
ТРАКИЙСКИ НАУЧЕН ИНСТИТУТ
ФИЛИАЛ ХАСКОВО

СБОРНИК
ТРАКИЯ

том XIV

ХАСКОВО
2026 г.

СБОРНИК ТРАКИЯ

Уважаеми читателю,

*В твоите ръце е **том 14** на сборник „Тракия”, издание на Тракийския научен институт – филиал Хасково. Филиалът е създаден на 23 февруари 2001 г. към Регионалния съвет на тракийските дружества в Хасково.*

Неговата цел е да изследва и популяризира борбите за национално освобождаване, материалната и духовната култура на Тракия и на тракийските българи, да възбужда българщината и да поддържа непосредствени живи контакти с родните огнища.

Сборникът има за задача също така да показва и отстоява историческата истина за правата на насилствено прогонените от родните им места българи от Западна и Източна Тракия и Мала Азия.

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ: *Недялко Бакалов – отговорен редактор, проф. дин Светлозар Елдъров, проф. дин Камен Гаренов, проф. д-р Пламен Павлов, доц. д-р Георги Граматиков, д-р Виолета Костова, Стоян Райчевски, Таня Марева, Кирил Сарджев, Златка Михайлова*

ISSN 1312-1979

*Посвещава се на 150 години от Априлското
въстание и 165 години от рождението на
Фердинанд I Български (1861-1948) – княз и цар,
обявил независимостта на България*

Сърдечни благодарности на кметовете на общините Ивайловград, Любимец, Магжарово, Свиленград, Тополовград и Харманли, които осигуриха средствата за излизането на том 14 на сборник „Тракия”!

** * **

Признателни сме за дарението на Дружество „Знание“ - Хасково, в памет на Стоянка Несторова, потомка на тракийски бежанци от с. Мерхамли, /сега Пеплос, Гърция/, дългогодишен и активен секретар на дружеството!

** * **

Споменаваме с добра дума нашия съгражданин Димитър Килфанов, който се погрижи за отпечатването на том 14 на сборник „Тракия”!

СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ И СТУДИИ.....	7
ОТ „ПРЕСТЪПНОТО БЕЗУМИЕ“ ДО „ПРЕСТЪПНОТО МАЛОДУШИЕ“.....	11
<i>Професор дин Светлазар Елдъров.....</i>	<i>11</i>
ВЕЛИЧАВ ПОКЛОН ПРЕД ЗАГИНАЛИТЕ ТРАКИЙЦИ – ПАМЕТНИКЪТ НА ВРЪХ ЧЕРНИ РИД, ИВАЙЛОВГРАДСКО	25
<i>Доц. д-р Георги Граматиков.....</i>	<i>25</i>
ПАМЕТНИЦИ ЗА ГЕРОИТЕ НА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА В СМОЛЯНСКА ОБЛАСТ	40
<i>Таня Марева</i>	<i>40</i>
ВЪТРЕШНАТА ТРАКИЙСКА ОРГАНИЗАЦИЯ И ВОЙВОДАТА ТАНЮ НИКОЛОВ (1920-1925).....	58
<i>Д-р Красимира Узунова.....</i>	<i>58</i>
ИВАН ОРМАНДЖИЕВ В ДЕБАТА ПО ТРАКИЙСКИЯ ВЪПРОС СЛЕД ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА	85
<i>Стоян Райчевски.....</i>	<i>85</i>
БОРБА ЗА ЛИДЕРСТВО В МАКЕДОНСКОТО РЕВОЛЮЦИОННО ДВИЖЕНИЕ (1896-1903 ГОДИНА)	107
<i>Д-р Мюмюн Исов.....</i>	<i>107</i>
ХАСКОВСКАТА ТРАКИЙСКА ОРГАНИЗАЦИЯ В ПЕРИОДА 1961-1977 Г.	149
<i>Д-р Виолета Костова.....</i>	<i>149</i>
ЗА МИСТИЧНОТО НАЗВАНИЕ НА ПЛАНИНАТА РОДОПИ	169
<i>Проф. дин Камен Гаренов (отец Гарена).....</i>	<i>169</i>
ПРОФИЛ.....	181
ПРОФ. ТОДОР БОЯДЖИЕВ – НАЙ-ДОБРИЯТ ПОЗНАВАЧ НА ТРАКИЙСКИТЕ ГОВОРИ	181
<i>Златка Михайлова.....</i>	<i>181</i>
НА ЕЗИКОВ ПОСТ	187
ЗА ГЕОГРАФСКОТО „ДИРЕНЕ“ НА ЕДНА ДУМА ОТ РОДОПСКОТО СЛОВНО БОГАТСТВО.....	187
<i>Ефим Ушев.....</i>	<i>187</i>
ТРАКИЙСКИ РАЗКАЗИ	191
ПАМЕТА НА СЪРЦЕТО	191
<i>Генка Богданова.....</i>	<i>191</i>
БЪЛГАРКИТЕ ОТ ДОГАН ХИСАР.....	201
<i>Величка Георгиева-Пандърова.....</i>	<i>201</i>
ПОСЛЕДНАТА КОЛЕДА	228
<i>Кирил Сарджев</i>	<i>228</i>

ДРУГАТА БЪЛГАРИЯ.....	236
НЕДЕЛНОТО НИ УЧИЛИЩЕ В ОДРИН С НОВИ КЛАСНИ СТАИ, НОВ ДИРЕКТОР И НОВИ ПРОЕКТИ.....	236
<i>Радослава Кафегжийска</i>	<i>236</i>
МЛАДИ ГЛАСОВЕ.....	240
РАЗПОЗНАВАНЕ НА РОДНАТА КЪЩА В ДОГАН ХИСАР И ДРУГИ ВЪЛНЕНИЯ	240
<i>Константина Петрова</i>	<i>240</i>
ПРАПРАДЯДО МИ ИЛЧО Е ЗАКЛАН В ХУХЛА	243
<i>Марин Кондузов</i>	<i>243</i>
НАСЛЕДСТВОТО НА ГЕОРГИ И МАРИЯ БОЯДЖИЕВИ	245
<i>Ивет Бояджиева</i>	<i>245</i>
ЗАВРЪЩАНЕТО НА МОЯ ПРАПРАДЯДО ХРИСТО ОТ БУГАРКЪОЙ	247
<i>Деница Райкова</i>	<i>247</i>
РОДЪТ КОНДУЗОВИ - ОТ МАЛА АЗИЯ ДО ОРЕШИНО	249
<i>Димитър Кондузов</i>	<i>249</i>
ЗАВРЪЩАНЕ КЪМ КОРЕНИТЕ	251
<i>Антон Антонов</i>	<i>251</i>
<i>Митко Стаматов</i>	<i>253</i>
<i>Борислав Борисов</i>	<i>255</i>
<i>Преслав Димитров</i>	<i>256</i>
<i>Георги Панчев</i>	<i>257</i>
<i>Михаил Делчев</i>	<i>259</i>
АКО БЯХ БЕЖАНЕЦ, КАКТО МОИТЕ ПРЕДЦИ ПРЕДИ ПОВЕЧЕ ОТ 100 ГОДИНИ.....	263
<i>Антоан Видев</i>	<i>263</i>
ИСТОРИЯТА НА СТОЮ И КЕРАНА ДЕРЛАЕВИ.....	267
<i>Антония Тонева</i>	<i>267</i>
<i>Гергана Митева</i>	<i>271</i>
<i>Никола Господинова</i>	<i>275</i>
<i>Памела Милева</i>	<i>277</i>
<i>Гергана Георгиева</i>	<i>278</i>
СПОМЕН ЗА СЕЛО СЪЮТ И ИЗГУБЕНАТА ТРАКИЯ.....	279
<i>Маргарита Димитрова</i>	<i>279</i>
СТИХОВЕ.....	281
ЗА ТРАКИЯ НЕЗАБРАВИМА	281
<i>Недялко Диев</i>	<i>281</i>
РЕЦЕНЗИЯ.....	282
ТРАКИЙСКАТА ОРГАНИЗАЦИЯ ИЗ ЛАБИРИНТИТЕ НА ВРЕМЕТО.....	282
<i>Недялко Бакалов</i>	<i>282</i>

❧ СТАТИИ И СТУДИИ ❧

НА 20 СЕПТЕМВРИ 2025 Г. В ИВАЙЛОВГРАДСКОТО СЕЛО ХУХЛА СЕ ПРОВЕДЕ НАЦИОНАЛНАТА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ „110 ГОДИНИ ОТ ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА. УЧАСТИЕТО НА РОДОПИТЕ И БЕЛОМОРИЕТО В ПСВ“, с която се даде начало на разнообразната тридневна програма на 27-ото издание на Мистериите на Хухла-2025. Конференцията бе посветена на паметта на загиналите 11 хухленци и още 100 воина от Ивайловградския край, за които днес се знае малко и рядко са споменавани. Организатори на конференцията бяха Фондация „Хохла“ и община Ивайловград със съдействието на Тракийския научен институт-филиал Хасково. Финансирането бе по Програма „Култура“.

В салона на хухленското кметство, изпълнен докрай от разпръснати из цялата страна потомци на хухленски родове, както и с представители на 10 европейски института, участници в научната пътуваща „Живописна програма. Литературни маршрути“, участниците изнесоха 6 доклада.

Конференцията откри Иван Бунков, писател и журналист, инициатор и организатор на Мистериите на Хухла за поредна година. Той прочете приветствие към участници и гости, изпратено от Съюза на тракийските дружества в България, и представи водещия научната конференция проф. дин Светлозар Елдъров от Института по балканистика с център по тракология към БАН.

Първият докладчик на конференцията бе проф. д-р Пламен Павлов от ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, който разказа за съдбините на Родопите, Тракия и Беломорието през Средновековието, за независимите родопски управители като Иванко и Момчил, но наблягайки, разбира се, на Ивайло, от когото идва съвременното име на града. След него проф. Елдъров говори за причините и предпоставките, довели до включването на Царство България в Първата световна война на страната на Централните сили, и последвалата национална катастрофа за България. В експозето си Хубен Стефанов, колекционер от Хасково, представи щабната икона на 10-и пехотен Родопски полк, преминала заедно през целия боен път по време на ПСВ. Иконата с лика на св. Пантелеймон е рисувана от Георги Данчов-Зографина от Чирпан. Дарена е на полка в Хасково на 15 октомври 1880 г. от духовния водач на Сливенската епархия по това време, Левкийския епископ Геврасий. Таня Марева, дългогодишен директор на Смолянския музей, сега представител на редколегията на списанието за икономика, политика и култура „Родопи“, говори за участието на родопчани от Смолянска област в ПСВ и за първите военни паметници в чест на загиналите, издигнати в този край през 30 и 40-те години на XX в., като в заключение поощри инициативата на хухленци да издигнат паметник на местните герои от войната.

Докладът на доц. д-р Георги Граматиков представи историята на издигнатия от ивайловградчани паметник-костница на загиналите войници във войните 1912-1913 и 1915-1918 г. на връх Черни рид, открит през 1937 г. Поради невъзможност на автора да присъства лично, текстът бе представен от Иван Бунков. Мария Николчовска, дългогодишен етнограф в Кърджалийския

музей, с голям принос за изследванията на народната култура и историята на Ивайловградския край, говори за откритията си при първите нейни експедиции в този район и специално в село Хухла през 70-те години на XX в. Деля Казакова, дългогодишен учител по български език и литература от Габрово, представи анализ и свои прозрения на база българското литературно наследство за войните под наслов „Къде са днес героите?“, акцентирайки на малко популярния в съвременното ни общество, но безпощадно искрен антивоенен роман на Константин Петканов „Морава звезда кървава“, самоиздаден от автора през 1934 г.

Предлагаме на вашето внимание част от докладите на участниците в конференцията.

*Част от участниците в конференцията.
Говори проф. Светлозар Елдъров*

Препълнената зала на хухаенското кметство

Снимки: Таня Марева

**ОТ „ПРЕСТЪПНОТО БЕЗУМИЕ“
ДО „ПРЕСТЪПНОТО МАЛОДУШИЕ“:
СЪДБАТА НА ЗАПАДНА ТРАКИЯ
В НАВЕЧЕРИЕТО И ПО ВРЕМЕ
НА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА
(1913-1918 ГОДИНА)**

Професор дин Светлозар Елдъров

Строго погледнато, съдбата на Западна Тракия е решена още на 16 юни 1913 г. – фаталната дата, останала в нашата история като „престъпното безумие“. Тогава всъщност е решена и съдбата на Източна Тракия, но разликата между двете части на бившия Одрински вилает е значителна. Агонията на източнотракийските българи е колкото брутална, толкова и скоротечна. Само за десетина дни, броени от 30 юни, когато двете турски армии от Чаталджа и Галиполи тръгват на своя кървав поход, до 9 юли, когато Одрин – бойната слава на българската войска – пада в техни ръце без дори един изстрел, етническото прочистване на българите от този край в основата си е свършен факт. Цариградският мирен договор от 16 септември и Одринското споразумение от 2 ноември 1913 г. само подпечатват дипломатически и политически обезбългаряването на Източна Тракия. Ангорският договор от 1925 г. слага последната точка. За прогонените източнотракийски българи и техните потомци остава тъгата за рогния край, а за Тракийската организация илюзията, че течението на историята може да се преобърне.

Агонията на западотракийските българи е също толкова брутална, но заедно с това и още по-продължителна. В тази статия ще се спра накратко на основните събития в периода 1913-1918 г., които разкриват готовността на българските държавници и политици да предадат Западна Тракия на Турция срещу нейна евентуална подкрепа за присъединяването на Македония към България. Тъй като темата за съдбата на Западна Тракия между двете национални катастрофи все още не е цялостно изследвана, а моите издирвания в архивите все още продължават, тук ще я представя само тезисно, главно по публикувани вече монографии и документални сборници.

За събитията в Западна Тракия през лятото и есента на 1913 г. и досега се основаваме главно на свидетелските разкази на проф. Любомир Милетич в „Разорението на тракийските българи“. Самият той се чуди на странните действия на военните власти, които ту бягат, ту се връщат в Гюмюрджина. Съществуват впрочем и други документи, които разкриват в още по-ярка светлина паниката, хаоса и пълния саморазпад на българската военно-административна организация в Западна Тракия. На тази почва, култивирана от последиците на „престъпното безумие“, пониква кратко-трайната Гюмюрджинска турска автономия, която разорява западотракийските българи.

По същото време, когато преоблечени турски редовни войски и мюсюлмански милиции, асистирани усърдно от местни гърци, извършват изстъпления над българите, в Цариград текат интензивни преговори на три равнища. На най-високото официално и междудържавно преговаря българска делегация в състав генерал Михаил Савов, Григор Начович и Андрей Тошев. Техни партньор

ри от турска страна са основно Джемал паша и Талаат паша. Заедно с Енвер паша те оформят т. нар. младотурски триумвират, който държи цялата власт в Османската империя. Преговорите започват на 23 август, а продължават и след подписването на Цариградския договор на 16 септември.

На второто равнище преговорите се водят от представители на ВМОРО, начело с полковник Александър Протогеров. Асистират му половин дузина изтъкнати македонски дейци. Техен контрагент е пак триумвиратът на пашите и съратниците им от Младотурския комитет.

Третото равнище е резервирано за Гюмюрджинското автономистко правителство. Неговата делегация, колкото и да е странно, се предвожда като от доверен посредник и преводач от македонския българин Панчо Дорев, близък до ВМОРО и депутат в Османския парламент. Гюмюрджинската делегация преговаря както с официалното българско пратеничество, така и с делегатите на ВМОРО. По този повод и на двете места се появява фамозният Сюлейман Аскери бей, „главнокомандващ“ въоръжените сили на Гюмюрджинската автономия и генералшабен майор от турската армия, главен организатор на разоренето на западнотракийските българи.

От българска страна и трите равнища са контролирани и наблюдавани от правителството, конкретно от министъра на външните работи Никола Генадиев и министър-председателя Васил Радославов. От турска страна, макар формално върховенството да принадлежи на Високата порта, т.е. на османското правителство, последната решаваща дума пак е на младотурския триумвират.

В последните 20 години бяха публикувани документи, монографии, студии и статии за българо-турските отношения, включително и за Цариградския договор. Затова, без да навлизам в детайли, само ще обобщя, че

И НА ТРИТЕ ПРЕГОВОРНИ РАВНИЩА БЪЛГАРСКИТЕ ДЕЛЕГАТИ ТЪРПЯТ УНИЗИТЕЛНА КАПИТУЛАЦИЯ.

Те сякаш са обсебени от нещо като стокхолмски синдром, но много по-силен и разрушителен. След случилото се в Одринска Тракия това емоционално привързване и подчинение към бившия поробител и насилник би изглеждало гротескно, ако не беше толкова нелепо. Панчо Дорев представя членовете на гюмюрджинското временно правителство като „меки и добродушни хора“, жертви на български зверства; генерал Савов заема рицарска поза и препоръчва на българското правителство да върне безвъзмездно пленените пушки мартинки на турската армия, а Начович размишлява в дневниците си колко добър е турчинът, благодарение на неговата отдаденост на исляма и корана.

Обективният резултат от субективната нагласа на българските преговарящи е именно Цариградският договор. Със своите клаузи той превръща Западна Тракия в автономия или кондоминиум, т.е. съвместно българо-турско управление. Впрочем лично генерал Савов докладва на Генадиев: „С една дума, от отстъпените територии се прави една автономна област под администрация с турски консулства“.

Прескачам допълнителните условия, поставени от Гюмюрджинската турска автономия относно процеса на реокупацията на Западна Тракия, сами по-себе си уни-

жителни за българската страна, но гибелни за тракийските българи. Именно в периода от подписването на Цариградския договор до започването на рекупацията на 8 октомври и дори до нейното окончателно завършване на 16 с. м. са извършени най-жестоките зверства – и Кървавият поход от Дедеагач към Арда, и Армаганската долина, и Ятаджик – Маджарово и Илиева нива. Половината от текста на „Разорението на тракийските българи“ на Милетич се вмества в тези три-четири седмици, белаящи чудовищния финал на кървавата западнотракийска драма.

В предишния абзац споменах понятието „отстъпени територии“, използвано от Савов. Това не е лапсус, а политическа реалност. „16 септември“ е само логично продължение на „16 юни“, а те заедно обезсмислят българските победи на тракийското бойно поле и превръщат освободените земи в „отстъпени територии“. Савов обаче е забравил да спомене прилагателното „временно“ – „временно отстъпени територии“. Защото още от самото начало лично той е натоварен от българското правителство да сключи военен съюз с Турция. Цената за желаната тогава коалиционна българо-турска война срещу Гърция и Сърбия е предаването на Западна Тракия на Турция срещу обещанието ѝ да помогне на България да си върне Македония.

Договорът е готов до началото на 1914 г. Според него, ако двете съюзнички воюват само срещу Гърция, България ще отстъпи на Турция територията на Западна Тракия до Места, заедно с Източните Родопи до Арда, включително с Кърджали. В случай че във войната се намеси и Сърбия, тогава Турция получава в добавка територията на север от Арда, т.е. до старата българо-турска граница отпреди Балканската война.

Този вариант на договора е отхвърлен от Радославов, но не заради териториалните компенсации, а защото България тогава още няма толкова торпедоносци, колкото се изискват от турците. Преговорите обаче продължават и втори редактиран вариант е подписан в София на 6 август 1914 г. лично от министър-председателя и министър на външните работи Васил Радославов и турския министър на вътрешните работи Мехмед Талаат паша, изпратен специално за целта. В „Договора за съюз и приятелство между България и Османската империя“, както е неговото официално наименование, има две съществени промени от предишния вариант: включва като съюзна страна в коалицията Румъния и маскира прякото предаване на Западна Тракия на Турция като предоставяне на сухоземен коридор за преминаване на турската войска към Драма, Сяр и Солун. Първата поправка е направена заради Германия и Австрия, за да може Румъния да бъде привлечена към Централния съюз, а втората заради Фердинанд и Радославов, за да не предизвикат недоволство сред собствените си поддръжници. Всички обаче са наясно, че там, където стъпи турска войска, тя може да бъде прогонена само със сила, каквато България всъщност няма, няма и воля да го прави.

Междувременно преговорите в Цариград между македонските и младотурските дейци са напреднали успешно. Двете страни взаимно преглеждат уставите и правилниците си, за да могат всестранный да се интегрират. За историята остава фактът, че Джемал паша, тогава бригаден генерал и комендант на турската столица, лично заграбква в устава и правилника на Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО) думата „Одринско“. Така точно на 20-годишния си

юбилей тя е преименувана на Вътрешна македонска революционна организация (ВМРО), както се назовава и досега. По този повод не мога да не цитирам обръщението на Джемал паша, фактическия кръстник на ВМРО, към Протогеров от това историческо писмо: „Мой скъпи простосмъртни приятелю“, както и неговата редакция на името на легендарната революционна организация: „Заглавието „Огринско“ ще бъде зачертано и организацията ще носи името Вътрешна македонска революционна организация“. Речено – сторено! Историата наистина обича да си прави шеги. Само че цената за тази я платиха тракийските българи...

Последният шанс на Западна Тракия, но също и на източната част на областта заедно с Огрин, удря през 1915 г. Тогава Съглашението – това го знаят всички – предлага на България да се включи във войната на тяхна страна, срещу придобиване на Огринска Тракия до линията Мидия-Енос, да запази Западна Тракия и да се разшири в Македония. Знаем какво се случи – шансът беше пропуснат.

Тук е моментът да поясня нещо относно изразите „престъпното безумие“ и „престъпното малодушие“, които използвам в заглавието на доклада. Първото е всеизвестно – то е перифраза на министър-председателя Иван Евстр. Гешов, заимствана от италиански журналист. Второто е оригинално авторство на Милетич. Той го използва в книгата си „Разорението на тракийските българи“, за да порицае с него позорното оттегляне на българския военен корпус от Дедеагач и Гюмюрджина към старите предели на страната. Тези две понятия не бива да се мислят в хронологическа перспектива – сякаш едното предхожда другото. Не, те следва да се разбират като двете страни на една и съща мо-

нета, свързани са иманентно в неделимо единство и се явяват винаги заедно в един и същ исторически момент. Такъв именно е последният шанс на Одринска Тракия и тракийските българи през 1915 г. И тук изпъква съдбоносната роля на проф. Любомир Милетич.

Книгата

**„РАЗОРЕНИЕТО НА ТРАКИЙСКИТЕ БЪЛГАРИ”
ЗА ПОТОМЦИТЕ НА ТРАКИЙЦИ
Е КАТО СТАРИЯТ ЗАВЕТ**

за юдеите и християните – основа на тяхната идентичност. Тя и днес разтърсва всяко чувствително сърце. Ако беше публикувана през 1915 г., кой знае – може би е щяла да разтърси сърцата и съвестта и на тогавашните българи, някои от които вярват и залагат на Антантата; или пък – по-скоро надали, защото „16-то-юнското мислене“ тогава на практика е непробиваемо и вездесъщо. Можем само да гадаем. Но като историци сме длъжни да поставим въпроса: защо Милетич датира предговора на своята книга „1915-та юни“, а реално я публикува едва през 1918 г., когато правителството на Радославов вече е паднало, а втората национална катастрофа чука на вратата. Защо?

Защото, освен брилянтен световноизвестен учен и горещ български патриот, проф. Любомир Милетич е интелектуален лидер на македоно-одринското движение. Полковник Петър Дървингов, също ярка фигура от това поприще, организатор и началник-щаб на Македоно-одринското опълчение и на 11-та Македонска дивизия, – поставя Милетич в т. нар. петорка, която в десетилетието на войните създава стратегията на ВМРО: „Генерал Протогеров, Тодор Александров, Любо-

мир Милетич, Иван Георгов и Димитър Точков“. В годините на Първата световна война д-р Точков може и да е авансирал две места напред, но няма съмнение, че Милетич е решаващ фактор при вземането на стратегически решения. Всъщност с колегата си Георгов двамата съвместяват неофициалния пост на министър на външните работи на Революционната организация и с обиколките си из столиците на великите сили през пролетта на 1912 г. допринасят за дипломатическата подготовка на Балканската война. Милетич е активен и в политическата подготовка на Междусъюзническата война.

През пролетта на 1914 г. той публикува извадка от книгата „Разорението на тракийските българи“ с обем от 37 стр., озаглавена „Историята на „Гюмюрджинската автономия“. С нея авторът ударно и експлицитно лансира тезата, че идейни автори на Гюмюрджинската автономия са гърците, които манипулирали турците и ги подтикнали към насилия срещу западнотракийските българи. Че гърците охотно участват в погромите, съмнение няма, но че те са внушили идеята на турците за автономната област е мислене по мярата на дяво-вазовите герои. Няма съмнение, че Гюмюрджинската автономия е политически проект на младотурците, макар да копира балканските традиции, включително и на ВМРО, която в края на XIX-XX в. има неоспорим монопол по отношение автономията на Македония и Одринска Тракия.

Именно като член на „петорката“ на ВМРО Милетич побързва да публикува брошурата „История на „Гюмюрджинската автономия“ през пролетта на 1914 г., както и предишната си книга от края на 1913 г. „Гръцките жестокости в Македония през гръцко-бъл-

гарската война“, като част от политическата подготовка на българо-турския съюз, за който генерал Савов преговаря в Цариград през 1913, а Радославов и Талаат паша подписват договора през 1914 г. По същите причини той не публикува през 1915 г. завършената вече книга „Разорението на тракийските българи“, за да не компрометира турците, а заедно с тях и готвения военен съюз с Централните сили. Заради авторитета на учения Милетич – дотук по темата за „престъпното малодушие“.

На 24 август 1915 г., когато България окончателно и официално се ориентира към Централния съюз, като най-малкия партньор на Германия, Австро-Унгария и Турция, е сключена „Конвенция за ректификация на българо-турската граница“. Българската държава получава 2588 квадратни километра по десния бряг на река Марица, включително гарата на Одрин – Караагач, и град Димотика, както и една ивица по левия бряг с ширина 2 километра. По този начин България си осигурява железопътна комуникация с пристанището на Дедеагач. С оглед на стратегическите интереси на Централните сили обаче и най-вече от гледна точка на Турция, която нито за момент не се отказва от аспирациите си към Западна Тракия, тази „ректификация“ прилича много на въдичарска стръв.

Веднъж официално обвързана с договори и военни конвенции към Централния съюз, България тогава прави нещо уникално – мобилизира десетки хиляди свои жители в наборна възраст, за да ги предостави на армията на друга държава, която ги използва по време на война. В наше време това направи Северна Корея – тя мобилизира десетина или повече хиляди свои войници, за да ги предостави на Русия в помощ на нейната „Специална воен-

на операция“ в Украйна. За друг аналог на онова, което България прави през 1915-1918 г., не мога да се сетя. Тя мобилизира мюсюлманите (турци и помаци) от новите земи, главно от Родопско-Беломорския край, и ги предава на турската армия, която формира от тях поне шест дивизии, които участват в боевете в Добруджа (два корпуса или четири дивизии), в Галиция (един корпус от две дивизии) и в Серско и Драмско (един корпус от две дивизии), общо около 60-70 хиляди души (една турска дивизия е приблизително равна на една българска бригада, т.е. 10-12 хиляди войници). На всичко отгоре, за да попълни щата на турските дивизии, България мобилизира и предава на турската армия и турци от старите територии – Делиормана и гругаге.

ДЕСЕТИЛЕТИЯ НАРЕД ТОВА БЕШЕ ТЕМА ТАБУ ЗА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИОГРАФИЯ.

Веднага след 2004 г., когато България стана член на НАТО, някои побързаха да представят темата в политическа ретроспектива като „братство по оръжие“. Преди няколко години колегата Калчо Калчев от Великотърновския университет написа цяла монография, за да обори подобни интерпретации и да разкрие всички негативни последици от този бартер на пушечно месо. Според мен не подлежи на съмнение, че цялата тази история е последица от „дългите вълни“ на „престъпното безумие“ и част от сделката за размяна на Западна Тракия срещу Македония. Като историк с вече 45-годишен научен опит, конкретно на македоно-одринското поприще, не мога по никакъв начин да бъда горд, че през 1915-1918 г. България е играла незавидната роля на Северна Корея за Османската империя. Още повече, че

Западна Тракия и западнотракийските българи също са били част от сделката, която вкара България в Първата световна война на страната на победените.

Така или иначе Турция до последно не се отказва от претенциите си към Западна Тракия. Това се потвърждава и от дипломатическите документи от епохата. В края на март 1918 г. българският пълномощен министър в Цариград Недялко Колушев докладва на министър-председателя Радославов за разговор между министъра на войната Енвер паша и представителя на ВМРО в турската столица г-р Георги Николов. В разговора станало дума за съюзническите отношения между двете страни и за компенсацията, която Турция очаквала от България за нейната военна подкрепа в Добруджа и Македония. „Той обещава сега нам поддържка за Кавала, Серес, Драма, а също за придобивки в Сърбия. Той иска граница: Порто Лагос, права линия до старата българска граница, като града Ксанти остане в България, а града Кърджали в Турция. На тая база Турция била готова да сключи и съюз с нас, като ни обещава помощта си за Солун с българските земи в Южна Македония (Воден, Костур и пр.), в който случай границата на Турция трябвало да се премести на Места. Това е говорил Енвер Паша на доктора“. Дори в последните месеци на Първата световната война, когато поражението на Централните сили изглежда неизбежно, а самата Турция вече е загубила всичките си арабски територии в Близкия изток и едва удържа Анадола, тя продължава да настоява за анексирането на Западна Тракия.

Това впрочем се подкрепя и от разузнавателната мисия на полковник Петър Дървингов през пролетта на 1918 г. в Западна Тракия. Целта – да провери дали мюсюлманското население там не проявява конспира-

тивни действия срещу българската власт. Парадоксалното е, че мисията му е възложена от генерал Никола Жеков, който много добре знае, че Гюмюрджинската турска автономия официално само се е спотаила. Знае го много добре и министър-председателят Радославов, а без съмнение и други по върховете на държавата. Полковник Дървингов със своите сътрудници изпълнява професионално задачата, като докладва за наличието на организация, средства и условия, които биха позволили на турците, или мюсюлманите изобщо, да подготвят в кратки срокове политическо движение, което бързо да се превърне във въоръжена съпротива и формено въстание.

На 15 септември 1918 г. пробивът на Добро поле поставя началото на края на българската военна катастрофа. На същата дата турската кавказка армия влиза победоносно в Баку. Ако Турция в агонията си е способна на това, какво ли би направила, ако Централните сили бяха победили? Дали щеше да се задоволи само със Западна Тракия, или?...

Няма как да знаем.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Алексиев, Кирил. Един малко известен документ от архива на Андрей Тошев за българо-турските отношения в началото на 1914 г. – В: *Първата световна война на Балканите и встъпването на България в нея (1914-1915). Сборник доклади от международната научна конференция 13-16 октомври 2015. София, 2017.*

Влахов, Туше. *Турско-българските отношения през 1913-1915 г. – Исторически преглед, 1955, № 1.*

Дървингов, Петър. *Моего време. Съставител Димитър Минчев. София, 1996.*

Енциклопедия Тракия. Т. 1. *Българското национално движение в Тракия. София, 2022.*

Калчев, Калчо. *Българо-турски военнополитически връзки и отношения (1913-1915). Велико Търново, 2010.*

Калчев, Калчо. *Българо-турски военнополитически отношения (1915-1918). Велико Търново, 2011.*

Марков, Георги. *Българското крушение 1913. София, 1991.*

Милетич, Любомир. *Гръцките жестокости в Македония през гръцко-българската война. София, 1913.*

Милетич, Любомир. *История на „Гюмюрджинската автономия“. София, 1914.*

Милетич, Любомир. *Разорението на тракийските българи през 1913 година. София, 1918.*

Минчев, Димитър. *Военнореволюционната дейност на Петър Дървингов (1898-1918). София, 1990.*

Официалната и тайната българо-турска дипломация (1903-1925). *Документален сборник. София, 2009.*

Тошев, Андрей. *Балканските войни. Т. 2. Пловдив, 1931.*

Трифонов, Стайко. *Тракия. Административна уредба, политически и стопански живот 1912-1915. София, 1993.*

ВЕЛИЧАВ ПОКЛОН ПРЕД ЗАГИНАЛИТЕ ТРАКИЙЦИ – ПАМЕТНИКЪТ НА ВРЪХ ЧЕРНИ РИД, ИВАЙЛОВГРАДСКО

Доц. д-р Георги Граматиков

В средата на 30-те години на миналия век сред ивайловградската общественост започва да се обсъжда изграждането на паметник на загиналите от околията в Балканските и Първата световна война за национално освобождение и обединение. В дискусията участват общественици, интелегенция, чиновници. Един от главните двигатели на това начинание е Климент Николов – адвокат, кмет на града през 1934-1936 г., виден читалищен деец, нееднократно председател и подпредседател на управителния съвет на читалище „Пробуда“, председател на структурата на Македоно-одринското опълчение, общественик. От местната интелегенция в инициативата участва и Иван Терзиев, собственик на книжарница, който през 1937 г. започва да издава вестник „Беломорец“, на чиито страници неведнъж се отбелязва подготовката, изграждането, освещаването и годишните тържества на построенния паметник на връх Черни рид. Старото название на върха е Каратепе, по името на близкото село, което днес също носи името Черни рид. Инициативата за изграждането на паметника намира израз в създаването на комитет през 1935 година, който се оглавява от командващия 12-а погранична рота в Ивайловград – майор Кирил Станчев.

Всичко, което е свързано с паметника на връх Чер-

ни риг – организацията по неговото построяване, освещаването и честванията през годините, е отразено на страниците на вестник „Беломорец“. Неговият първи брой излиза непосредствено преди освещаването на монумента. Предишните заседания на комитета не са протоколирани, или ако има такива протоколи, те не са запазени. Основен източник на информация е вестникът, където Климент Николов изнася всичко, което е свързано с паметника.

Първата негова информация за паметника е от 5 юни 1937 г., непосредствено преди неговото освещаване, където в кратка статия, озаглавена „Паметникът на връх Черни риг“, се подчертава, че е „издигнат с помощта на населението от цялата околия в пари и труд и неуморните грижи на комитета и това поставя населението от околията в числото на създателите и любящи родината граждани“. „В страни, дето не стърчат паметници, пише Климент Николов, няма тачене на пагналите за род и родина, там няма гаранция за неотменното решение на гражданите за саможертва, която единствено може да осигури волен и самостоятелен живот на даден народ“.

След това встъпление авторът на статията се обръща към населението на цялата околия, за да го покани от името на комитета на освещаването на паметника, като го приканва да се изкачи на върха и се поклони пред паметта, израз на признателността „към ония, дето по върховете в околията и от околията по бранните поля са пагнали за род и родина. Паметникът е символ на българския дух за независимост. Паметниците, които красят българската земя, увековечават българските Термопили – те са много: Сливница, Тумракан, Огрин, Люле Бургас, Дойран, Черна и гр“.

В следващия брой на вестника на първа страница Климент Николов описва подробно освещаването на паметника, а на втора пише обширна статия, озаглавена „Признателност и дисциплинирана мисъл“, където подробно се спира на проблемите при строителството и техническите подробности за паметника и съобщава накратко за дискусията къде да бъде изграден и окончателния избор на мястото му.

Именно признателността на населението към загиналите свои синове кара всички да се включат с пари, труд или материали при строителството на паметника. По сведения, събрани от комитета и безплатния ръководител и автор на проекта арх. Сотиров, паметникът има височина 18.25 м., като е изразходван 450 тона груб строителен материал. Той е със солидна конструкция и може да издържи на внушителен натиск до 40 м в секунда – или натиск на ураган. Изразходвана е събраната сума от 70 000 лв. Изкопите, материалите, превозът им чак на високия връх са подарени и извършени от населението на околната безплатно. Камъните са превозвани от 10 км разстояние, облицовката от 18 км, а варта е зокарана от различни селища. Само жителите на с. Камилски дол, което отстои на 35 км и е отляво на река Арда, с волски коли превозват 7000 кг негасена вар – дарение от селото, до мястото на паметника. Всички близки и далечни села вземат участие в превозването на материалите. Най-много труд полагат жителите от близките села Черни рид, Кобилино и Железино. В строителството на паметника особено се отличават околийският инженер Парашкевов, който осигурява готов, изваден мрамор, Георги Полонов от Ивайловград, който предоставя камионетката си за пренасяне на строителни материали, както и Вангел Пасков от с. Желези-

но с подареното голямо количество вар.

В гения на освещаването на паметника, а и по време на строителството се чуват гласове, че изборът на мястото не е сполучлив. Климент Николов превежда аргументирани факти, с което защитава решението на организационния комитет паметникът да се изгради на връх Черни рид. Населението от близките села на църковния празник Томина неделя всяка година се изкачва на върха на поклонение. Паметта е жива – тук на 16 ноември 1912 г. по време на Балканската война се води сражение на напредващите български войски и Македоно-одринското опълчение срещу отстъпващата турска армия. Подполковник Петров с части от 8-а пехотна Тунджанска дивизия разгромява турската армия и башибозук, командвани от Енвер бей и хаджи Селим. Загиват български воители и опълченци. От Ивайловградска околия в сражението участват 27 четници от опълчението. Повече знаем за един от тези смели четници – Ангел Кастрев от с. Покрован, който неведнъж се бие с турския башибозук по време на войната. По-късно е награден с Орден за храброст и няколко отличия, възпоменателен медал на зелена лента за участие във войните 1912-1913 г., а възпоменателен медал на червена лента за участието му във войната 1915-1918 г. През 1943 г. получава грамота от Съюза на македоно-одринските опълченски дружини, в която подробно се описва участието му във войните за национално освобождение и обединение. Почива на 1 март 1962 г. Погребан е с четническата си шапка с неизменния лъв, която той слага винаги в празнични дни.

За сражението на връх Черни рид многократно и твърде подробно пише ивайловградският историк Димо Чанков, откроявайки делото на опълченеца Ангел Кас-

трев. Още по-подробно на биографията на Кастрев се спира свещеник Велик Вичев в своята „Книга за село Покрован“. Той събира сведения от неговата дъщеря, която старателно пази всички ордени, медали, грамоти, дипломи и по настояване на Вичев ги предава за съхранение в Държавния архив в Кърджали. Отец Велик събира още информация за Ангел Кастрев през 60-те години от сестра му Кера Граматикова, брат му Панайот Кастрев и сина му Шанко Кастрев. Ще си позволя да вмъкна един личен момент в разказа си: македоно-одринският опълченец Ангел Кастрев е брат на баба ми Кера Граматикова и вуйчо на баща ми, а съответно и мой вуйчо. Помня го много добре, а днес с внуците и правнуците му сме в близки отношения.

В околностите на връх Черни рид в страшните дни на лятото на 1913 г., след турската реокупация на Тракия, са избити мирни жители от съседните български села, докарани насила, под предлог да секаат дърва за нуждите на походната кухня на турската армия. Така например само от с. Покрован са взети 20 мъже заложници и откарани по принуда около връх Черни рид. Разбрали, че ще бъдат избити, една част от тях успяват да избягат, само 4 души са убити. Има сведения за избити българи и от съседните села. Преживелите тези трагични събития и успели да се спасят от с. Покрован през 60-те години разказват на отец Велик Вичев за дните прекарани като заложници и как всеки от тях успява да се спаси. Всички разкази и имената на заложниците са поместени в „Книга за село Покрован“. На Черни рид са пренесени костите на падналите в околността войници, опълченци и мирни граждани през 1912 и 1913 г., а местните хора го наричат Лобното място. На поклонението взема участие населението от цялата

Ивайловградска околия.

Организационният комитет, преди да вземе окончателно решение, чрез своя председател – пограничния началник майор Кирил Станчев, изпраща покани до всички села и кани населението да вземе участие в общо околийско събрание за размяната на мисли за мястото на паметника. На събранието се изтъква значението на паметника, обсъжда се едно или друго място за издигането му. Събранието единодушно приема той да бъде построен на Черни рид, защото „върхът е център на околията и се намира на шосето Ивайловград-Крумовград. Изграден на високия връх, паметникът ще може да се вижда от всички върхове не само от Ивайловградска околия, но и от Крумовградска и Свиленградска. И най-после само със средства на града не може да се изгради, защото в града предстои да се строят някои обществени постройки. И не на последно място паметникът е емблема на българския дух и понеже е висок и за паметника трябва да се избере висок връх, а в града и близките околности не са станали исторически събития”.

НА 20 ЮНИ 1937 ГОДИНА СЕ ОСВЕЩАВА ПАМЕТНИКЪТ

на загиналите войници, четници от Македоно-одринското опълчение и мирни граждани тракийци от Ивайловградския край във войните за освобождение и национално обединение, както и на падналите при съпротивата срещу турската армия и башибозук, реокупирали Тракия през 1913 г., подложили на жестоки убийства мирното българско население, опожарили българските села. Изграден е на един от най-високите върхове – Черни рид, в този край на Източните Родопи. За

откриването комитетът по организация и изграждане на паметника създава няколко комисии, които имат за задача да организират и проведат редица инициативи в дните на откриването му.

В деня на освещаването да почете паметта на загиналите се стича почти цялото население на околията. Още вечерта преди събитието тържествена заря-проверка отбелязва този ден. И тъй като по силата на Ньойския договор България има ограничен брой войска и в Ивайловград няма военен гарнизон, то за зарята са дошли една рота войници и военна духовна музика от гругината в Симеоновград. Цялото множество от хора е обиколило монумента. По лицата на всички присъстващи се чете радост и гордост, че в Ивайловградска околия се издига величествен паметник, който ще напомня на поколенията за скъпите жертви и техния подвиг. Ивайловградският хор „Беломорски звуци“ изпява „Покойници“, след което тържествена реч произнася полковник Даскалов.

Сутринта на 21 юни новият началник на пограничния участък и председател на комитета по изграждането на паметника подполковник Дамян Илиев официално пред множеството дава отчет за изграждането му. След това се отслужва панихидата от 10 свещеници. Командирът на Осми пехотен полк полк. Даскалов, делегиран от военното министерство, прерязва лентата и паметникът е открит официално. Полк. Даскалов произнася вдъхновена реч в прослава на героите от войните и за значението на величествения паметник. Отслужен е молебен, след което започва тържественото поднасяне на венци и цветя от официалните гости и от цялото население. От името на Българската армия венец поднася полк. Илиев, който кратко и ясно подчертава: „В

знак на признателност и почит от името на храбрата българска войска поднасям венец от живи цветя, Вам герои скъпи. Родната войска тачи Вашата памет и помни завета ваш. Тя расте, работи и стяга своите редове и е готова да се понесе като хала по примера Ваш, за да догони ехото на Вашето победно ура“!

Непосредствено след краткото, но вдъхновено слово на полк. Даскалов, цветя поднася от името на правителството околийският началник на Ивайловград, който също произнесе кратка и емоционална реч. Околийският началник на Крумовград също поднася цветя от името на населението на околията и също държи кратка реч. Цветя поднасят кметовете от околията, представители на патриотични и стопански организации и училища. Поднесени са 18 венеца. На тържеството присъства и бившият председател на строителния комитет подполк. Велизаров, дошъл за освещаването от Велико Търново. Той има изключителни заслуги, като в продължение на две години агитира населението на града и селата при събирането на помощи, извозването безплатно на строителни материали и надзора на строежа. Времето е приятно и на 21 юни след народната трапеза множеството от хора се весели, пее и играе чак до залез слънце.

Както е редно, комисията по организацията на тържественото откриване на паметника на връх Черни рид отправя благодарност към всички, сътрудничили и допринесли за издаването на специален албум по случай освещаването му, на комисията по украсата, на комисията по уреждане на народната трапеза и на комисията по посрещане и настаняване на гостите. Комисията благодари и на архиерейския наместник на Ивайловград, който заедно със свещеници от околията

участва в тържествата и отправя горещи молитви за успокоение на душите на загиналите през войните. Изказва се сърдечна благодарност към всички добри българи, които благосклонно се отзовават на поканата на комисията да дадат жив добитък за курбан в деня на тържеството.

Комисията изказва благодарност на околийския управител и на общинските кметове от Ивайловградска околия, които чрез своите наместници и съветници помагат при организацията и присъствието на хората от всички краища на околията да загърбят селскостопанската работа, но да бъдат на връх Черни рид и да почетат с присъствието си както зарята, така и самото освещаване на паметника, с което те за семен път показват своята дълбока признателност и почит към героите¹.

ДЕСЕТКИ ГОДИНИ НА ПРАЗНИКА СВЕТИ ДУХ СЕ ОРГАНИЗИРА ПРАЗНИЧНО ПОКЛОНЕНИЕ

пред паметника на връх Черни рид. През 1938-а на страниците на „Беломорец“ се отпечатва обява за предстоящото честване. В кратка и прочувствена статия един от съоснователите на комитета по организация и изграждане на паметника Климент Николов отправя емоционални слова към населението от околията: „Длъжни сме всички, пише той, на речената дата да се изкачим на паметния връх и се поклоним. Там ни чакат техните

¹ В. „Беломорец“, бр. 4, 5 юни 1937; бр. 5, 26 юни 1937, с. 1-2; бр. 6, 7 юли 1937, с. 1; Милетич, А. Разорението на тракийските българи през 1913 година. С., 1918, с. 86-132; Чанков, Д. В. „Нов живот“, бр. 101, 2002; бр. 142, 2003; бр. 219, 2003; бр. 228, 2003; бр. 25, 2012; Вичев, В. Книга за село Покрован. 2024, с. 127, 134-137.

сенки – ние, възрастните, защото сме били в един полк с тях, но съдбата ни отдели – тях прати в друг полк, „дето няма отпуск, ни зов за борба“. Ние имаме отпуск и можем да отидем при техните сенки, а младите – защото се числят в допълващите дружини и са призвани „при зов за борба“ да се явят и запълнят оределите места в същия полк. Должни сме да почитаме паметта им, защото те дадоха живота си за нас, всичко свое лично, импулсирани от един висш егоизъм да осигурят свободата и относителното благоденствие за своите близки и по-далечни сънародници. И, полагайки живота си за нас, техният висш егоизъм се преля в чист алтруизъм.

Откритият през 1937 г. паметник

Паметниците са светли отечествени олтари и нека всяка година се стичаме масово, смирено да изслушаме панихидата и извикаме „Вечна им памет“. Когато присъствието ни е повелително, отсъствието ни също не може се извини, защото таченето на паметта им е тачене на народната свобода и независимост, най-скъпият дар за един народ, особено за нашия, който петстотин години се е борил за същия дар. Това тачене ни повелява още и други неща: при панихидата всички трябва да сме на крак около свещения олтар, да престанат всякакви веселия и свирни и за тях остава много време и когато взимаме думата да говорим за

тяхната памет, да знаем, че свещенодействаме, да не бъркаме времена и режими, това е светско, а точене паметта духовно, вечно“.

На 13 юни 1938-а за втора година е отбелязано по най-тържествен начин традиционното поклонение на паметника на връх Черни рид, пише в. „Беломорец“, „построен от жителите на Ивайловградска околия в знак на признателност и почит към героите, които са дали за свободата най-скъпото – живота си“. Сутринта в деня на поклонението се отслужва панихидата за падналите герои и молебен за живите заслужили дейци, на който присъства населението от околията. Има присъствие и от съседната Крумовградска околия. Майор Георги Ракладжиев, новият началник на 12-а погранична рота в Ивайловград, произнася прочувствена реч за подвизите на българските воители, за поуците, които трябва да черпи младото поколение от геройските подвизи и саможертвата за Родината, и за значението на паметника, който винаги да ни напомня за славното минало и вдъхновява за още по-славно бъдеще.

След речта започва поднасянето на венци и цветя пред паметника от името на Българската армия, правителството, запасните офицери, общините Ивайловград, Мандрица, Железино, Пелевун и Попско, от Македоно-одринското опълчение, тракийската организация в Ивайловград, търговците, занаятчиите, запасните подофицери, работниците, ловците и др. След тържествената част целият ден е изпълнен по традиция с песни и игри. В следващия брой на „Беломорец“ на първа страница са поместени снимки от деня на честванията на връх Черни рид – майор Ракладжиев, който произнася реч пред паметника, и още една снимка на представители на Македоно-одринското опълчение в Ивайловград,

които поднасят венец за падналите опълченци.²

Не по-различно протичат тържествата през юни 1939 г. Въпреки напрегнатото лято по нивите около 3000 души от околията се отправя към върха да се поклонят и засвидетелстват своята почит. Празникът придобива голяма тържественост с присъствието на полк. Владков – герой от Струга, придружен от други офицери. За тържествата е изпратена и военна духовна музика. Към 11 ч. преди обяд цялото множество се изкачва на върха, където е отслужена панихида за загиналите и молебен за живите герои. Полк. Владков произнася реч, която трогва сърцата на присъстващите. „Думите му се запечатваха в паметта на всички, а вярата му в светлото бъдеще на българския народ подсили този на присъстващите, които, отивайки си по домовете, отнесоха не само добри спомени, но се върнаха ободрени и с още по-голяма вяра в светлото бъдеще на България“. Цветя поднасят официалните гости – поручик Маврадийски от 12-а погранична рота, кметът на Ивайловград, венец от правителството и общината, Климент Николов от Македоно-одринското опълчение, кметовете на общините Железино, Пелевун и Попско, Анастас Разбойников – учител, учители и ученици от близката Железинска община, младежи легионери и др.³

Ограниченията, наложени от Ньойския договор – България да има ограничен брой войскови части, са вече в миналото. Случилото се на 17 юли 1939 г. в Ивайловград остава като паметна дата. Целият град е обкичен с цветя и знамена, а по лицата на жителите се чете радост от събитието, което предстои. Още от сутринта

² В. „Беломорец“, бр. 34, 18 юни 1938, с. 1; бр. 35, 7 юли 1938, с. 1.

³ Пак там, бр. 58, 2 юни 1939, с. 1.

ивайловградчани са в покрайнините, където е построена арка с надпис „Добре дошли, предани синове на скъпата ни Родина“. Населението посреща военната част, която е определена да бъде настанена за постоянно в новостроящата се казарма. Точно в 11 часа черковните камбани тържествено бият. В града влиза войсковата част – Втора дружина на 44-и пехотен Тунджански полк, водена от своя командир майор Стоян Котев на кон. Кметът на града Тодор Паскалев приветства войсковата част с „Добре дошли“. На приветствието отговаря командирът. Тържествата в града продължават през целия ден. През следващите години на тържествата на Черни рид Ивайловградският гарнизон ще бъде винаги на върха и ще отдава военна почит към героите. През ноември същата година да посети новостроящата се казарма и войсковата част на посещение пристига цар Борис III. Това също е един необикновен празник за града.⁴

Когато през 1940 г. на 17 юни – празника на Свети Дух, отново е организирано почитане паметта на падналите от Ивайловградска околия във войните за национално освобождение и обединение, „Беломорец“ за пореден път следи събитията на връх Черни рид и отново на първа страница отделя място, за да опише как е преминало тържеството: „Въпреки работния сезон над 4000 души бяха на връх Черни рид, за да се поклонят пред духовете на тези, които с кръвта си чертаеха границите на Родината. Със своето масово присъствие на връх Черни рид гражданите доказаха, че те като верен страж на Родината не пропускат случай да отдадат своето внимание към героите-светци, чиито духове са

⁴ Пак там, бр. 62, 22 юли 1939, с. 1.

вечни техни пътеводители“.

Интересното в случая е, че за първи път почетната стража пред паметника се заема от войници от Ивайловградския гарнизон. Свещениците, пред нарочно направения аналой, отслужват панихидата за героите, всички с падане на колена почитат паметта им. Слово произнася гарнизонният началник майор Стоян Котев – командир на Втора дружина на 44-и пехотен Тунджански полк. Да уважат тържеството са дошли ивайловградският народен представител Лазар Попов, който поднася венец от свое име и от името на XXV Народно събрание, борисовградският народен представител Кирев, представител на инвалидите, околийският управител Игнатов, кметът на града Паскалев. Цветия поднасят поручик Мавродиев от името на новия Ивайловградски гарнизон, Македоно-одринското опълчение и др.⁵

Хроникьорът, описващ тържествата на връх Черни рид – вестник „Беломорец“, вследствие на политическите промени в страната ни през юни 1941 г. преставя да отразява по традиция тържествата на върха на църковния празник Свети Дух. Собственикът на вестника Иван Терзиев приключва издаването му в Ивайловград. Тук е отпечатан последният 106 брой от 4 юни 1941 г., след което вестникът мести своето седалище в Дедеагач, където са големите новини и очаквания. На 25 декември 1941 г. тук е отпечатан следващият 107 брой на вестника, за да приключи с издаването на последния 241 брой от 1 юли 1944 г. На 1 март 1941 г. България се присъединява към Тристранния пакт. В края на април страната ни получава правото да поеме защитата и управлението на източния дял на Вардарска Македония

⁵ Пак там, бр. 85, 21 юни 1940, с. 1.

и част от Беломорието, между река Струма и линията Свиленград-Дедеагач.⁶

Дълги години продължава поклонението пред паметника на църковния празник Свети Дух. Редица поколения са запазили спомени за тези тържества. За съжаление, празникът постепенно замира по политически причини в края на 50-те и началото на 60-те години. Днес пред паметника ивайловградската общественост поднася цветя обикновено на 1 юни – Деня на детето, когато преди организираното тържество на Илиева нива се отделя време да бъдат положени цветя и пред паметника на връх Черни рид. Дали това е достатъчно, заслужават ли героите подобно отношение, всички сами можем да си отговорим.

⁶ Пак там, бр. 106, 4 юни 1944, с. 1; Държавен архив – Кърджали, ф. 18к, оп. 1, а. е. 23.

ПАМЕТНИЦИ ЗА ГЕРОИТЕ НА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА В СМОЛЯНСКА ОБЛАСТ

Таня Марева

Хиляди родопчани вземат участие в Първата световна война, към която българската държава се присъединява на страната на Централните сили (Германия, Австро-Унгария, Турция) срещу Антантата (Англия, Франция, Русия). На 10/23 септември 1915 г. България извършва обща мобилизация, а на 1/14 октомври с обявяването на война на Сърбия влиза във военните действия, разтърсили целия свят и безвъзвратно променили нейната съдба. Известно е, че на фронта са изпратени над 1 милион български офицери, сержанти и войници. Над 100 хиляди от тях загиват, над 150 хиляди се завръщат ранени и военноинвалиди.

Липсват надеждни публикувани сведения колко точно мъже от Среднородопския край (приблизително покриващ съвременната Смолянска област) са призовани в армията и вземат участие в Първата световна война, но са хиляди. Но къде воюват те? Според военнотериториалното деление на Царство България през 1914 г. мъжкото население от селищата на север от Рожен подлежи на мобилизация в 21-а Рупчанска военна околия. 10-а Беломорска дивизионна област с щаб Гюмюрджина включва 37-о полково окръжие, към което се числят Пашмакли, Дарь-дере и Ксанти (Ст. Станчев. Военнотериториално деление на България от Освобождението до Първата световна война. – Военно-исторически сбор-

ник, 2010: 60, 63). Според различни архивни материали, научни изследвания и краеведска книжнина мъжете от Средните Родопи са мобилизирани в 10-и пехотен Родопски полк, както и в реорганизирания от негови части 85. пехотен полк; в 21. пехотен Средногорски полк; в 10-а пехотна Беломорска дивизия, в състава на 37-ми Пирински, 38-ми Одрински полк, 10-ти артилерийски полк, 10-та пионерна дружина, 54-ти Битолски полк. Тук да вмъкнем уточнение, че родените на юг от предела Рожен в присъединените към България след 1912 г. части в Среднородопския край за първи път воюват за българската армия през Първата световна война. Първоначално на военно-тактическа подготовка и мобилизация подлежат само християни, както е видно от разпратено по телеграф на 8 януари 1916 г. съобщение на началника на 21-и пех. полк за предстоящо свикване на новобранци в българската армия от набор 40. На основание приетия от 17-то ОНС на 1 юли 1914 г. Закон за повикване на обучение на всички християни, годни за военна служба на възраст от 26 до 46 години включително, в новоприсъединените земи първоначално са обучавани само българи християни, впоследствие това ограничение е отменено и в армията са призовани и българи мохамедани, но не и турци.

В рамките на продължителната и пагубна за българските национални интереси война десетки родопчани губят живота си на фронта, умират от рани и от болести или изчезват безследно. Те са героите на своите родни места, чиито изсечени върху паметниците имена вечно напомнят за воинската слава на българската армия. След кървавия световен сблъсък, останал в паметта на родопчани като „Голямата” или „Европейската” война, през 20-те години на XX в. в цялата страна се

въздига идея за увековечаване паметта на загиналите във войните през 1885, 1912-1913 и 1916-1918 г. Поставят се различни паметни знаци, като монументи, мавзолеи, обелиски, пирамиди, плочи и др. на обществени пространства в селищата, в черковни дворове, училища, читалища. Сравнително скоро тази дейност е централизирана от Министерството на войната и се обръща в държавна задача. От 1925 г. започва да функционира нарочна служба за поддържане на военните гробове, а през 1931 г. към щаба на армията е сформирано специализирано „Отделение за военните музеи, паметници и гробове“, което широкомащабно задейства процесите, свързани с местата на военната памет. Отделението поема грижата да приканва местните власти за изграждане на инициативни комитети за поставяне на паметници в селищата. Съгласува техните учредителни протоколи, подпомага уточнението на списъците със загиналите във войните от дадено населено място, дава насоки за вида на паметниците и най-вече за надписите, изпраща типови проекти и съгласува проектите за паметниците, дава протокол за тържественото откриване и т.н.

През 1936 г. е обнародван закон, с който се създава национален фонд „Военни музеи, паметници и гробове“. Той позволява инициативните комитети по места да ползват „помощи, дарения, завещания в пари, движими и недвижими имоти“ за издигане и поддържане на военни мемориали. В правилника по приложението се сочи, че датите 3 октомври, Ден на падналите за Родината, и 6 май, общият празник на войската, са дати за събиране на средства за целта чрез доблъващи даренията подходящи форми: напр. разпространение на възпоменателни знаци, медали, пощенски картички и др.

Военното министерство създава регистър на паметници в чест на паднали в сражения воители. Той е попълван чрез местните власти, които предоставят на Отделението за военните музеи, паметници и гробове изискваната по типов формуляр подробна информация. Докладват вид на паметника – архитектурен или архитектурно скулптурен; размери; материал. Посочват още къде е построен, по чий проект; кога е построен и по чия инициатива; какви средства са вложени, отпусната ли е парична помощ от държавно учреждение, от кое и колко; чия памет, какви събития увековечава; кога се чества паметта на загиналите – веднъж годишно или многократно? Изписани ли са имената на героите и какви други надписи има паметникът? Изисква се и фотографска снимка.

Документалните източници сочат, че през втората половина на 1937 г. още по-настойчиво и централизирано са активирани дейностите по изграждане на паметници. С циркулярни писма по места се разпорежда: „Като се има предвид, че повече от 20 години са изминали от свършека на войните и никакви причини не биха могли да извинят общинските управи по места, където нищо не е направено по въпроса“, да започнат дейности по поставяне на паметен знак. Изисква се съгласуване на уставите на инициативните комитети с Министерството на вътрешните работи и народното здраве. Списъците на загиналите са установени и се попълват по графи: чин, три имена, месторождение, в коя войскова част е служил и къде и кога е загинал. Освен припомняне на ангажиментите на местните власти за изграждане на военни паметници настойчиво се набляга за отговорност по въпроса, активно събиране на дарителски средства и предвиждане на по-големи суми в

общинските бюджети за завършването им (ДА-Смолян, ф. 356К, оп. 1, а.е. 37, л. 1. Вж. ДВ бр. 126у 10 юни 1936; ДВ бр. 23, 3 февруари 1937).

В СМОЛЯНСКА ОБЛАСТ СА ИЗДИГНАТИ ОБЩО 65 ВОЕННИ ПАМЕТНИКА,

вписани в Областния регистър по Закона за военните паметници от 2006 г. Двадесет от тях, представляващи паметници мавзолеи, пирамиди, чешми-паметници и паметни плочи, увековечават геройската служба и жертвата на загинали в Първата световна война родопчани. <https://sm.government.bg/page/99-oblasten-registyr-na-voennite-pametnici>

Първият военен паметник в среднородопския край е издигнат през 1921 г. в село Косово, по това време в Хвойненска община, а днес към Нареченски бани. Това е регистрирано при каталогизирането на военните паметници в страната от екип на Националния военно-исторически музей и публикувано в сборника „Военните паметници в България“ с автори полк. Петко Йотов, Соня Димитрова и Даниела Цанкова-Ганчева през 2003 г. Пирамидата в памет на загинали от селото в Първата световна война е издигната в двора на черквата „Успение Богородично“.

Най-внушителният военен паметник в Смолянска област, на който са почетеи падналите в Първата световна война, е този в Чепеларе. Първи сведения за местната инициатива дава протокол от 1928 г. на читалище „Родопска искра“. На заседание на 26 ноември с.г. се разглежда решение за изграждане на паметник в чест на падналите във войните съграждани. Избран е инициативен комитет, в който влизат свещ. Христо Поп-

маринов, кметът Вълко Кузманов и началникът на агенцията на Българска земеделска банка в селището. С първото дарение на книжарите Стоян Марев и Никола Чиликов се придава отчетност на дейността по събиране на средства – закупен е металически печат на комитета, който за съжаление не е запазен за поколенията, кочан за квитанции, касова книга и папка за документи. Съхранената богата документация на инициативния комитет е оформена в самостоятелен фонд в Държавния архив в Смолян под № 155К.

След 1928 г. инициативният комитет за построя на паметника на загиналите във войните чепеларци години работи по разгласа в селището, в района и страната, уточняване на списъците на загиналите, избор на място за изграждане, на изпълнители и др. Активно започват да се събира средства през 1935 г. Осигурена е „Златна книга на комитета за въздигане паметник на падналите ЧЕПЕЛАРСКИ ГЕРОИ през войните 1912 – 1918 год. Чепеларе – 1936 год.“. Подвързаният с кожа внушителен том от листове качествена хартия е надписан с посочения текст на украсената с венци на славата предна корица. Закупен е за 330 лв. от книжарницата „Отец Паусий“ в Пловдив. На първа страница

Паметникът в Чепеларе

е подписът на цар Борис, положен в „София, 6 май 1936 г.". В златната книга са отправени официални поздравления от министри и други служебни лица, отбелязани са частни и институционални дарители, като за всеки е отделена страница, за да напише свое послание. От касовата книга на комитета е видно, че общо са набрани 197 217 лв., от които са разходвани 194 959 лв. Най-много средства са отпуснати от общинския бюджет на Чепеларе. Най-голямо дарение е направил Георги Хаджикостадинов, който е предприемач-строител на паметника.

През 1936 година започва същинската строителна работа. Определено е място на възвишението в източния край на селището, в махалата при черквата „Св. Богородица“. Автори на проекта са скулпторите Никола Попов и К. Ихтияров от Пловдив. Проектът е визуално близък с паметника на Шипка (осветен 1934 г.). Също е внушителен – височина близо 13 м и фундамент в основата 4.5 x 4.5 м. В основата на монумента има вграден параклис с вход. Над входа са разположени изсечени от камък меч и венец. От четирите страни в горната част има също изсечени от камък кръстове за храброст. Надписите са: „На пагналите за родината чепеларци“ и върху две мраморни плочи, монтирани на срещуположни страни, са изписани имената на загиналите в Сръбско-българската, Балканските и Първата световна война.

За материалите – камък, чакъл и пясък, инициативният комитетът взема на свое име право за добив от близки карieri, също така поставя условие за контрол на строителните дейности. В основата е вградена капсула на времето с послание към идните поколения и заедно с нея шепи нови монети, надлежно описани от комитета – общо 188 бр. с номинали от 100, 50, 20, 10, 5, 2 и 1 лев. За параклиса при паметника и за церемонията на

освещаването от Пловдив е закупена икона на св. архангел Михаил на стойност 400 лв.

Освещаването на 8 август 1938 г. събира Смолянския гарнизон и представителна част от планинската батарея при Асеновград, цялото гражданство на Чепеларе и много гости от Пловдив, Смолян, Асеновград и района.

ЦАР БОРИС ТРЕТИ ИЗПРАЩА ПОЗДРАВТЕЛНА ТЕЛЕГРАМА.

Религиозната церемония е водена от Пловдивския митрополит епископ Харитон. Тържествена реч произнася ген. Марков, началник на Пловдивския гарнизон. Поздравления отправят редица други официални лица, присъствали на откриването. Поднесени са над 50 венци от различни организации. Получени са телеграми от страната и от района на Родопите. В деня на освещаване на паметника местният двуседмичник „Родопска искра“ излиза със специален двоен брой. На първа страница е поместена снимка на паметника и списък на загиналите с чиновете и имената, частта и къде са починали. Това са общо 45 чепеларци, загубили живота си в Сръбско-българската война – един, 8 във войните 1912-1913 г. и 36 в Първата световна война, сред които има и българи-мюсюлмани.

В следващите няколко години около паметника и в неговото подножие гимнастическото дружество „Родопски юнак“ в Чепеларе провежда ежегодни събори. Те се съпровождат с молебени, манифестации и речи, спортни игри и надпревари по петобой и лека атлетика, демонстрации и увеселение, както е утвърдено по протокол от юнашките дружества в страната. В годините на социализма чествания пред паметника не са

провеждани. През 80-те години на XX в. в съседство с паметника е поставена плоча с имената на загиналите във Втората световна война и е изградена чешма. През 2012 г. паметникът е частично реновиран по Националния план за честване на 100 години от Балканската война. Още тогава местната власт замисля цялостна реставрация и облагородяване на околното пространство. Така през 2017 г. община Чепеларе стартира европейски проект за реновиране на самия паметник и прилежащите части, успешно завършен през 2022 г. Днес паметникът е място за открити уроци на ученици и се предлага за посещения на организирани групи в туристически пакети заедно с намиращия се в съседство Музей на родинския карст.

Вторият паметник, който се представя тук, е осветен през 1935 г. на големия църковен празник Възнесение Господне, Спасовден, в село Стойките, числящо се по това време към община Чепеларе (днес в рамките на Смолянска община). Намира се при едноименния параклис в местността Кърмилата, югозападно от селото. Представлява четиристепенен обелиск с кръст на върха. Проектант е местният строителен техник Манол Николов Ярџмов. Средствата са осигурени от селския бюджет. На четирите стени освен поветителския надпис „Издигнат през 1934 г. в памет на падналите войници борци за народна свобода (// От признателните стойченци“, са изсечени имената на загиналите във войните през 1912-1913 и 1916-1918 г. и местата на паметните битки, където е пролята кръвта на воините – Смилян и Палас, Охрид и Булаир, Битоля и Дојран, Криволак и Елешница. Тържеството по откриването е с участието на войскова част от Смолянския гарнизон, Негово Пр. епископ Харитон, официални лица, све-

*Паметникът край с. Стойките заедно
с параклиса „Възнесение Господне”*

щеници, учители, учащи, жители от селото и района. В навечерието на освещаването – 5 юни, на мястото е проведена тържествена заря-проверка с обявяване имената на загиналите 23-ма стойченци. Тогава е осветено знамето на местното Дружество на запасните подофицери. Дописник на смолянския двуседмичник за култура, просвета и стопански живот „Красногор” отбелязва това мащабно тържество, като започва с думите „Още като слиза човек от Ешекулак прави му впечатление една височинка, която като купол се издига над шосето и красивата околност на с. Стойките. На тоя купол е черквичката „Св. Спас” и на нея новият паметник, който символизира безсмъртието на падналите за свободата и признателността и почитта на живите стойченци”. Мястото не е подбрано случайно – осветеното християнско място да даде покой на душите на оставилите кости по далечни и незнайни земи. До днес паметникът е посещаван при ежегодното почитане на

църковния празник Възнесение Господне-Спасовден на едноименния параклис. 80 години след изграждането, през 2014 г. по инициатива на Съюза на запасните офицери и сержанти в Смолян, с подкрепата на Фондация „Българска памет – братя Диневи“, както и със съдействие от стойченската горовладелска кооперация „Борика“ паметникът е реновиран.

На 14 ноември 1937 г. в Райково, днес квартал на Смолян, се създава комитет по изграждане на паметник на загиналите във войните, чиято документация се съхранява в Държавен архив-Смолян във фонд № 356К. От него е видно, че поканата към гражданството на Райково за обсъждане идеята за паметник е отправена от кмета на селото. Събранието е многолюдно и се провежда в салона на читалището „Славиеви гори“. Из-

Паметникът в Смолян, кв. Райково

казват се над 10 човека в подкрепа на инициативата. Присъствалите гласуват устав и управителни органи на местен инициативен комитет. За председател е избран кметът Георги Ат. Кисимов. Контролната комисия е оглавена от Щилъон Ст. Куклев. Следва замиране на дейността за известен период, но комитетът се активира през 1940 г. Започва дейност за привличане на дарители от страната. Отворена е Златна книга. На специално свикано събрание на управителните органи кметът докладва за осигуряването на тази книга от София и отправените в нейните първи страници пожелания от членовете на правителството. Записани са имената на първите дарители, начело със заводите „Чилев“ в Костинброд със сумата 10 хил. лв. По време на Втората световна война дейността на комитета отново замира.

През 1948 г. в Райково е избран нов комитет за „постройка на паметник за загиналите за свободата“ с председател Мурджо Стоев. От гържавния бюджет са отпуснати целеви средства в размер на 100 хил. лв. и за кратко време е организирано изграждането на паметника. Той се намира на възвишение между Горно и Долно Райково, в близост до сградите на тютюневата кооперация, гимназията „Васил Левски“ и читалището „Орфееви гори“. Представлява паметник-мавзолей с основен корпус 6 на 7 м, с апсидна стена в гръното срещу вратата. Високият 10 м пилон е увековечен от две страни с бронзови кръстове за храброст. Изграден е от местен дялан камък пясъчник по проект на арх. Александър Доросиев в съавторство със скулпторката Златка Георгиева. Имената на загиналите и безследно изчезналите в Първата световна война 37 райковци са изписани заедно с тези на падналите през войните

1912-1913 г. на обща плоча, монтирана на предната стена на мавзолея. На груга плоча са изписани имената на „загиналите в борбата против фашизма, капитализма и в Отечествена война”. През 1975-а по повод 30-годишнината от Отечествена война от български военни гробища в Унгария е донесена капсула с пръст и е поставена в мавзолея. Тогава са монтирани още две плочи с имена на загинали във втората фаза на Втората световна война. Обявен е за „недвижим исторически паметник с местно значение“ по Закона за културното наследство със списък от 1969 г. В последните десетина и повече години община Смолян организира ежегодно поклонение пред този паметник на 9 май – Ден на Европа и победа над хитлерофашизма. Реновиран е с дарения и със средства по Националния план за честване на 100 години от Балканската война.

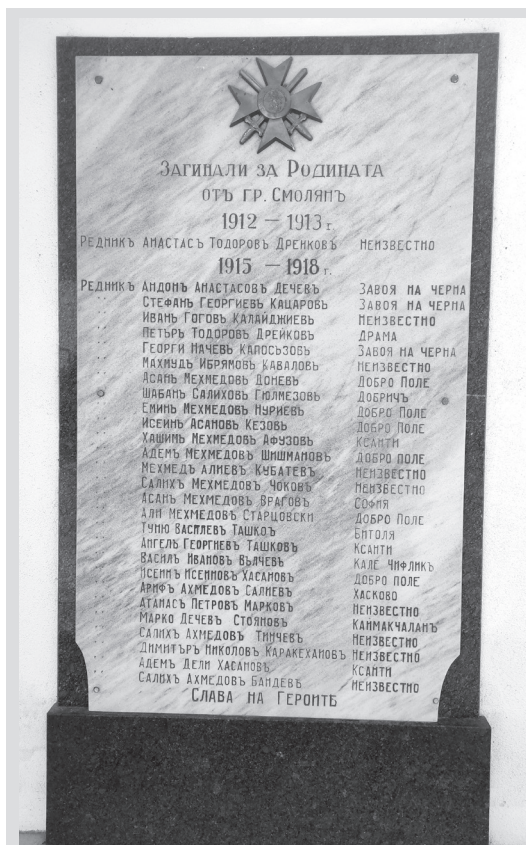
На 18 декември 1937 г. в Смолян е свикано общо събрание по покана на кмета г-р Костагин Башулков. Целта е да се избере инициативен комитет за направа на паметна плоча с имената на загиналите във войните през 1912-1913 и 1915-1918 г. от Смолянска община. За председател е избран подп. Димитър Янчев, командир на Смолянския гарнизон. Контролният съвет е оглавен от директора на местния клон на БЗБ Димитър Димиев. Комитетът развива усърдна дейност за уточняване имената на загиналите, за събиране на средства, за договориране на работата с майстори-каменоделци. Значителна сума е отпусната от общинския бюджет, но има и събрани дарителски средства. Избрани за изпълнители са скулпторът Никола Попов и пловдивският каменоделец Петър Малфати. На мраморната плоча са изсечени имената на 28 воина от Смолянска община. Пет години по-късно, през 1943-а, паметната плоча е

монтирана в хола (централния коридор – б.а.) на новопостроеното училище „Св. св. Кирил и Методий“. При последвали ремонтни дейности в сградата плочата е свалена и съхранена в училищните складове, където остава за десетилетия. За честванията на 150-годишнината на училището през 2006 г. е извадена от забвение и поставена на видно място в централното фоайе на новия корпус на сградата. През 2013 г. е обмислено нейното поставяне на видно обществено място. По проект на Клуба на запасните офицери и сержанти в Смолян, защитен по Националния план за поддръжка на военни паметници по повод 100 години от Първата световна война, паметната плоча е монтирана при входа на Военния клуб в Смолян и тържествено осветена през 2018 г.

Във фонда на община Златоград, съхраняван в Държавния архив в Смолян, се пази папка, документираща

ИЗГРАЖДАНЕТО НА ПАМЕТНИК-ЧЕШМА

В чест на падналите във войните за национално обединение (ДА-Смолян, Фонд 88к, оп. 1, а.е. 37). През април 1948 г. в Златоград е открита чешма с възпоменателна плоча в чест на загиналите на свободата, над която се извисява фигура на митичния златоградски герой-брател Дельо хайдутин. Реализацията на това начинание трае 10 години, след като е изграден инициативен комитет. Първата среща на комитета е на 19 юни 1938 г. в сградата на читалище „Просвета“ по покана на кмета. На това събрание „за размяна на мисли по образуване на комитет за увековечаване паметта на загиналите във войните 1885, 1912-1913 и 1915/1918 година“ е взето решение за изграждане на паметник, наречен на митичния златоградски герой Дельо войвода. Инициативният

Паметната плоча в Смолян

родният представител Сирко Станчев. Помощ оказва и арх. Храбър Попов, преподавател по това време във Висшето строително училище в София.

През април 1941 г., след като са напреднали организационните дейности, община Златоград отпуска на инициативния комитет безвъзмездно място за постройка на чешма-паметник в размер на 840 кв.м. То се намира в центъра, в южната част от площада, пред сградата на читалището. Проекта за паметника изработва скулп-

комитет е оглавен от Никола х. Георгиев х. Ников със заместник Сюлман Ис. Музинов. Контролната комисия е с председател Манола К. Профиров. Приет е устав, по който комитетът да се ръководи в организацията по набирането на средства и строежа на паметника. Посредническа роля по реализация, връзка с институциите в лицето на инициативен комитет, кметство, щаба на войската и изпълнители изграва съмишленикът за делото – на-

торът на столичната община Васил Зидаров. Изработката е възложена на каменоглеца Борис Мандраджиев, родом от Златоград, завършил Рисувателното училище, работещ по това време в София. Двамата поддържат постоянна връзка със Сирко Станчев. На 17 декември 1941 г. Васил Зидаров уведомява кмета на Златоград, че художествения съвет към министъра на войната е одобрил предложения от него проект за паметник-чешма с фигурата на Делъ войвода. Общата сума за мемориала възлиза на 132 хил. лв.

В обяснителната записка е разписано по точки всичко по разходите. Чешмата ще се изгради от масивни гранитни блокове от Владея. От същия материал ще са оформени пейки и бордюри. Пространството отпред ще

*Снимка на паметника-чешма в Златоград,
50-те години на XX в. (архив/*

Снимки на автора, август 2025 г.

се покрие с базалтови плочки. Фигурата на Делъо войвода с височина 1.20 м ще се изработи в макет от гипс и отлее от бронз. Предвиждат се три бронзови чучура с декоративни розети в основата на чешмата. Бронзова отливка на кръст за храброст и бронзови букви за надпис ще завършват декорацията. На 20 септември 1941 г. е подписан договор с Борис Георгиев Мандраджиев за каменоделската работа на стойност 88 хил. лв. Упоменато е, че орденът за храброст, надписите и други бронзови части се изработват от скулптора Васил Зигаров. Превозът на съставните части по влака от София до Маказа е включен в договора, а доставката до Златоград е задължение на комитета. По редица причини – главно войната и последвалите в България събития, проектът се проточва във времето. Но в крайна сметка в качество на акордант Борис Мандраджиев довършва заданието. На 26 април 1948 г. инициативният комитет по изграждането заедно с привлечено вещо лице – Васил Ценов от районното инженерство в Златоград, на място приема работата като окончателно завършена и разпорежда разплащане на сумата от 300 хил. лв. През септември 1950 г. е отправена покана към членовете на управителния съвет и на контролната комисия на комитета за отчитане на сметките по постройка на паметника-чешма и закриването му съгласно утвърдения устав от 1937 г.

При реализацията на нов градоустройствен проект на съвременния централен площад на Златоград, открит през 1981 г., чешмата паметник е разрушена. Демонтираната фигура на Делъо войвода по-късно е поставена в близкото село Старцево. В центъра на Златоград се извисява величествен паметник на героя, затова скулптурата на Борис Мандраджиев е за-

помнена от местните като Малък Делъо. През 1993 г. е изграден нов паметник на падналите във войните от Златоград и имената им отново са пред погледите на наследниците.

С този текст са представени историите на някои от паметниците в Смолянска област, свързани с Първата световна война. Разгледано е тяхното създаване, по-нататъшна съдба и съвременното им присъствие в живота на селището. Такива обекти и места са част от конструкцията на всяка една локална памет и идентичност и нареждат пантеон от позабравени герои. Подкрепят включването на този край в големия национален разказ за войната. Грижа на съвременниците е тяхната поддръжка и почитане. А защо не и изграждане на нови такива паметници!

ВЪТРЕШНАТА ТРАКИЙСКА ОРГАНИЗАЦИЯ И ВОЙВОДАТА ТАНЮ НИКОЛОВ (1920-1925)

Д-р Красимира Узунова

След края на Първата световна война Балканите навлизат в период на дълбока политическа нестабилност, बे-
лязана от засилени териториални пре-
тенции между държавите в региона. С
подписването на Ньойския мирен догово-
р на 27 ноември 1919 г. България е при-
нудена да отстъпи значителни територии. Сред тях е
Западна Тракия – област с площ от 8622 кв. км и населе-
ние около 220 000 души, която е поставена под временно-
то управление на силите на Антантата. Управлението
на региона е поверено на френския генерал Шарпи, кой-
то ръководи т. нар. автономен режим в „Междусъюзни-
ческа Тракия“ в периода от 15 октомври 1919 г. до 28
май 1920 г.¹

В условията на наложеното чуждестранно управле-
ние местното население – съставено предимно от бъл-
гари и турци, започва активно да търси механизми за
защита на своите политически интереси и културна
идентичност. Още преди официалното подписване на
Ньойския договор, на 1 октомври 1919 г., в град Дедеагач
(днес Александруполис) се организира 20-хиляден протес-
тен митинг на живеещите там българи като катего-
ричен израз на общественото недоволство и съпротива
срещу предстоящото откъсване на региона от терито-

¹ Трифонов, Ст. Българското национално-освободително движение
в Тракия 1919-1934. С.1988, 22-123

рията на България.

Наблизането на френски военни части в Западна Тракия на 27 ноември 1919 г., съвпадащо с подписването на Ньойския мирен договор, се осъществява в съответствие с член 48 от договора, който предвижда установяване на временно международно управление от силите на Антата. Преходният режим, ръководен от генерал Шарпи, води до изостряне на политическите противоречия и етническото напрежение, особено сред българското население, което възприема процеса като заплаха за своето национално присъствие, културна идентичност и териториална принадлежност.

Решенията, взети по време на конференцията в Сан Ремо (19–26 април 1920 г.), окончателно предопределят съдбата на Западна Тракия, като постановяват нейното предаване на Гърция. Като основен аргумент се изтъква необходимостта от териториална свързаност между континенталната част на Гърция и Източна Тракия, която също предстои да бъде предоставена на Атина съгласно клаузите на подготвения мирен договор с Османската империя. Така се оформя стратегически коридор, проектиран от победителките в конфликта, с цел консолидиране на гръцкото влияние в региона и утвърждаване на новата следвоенна геополитическа архитектура на Балканите. С това приключват и последните надежди на местното население за автономен статут на Тракия.

Докато съдбата на Западна Тракия все още се изяснява, в съседна Анатолия или Анадола (Мала Азия) се формира нова политическа реалност. На 23 април 1920 г. в Анкара е свикано Великото народно събрание, оглавено от водача на турското националноосвободително движение Мустафа Кемал, което се противопоставя на

чуждата окупация и отстоява принципа на национално самоопределение. Тези идеи намират отзвук и сред турското население в Тракия, което, наред с българската общност, реагира с дълбока тревога и страх от предстоящото предаване на областта на Гърция. Макар между двете етнически групи да се наблюдава известно сътрудничество, породено от общата заплаха, стратегическите им цели не са напълно съвпадащи. Турската страна, съсредоточена върху изграждането на нова държавност в Анадола и Източна Тракия, демонстрира дипломатическа предпазливост спрямо българските стремежи. Въпреки това, в този критичен момент представители на двете общности предприемат координирани действия, мотивирани от стремежа към запазване на териториалната цялост и политическата автономия на региона.

В началото на май 1920 г. представители на България и Турция се срещат в одринския квартал Караагач. От българска страна присъстват А. Попалексов, г-р Ненчев, капитан Бояджиев и П. Мутафов, а от турска – Джафер Тайяр, Фуад бей, Джемал бей, Али Галиб бей, Неджметин бей и други. Целта на срещата е да се координират усилията за противодействие на предстоящата гръцка окупация на региона. Изготвен е двустранен протокол, съдържащ пет точки, очертаващи рамката за съвместна съпротива: Създаване на общо Временно правителство, което да осъществява равноправно управление на автономната територия от български и турски представители; Формиране на съвместна Тракийска армия, съставена от доброволчески чети от двете общности, организирани под общо командване за защита на региона.; Гарантиране на равни права за всички граждани на Западна Тракия, независимо от ет-

ническата принадлежност или религия; Отхвърляне на решенията от Сан Ремо; Търсене на международна подкрепа.²

На 25 май 1920 г. в град Гюмюрджина се провежда нова среща, на която е избрано Временно правителство на националната защита на Западна Тракия. Съставът му включва седем турски и трима български представители. Неговата основна цел е организирането на въоръжена съпротива с цел съхраняване на автономния статут на областта. За министър-председател и министър на финансите е назначен Ахмед Тефик бей. Правителството е структурирано в десет министерства: Министерство на вътрешните работи, ръководено от Хасан Таксин бей; Министерство на войната – Али Фуад бей; Министерство на външните работи – Махмуд Негим; Министерство на правосъдието – Абдул Халим; Министерство на просветата – Джемал бей; както и постът шейх-юл-ислям, заеман от Хюсейн Хюсни. Ключовите постове са заети предимно от турски представители, което отразява демографската картина на региона – приблизително 80 000 турци срещу приблизително 25 000–30 000 българи. Въпреки това правителството е резултат от съвместна инициатива, целяща да обедини усилията на двете общности срещу гръцката експанзия и да защити правата на местното население. В състава на формираното българо-турско правителство влизат образовани и интелигентни политически дейци, някои от които вече са заемали важни административни длъжности в региона. Част от тях са участвали във Върховния административен съвет на Западна Тракия (ВАСТ) по време на управлението на

² ДА, ф. 353, оп.1, а.е.163, л.13; Тодоров, Ив. Българите в Западна Тракия, С., 1992, с. 47–49.

генерал Шарпи.³

Тримата представители на българската общност в правителството: г-р Страшимир Дочков – министър на пощите, телеграфа и земеделието; Вангел Георгиев – министър на търговията и индустрията; и Коста Георгиев – министър на пътищата и железниците, се отличават, с висока образованост, активна обществена ангажираност и значителен принос към националноосвободителните движения. Тяхното участие във Временното правителство отразява стремежа на българската общност към защита на автономния статут на региона и към съвместни действия с турското население в условията на политическа несигурност.⁴ Една

³ 38-годишният турски политик Ахмед Тефик бей, произхождащ от заможно и влиятелно семейство в Ксанти. Завършва медицина в Бордо, Франция, и по време на Първата световна война служи като военен лекар. След войната се посвещава на журналистиката и политиката. При управлението на ген. Шарпи той е назначен за кмет на Гюмюрджина, член на ВАСТ и активен привърженик на младотурското движение. Генерал Шарпи го описва като „сглашенофил, елинофоб, интелигентен, но екзалтиран и несъръчен“ – характеристика, която отразява сложната и понякога противоречива политическа динамика в региона. Министърът на войната, подполковник Али Фуад, е професионален военен с дългогодишна служба. Преди Балканските и Първата световна война той оглавява турската жандармерия в град Драма. Министърът на просветата, Мехмед Джемал, е юрист по образование и бивш главен прокурор в Сяр и Драма. След освобождението на Западна Тракия от българските войски, Джемал е избран за депутат в Народното събрание. Останалите турски представители в правителството също са утвърдени и опитни политически фигури, с активна роля в обществения и административен живот на региона.

⁴ Д-р Страшимир Дочков, министър на пощите, телеграфа и земеделието, е завършил медицина в Берлин. През 1906–1907 г. работи като лекар към българската община и училище в Битоля, а от 1908 г. се установява в Одрин. По време на Балканската война служи като военен лекар с чин майор в българската армия. В периода на френската

от първите инициативи на Временното правителство на националната защита е

СЪЗДАВАНЕТО НА ТРАКИЙСКА АРМИЯ,

съставена от доброволчески чети на българската и турската общност. Организацията на тези формирования започва още в началото на 1920 г., като основната им цел е да осигурят въоръжена защита на автономния статут на Западна Тракия. За изграждането и въоръжаването на Тракийската армия съдействие оказват някои влиятелни фигури и организации. От турска страна помощ предлага генерал Джафер Тайар, командващ I армейски корпус, дислоциран в Одрин. Финансова

администрация в Западна Тракия живее в Караагач, където практикува медицинската си професия. Благодарение на високата си репутация сред местното население и добрите отношения с френските власти, е избран за член на ВАСТ. Началникът на френското военно разузнаване в Караагач, капитан Жамба, го описва като „много възпитан и интелигентен обществен деец“, който притежава „голямо влияние сред сънародниците си“. Вангел Георгиев, министър на търговията и индустрията, е по-слабо познат в публичното пространство, но също така играе важна роля в регионалната администрация. Привърженик на Демократическата партия, той заема длъжността помощник-префект на Гюмюрджински окръг. По време на Първата световна война работи в системата на българското военно разузнаване, отговаряйки за районите на Софлу и Димотика. При управлението на генерал Шарпи е избран за председател на Българския червен кръст в Западна Тракия, като активно насърчава сътрудничеството между българската и турската общност. Коста Георгиев е член на Върховния административен съвет на Тракия от 21 декември 1919 г., където участва в представянето на българската кауза пред генерал Шарл Шарпи. Той е един от основателите на Вътрешната тракийска революционна организация (ВТРО) и по-късно оглавява нейното ляво крило (Хасковското ВТРО). През 1925 г. става председател на Върховния изпълнителен комитет на легалната тракийска организация.

подкрепа е обещана от Али Фуад бей чрез Турския тракийски комитет, който се ангажира с предоставяне на 100 000 лева, както и от Младотурския комитет в Швейцария, който чрез фирмата „Ниазим Емин“ декларира готовност да осигури допълнителни 500 000 лева. От българска страна активно участие взимат генерал Александър Протогеров, полковниците Петър Дървингов и Николов, както и войводите Таню Николов и Тодор Александров. Тяхната роля е ключова както в организационното изграждане на доброволческите формирования, така и в стратегическото планиране на съпротивата срещу гръцката експанзия.

В края на май 1920 г. в Мъстанли (Момчилград) се провежда среща на Александър Протогеров, Тодор Александров, Таню Николов, Петър Дървингов, Ариф бей и още неколцина турски офицери. Решава се съществуващите чети да сформират обединена тракийска армия с българо-турско командване. Във формирането се включват 30 дружини начело с войводите г-р Константин Ненчев, кап. Бояджиев, Димо Николов, Руси Славов, Димитър Маджаров, Вангел Георгиев, Хюсеин чауш и др. За главнокомандващ е избран Фуад бей.⁵

На 26 май 1920 г. министър-председателят Ахмед Тефик бей връчва на генерал Шарпи официална декларация за обявяване независимостта на Западна Тракия. В документа се заявява стремеж към добросъседски отношения и гарантиране на правата на всички граждани „без разлика на раса и религия“. Успоредно с декларацията е разпространена прокламация, подготвена от г-р Страшимир Дочков, публикувана на български, турски и френски език, в която се отхвърля решението от Сан

⁵ ДА-Хаксково, ф. 637, оп.1, а.е. 49, л. 90; Тракия, № 72, 22 ноември 1923.

Ремо и се изразява протест срещу евентуалната гръцка окупация.

На 27 срещу 28 май 1920 г.

ГРЪЦКАТА АРМИЯ ОКУПИРА ЗАПАДНА ТРАКИЯ

и нейни части се разполагат покрай р. Марица, за да не допуснат войските под командването на Джафер Тайар да се обединят с турско-българските чети в Западна Тракия. Гръцка войска заема позиции и по границата между България и Западна Тракия. Навлезлите в основните градски центрове на Западна Тракия гръцки военни части поемат административното управление.. Град Дедеагач е преименуван първоначално на Неаполис, а впоследствие получава името Александруполис – в чест на гръцкия крал Александър I, който управлява от 11 юни 1917 г. до 25 октомври 1920 г. Александър I, синът на крал Константин I, е поставен на трона от силите на Антантата, след като баща му е принуден да абдикира поради проруската си и процентрална ориентация по време на Първата световна война. Управлението на Александър I съвпада с периода на националния разкол в Гърция – остър политически конфликт между монархистите и привържениците на Елефтериос Венизелос. По време на неговото царуване Гърция участва активно във войната на страната на Антантата и разширява територията си, включително с получаването на Западна и Източна Тракия. ⁶

За да организира съпротивата на местното население Временното правителство на националната защита издава на 28 май 1920 г. заповед за мобилизация

⁶ Трифонов, Ст. Българското национално-освободително движение в Тракия 1910-1926, С., 1978.

на годните да носят оръжие мъже и ги включва в сформиранията Тракийска армия. Българският тракийски комитет разпространява позив до всички родолюбиви тракийци, с който призовава „всички братя българи и турци да подкрепят движението морално и материално, да се запишат в доброволческите дружини в Софлийски военен район под командването на началниците на доброволческите дружини Българо-турска чета, начело с войводите Таню Николов и Фуад бей, по време на поход Н. Гавраилов и Н. Георгиев”. Позивът завършва с призива „Бързайте, тракийци! С Бога напред ще издействаме автономията на Тракия под покровителството на Лигата на народите!”⁷ До края на май 1920 г. Тракийската армия, формирана под ръководството на министъра на войната Али Фуад бей, вече е напълно организирана и включва 30 дружини. Начело на тези формирования са поставени популярни сред местното население войводи, сред които: Топал Кабир, Али Галиб бей, Джемал бей, Неджметин бей, Кара Бекир, Хюсеин Чауш, Димо Николов, Димитър Магжаров, Русю Славов, Вангел Георгиев, Константин Ненчев, капитан Бояджиев и други. Според сведения на окръжния управител в Кърджали в състава на Тракийската армия влиза и голям турско-български отряд, наброяващ около две хиляди души, предназначен за охрана и контрол над планинските райони на Западна Тракия. Отрядът разполага с 14 картечници, което значително повишава бойната му ефективност.

Още в първите дни на окупацията гръцката армия се сблъсква с добре организираната въоръжена съпротива на 116 българо-турски чети и отряди, формиращи Тракийската армия. На 28 май 1920 г. в близост до Гюмюрджина се води първото сражение между настъпва-

⁷ ДВИА, Ф.24, оп.3, а.е. 959, л. 79.

щите гръцки военни части и две от четите на Тракийската армия, командвани от Али Фуад бей и капитан Бояджиев. Опитвайки се да спрат настъплението на гърците към вътрешността на Западна Тракия, българо-турските чети атакуват изненадващо челните редици на настъпващата гръцка армия. Два дни по-късно гръцките части са прогонени от селата Манастир и Сачанли. Като не разполагат с голяма добре подготвена и въоръжена армия, българо-турските чети прилагат тактиката на бързината и изненадата в своите действия, която се оказва успешна. През лятото на 1920 г. те извършват много нападения над гръцките части. На 31 май и 3 юни в сражения при селата Яйладжик и Карабае, Димотишко, четниците прогонват гръцките войници и подпалват гръцките села, а при с. Мандра разрушават моста между Софлу и Фере, за да прекъснат гръцките военни комуникации.

На 2 юни 1920 г. губернаторът на Беломорска Тракия, френският генерал Шарпи, напуска областта, с което се прекратява нейният автономен статут като „Междусъюзническа Тракия“. Това предизвиква масово изселване на българското население, което се насочва към старите граници на България. Процесът бележи значим етап в етническите и политически трансформации на региона. Отваря се една от най-тъжните страници в новата българска история. Въоръжените формирования на българо-турското съпротивително движение са изправени срещу добре екипираната гръцка армия, подкрепена от англо-френски военни части, което значително намалява шансовете им за успех.

През целия месец юни и началото на юли 1920 г. българо-турските чети извършват нападения над гръцки гарнизони, разположени в турски и български села в За-

падна Тракия, като нанасят на гърците сериозни щети в жива сила и оръжие. В края на юни българо-турска чета прогонва окупаторите от Кара Хадър, Гюмюрджинско, а в началото на юли друга чета обезоръжава 40 гръцки войници в гарнизона им в село Малък Дервент, Софлийско. Няколко дена по-късно с бой е превзет и гръцкият гарнизон в съседното село Голям Дервент. В края на юни до село Черкезкьой четите атакуват и превземат влак, превозващ оръжие за гръцката армия.⁸ Според данни, публикувани в научни изследвания, в периода юни–юли 1920 г. на територията на Западна Тракия се провеждат над 30 мащабни сражения между части на гръцката окупационна армия и формированията на българо-турската Тракийска армия.⁹ Гръцката войска отвърща с репресии, като избива мирни български жители.¹⁰ След успешните акции през първата половина на месеца четническата активност отбелязва спад.¹¹ Изпращането на нови гръцки армейски части в Западна Тракия прави борбата между двете воюващи страни още по-неравностойна. Засилването на гръцкото военно присъствие в региона обаче не е единственият фактор, допринесъл за успеха на гърците във военните действия. Особено неблагоприятно влияние върху въоръжената съпротива на местните българи и турци срещу окупационната гръцка армия оказва неизпълненото обещание за военна помощ и подкрепа от страна на Временното правителство на Източна Тракия, ръководено от Джафер Тайар.

⁸ ДВИА, ф. 23, оп.2, а.е.388, оп. 3, а.е. 56.

⁹ ДВИА, ф.23, оп.2, а.е 388, л. 334-335; Сведения относително гръцката окупация на Тракия на 28 май 1920 г.

¹⁰ Пак там, л. 360–361. Донесение от началника на 10-та дивизионна област, 10–13 юли 1920 г.

¹¹ Пак там л. 365. Шифрована телеграма на началника на 3-и пограничен сектор полк Рясков, 13. 7 1920 г.

Съществен възпрепятстващ фактор за развитието и разширяването на българо-турското съпротивително движение в Западна Тракия представлява позицията, заета от България. В стремежа си да остане лоялна към следвоенните мирни договори страната предприема мерки, наложени от победителите в Първата световна война, насочени към охрана на южната ѝ граница. Тези действия имат за цел да предотвратят дейността на Българо-турския революционен комитет, в чийто център стои войводата Таню Николов, както и формирането и преминаването на чети от крайграничните български територии към Западна Тракия.

В края на юли 1920 г. основните сили на българо-турското временно правителство претърпяват военно поражение, което води до рязко влошаване на положението в Тракия. Три месеца след конференцията в Сан Ремо, на 10 август 1920 г., е подписан Севърският договор, който потвърждава решението за предоставяне на Гърция на цяла Южна Тракия, с граници до Чаталджа.¹²

Бързото и успешно окупиране на цяла Западна (Беломорска) Тракия от гръцките войски е последвано от прилагането на целенасочена асимилационна политика спрямо българското население в региона. В рамките на тази политика се наблюдава системно ограничаване на културните и религиозните права: български училища и черкви са закрити, а хиляди българи са подложени на интерниране на егейски острови, принудителна мобилизация, насилствено изселване и различни форми на репресии. Тези действия оказват трайно въздействие върху демографската и етнокултурна структура на областта.

¹² А. Разбойников, цит. съч., стр. 13

След турското поражение в Източна Тракия

ИНИЦИАТИВАТА ПРЕМИНАВА В РЪЦЕТЕ НА ТРАКИЙСКИТЕ БЪЛАГАРИ.

В края на лятото на 1920 г. в Хасково се провежда среща на водещите войводи, които вземат решение за създаване на главно командване, предназначено да ръководи въоръжената съпротива в Западна Тракия. За главен войвода е избран Таню Николов, който успява да координира действията на разпръснатите и самостоятелни действащи чети.¹³ Това значително повишава тяхната оперативна ефективност. Въведени са общи тактически принципи, разпределение на райони за действие и механизми за обмен на информация, което позволява провеждането на по-мощни акции, включително нападения над гарнизони, саботажи и защита на българското население от репресии. Въпреки усилията за централизация четническото движение остава ограничено поради липса на ресурси, външна подкрепа и неблагоприятна международна обстановка. Гръцката армия, подкрепена от западни сили, разполага с превъзхождащи сили и логистика, което затруднява устойчивото развитие на съпротивата. Освен това репресиите срещу българското население, включително интернирания, затваряне на училища и черкви, създават допълнителни пречки пред мобилизацията.

В началото на 1921 г. в Пловдив се срещат Димитър Магжаров, Димитър Янков, Коста Митев, Георги Калоянов, Руси Славов и др. участници в революционните борби. От турска страна връзката се осъществява от

¹³ ДА-Хасково, ф. 656 к, оп.1, а.е. 1-5.

Фуад бей.¹⁴ Сформираниите чети се активизират и провеждат редица акции в Западна Тракия, което прави несигурен тила на гръцката армия и улеснява кемалистите в Мала Азия. Продължителната война изчерпва гръцките сили и властите в Западна Тракия мобилизират българското мъжко население на възраст между 18 и 32 години.

През есента на 1921 г. се прави опит за ново активизиране на четническата дейност. В Хасково няколко войводи създават Вътрешната тракийска революционна организация (ВТРО/ с главно командване, състоящо се от Димо Николов, Коста Георгиев, Димитър Магжаров, Пейо Поптренафилов, и кап. Владимир Пондимчев.¹⁵ Организацията няма активни действия до есента на 1922 г.

На проведената през април-май 1922 г. конференция в Генуа искането на България за излаз на Бяло море и предоставяне на зона под български суверенитет в пристанището на Дедеагач (днес Александруполис) е отхвърлено.¹⁶ Подкрепени от решенията в Генуа, Гърция предприема настъпление в Източна Тракия и установява контрол над региона. Войските на Джафер Тайяр са разбити, а самият той е пленен и отведен в Атина. След поражението значителна част от турските сили и местното население се изтеглят към територията на България, където се установяват 385 офицери, 3239 войници и 22 200 цивилни граждани.¹⁷

На 26 август 1922 г. кемалистките войски разгромяват централната и южната групировка на гръцката

¹⁴ Архив на ТНИ, л. ф.27, а.е. 6.

¹⁵ НБКМ-БИА, ф. 681, а.е.32, л. 10.

¹⁶ Пак там; Разбойников, цит. съч., стр.13.

¹⁷ В. „Тракия“, бр. 46, 21 май 1922.

армия. Разтревожени от случващото се, Англия и Франция налагат подписването на „Военна конвенция между съюзените сили и правителствата на Великото народно събрание на Турция и това на Гърция“.¹⁸ По съществени моменти в нея, които засягат Тракия, са: 1. Гръцките войски да се оттеглят от Източна Тракия 15 дни, след като влезе в сила примирието. Почти едновременно с това регионът трябва да се опразни от гръцките административни власти. 2. В областта да се настанят граждански органи на Великото народно събрание на Турция.¹⁹ Успехът на Нова Турция започва да променя позицията на страната по въпроса за автономността на Тракия.

През ноември 1922 г. все още нагласата за политическа автономия на Тракия не се променя. В с. Казаклъ (Казаците), Кърджалийско, се провежда среща на ръководителите на въоръжената борба в Тракия. Присъстват войводите Т. Николов, Д. Николов, К. Ненчев, П. Поптренафилов и др. От турска страна участват полк. Руфат бей, Фуад бей и др.²⁰ Предприемат се решителни стъпки към организиране на съвместна въоръжена съпротива. Проведената в Кърджалийско среща се превръща в повратна точка за създаването на Българо-турската вътрешна тракийска революционна организация (ВТРО), която да организира въоръжената борба за пълна политическа автономия на Тракия. Разширява се организацията за четническа дейност. В ръководния комитет българската страна е представена от Таню Николов, който е избран за главен войвода на организа-

¹⁸ Ив. Алтънов. Източния въпрос и Нова Турция с особен оглед към интересите на България. С., 1926, с. 224-228.

¹⁹ Пак там.

²⁰ ДА-Хасково, ф. 656к, оп.1, а.е. 4, л. 5.

цията и поема командването на съвместните българо-турски въоръжени сили. Турската страна е представена от Фуад бей и Кемал бей.²¹

*Българо-турската вътрешна тракийска
революционна организация, 1922 г.*

Създаденият съюз е скрепен с подписването на протокол, регламентиращ отношенията между двете страни, както и чрез полагане на клетва пред главния войвода. Изработени са устав и правилник, в които са формулирани основните цели на организацията и средствата за тяхното постигане.

В своите спомени войводата Таню Николов отбелязва този момент: „През 1922 и 1923 г. бях избран за главен войвода на българските и турски чети, за да действуваме против гърците в Гюмюрджинския окръг за свободата на Беломорието.“²²

²¹ Пак там.

²² Николов, Т. *Спомени на Войводата*, неиздаден ръкопис, архив НБКМ, ф. 112, л. 37.

*Фуад бей, Таню Николов и Хикмет бей,
дейци на Вътрешната тракийска
революционна организация*

През целия месец ноември на 1922 г. дейците на ВТРО разгръщат енергична организационна работа. С участие на местни хора се създават пунктове по цялото проте-

жение на българо-турската граница. Главният войвода Т. Николов назначава войводи за началници на отделните пунктове. Войводата Яни Попов отговаря за пункта в Ортакьой (Ивайловград), Георги Ангелов – на Кошукавак (Крумовград), Вълчо Стоенчев – на Кърджали, Благо – на Дарьдере (Златоград), Стоил Георгиев, Чанко Златев и Иван Русинов отговарят за селата, през които предимно става прехвърлянето в Тракия.

Пунктовете началници имат изключително важни задачи – да осигуряват храната, облеклото, средствата, необходими за въоръжаване на четниците, грижата за безпрепятствено преминаване на четите в Тракия и тяхното посрещане при завръщане от акциите. Четите получават подкрепа от настанените в региона тракийски бежанци, които образуват помощни комитети за събиране на средства, на цървули, навуца и пр. Сред имената на хората в тези комитети, които предоставят средства, са и тютюноотърговците Димитър Дяков, Георги Вулев, Димитър Кудов, представители на заможната част от тракийските бежанци.²³ Формира-

²³ ДА-Хасково, ф.656к, оп.1, а.е.1, л.199.

ните въоръжени чети са разпределени в девет революционни групи, ръководени от опитните войводи Коста Ненчев, Петър Чанкџов, Рафаил Каракачанов, Стайко Запъртов, Коста Митев, Руси Андонов и др. Освен тях са създадени и група „Луна“, командвана от кап. Асен Лазаров, и група „Зора“, командвана от войводата Димитър Маджаров.

Според данните от вedomостите на организацията четите с български войводи са 13 с обща численост 392 души. Наред с тях са формирани и действат седем чети, начело с войводи турци – Топал Кагур, Шефкет бей, Кара Бекир, Юмер Чауш, Мустафа чауш и др. Общият брой на турските четници надхвърля 200 души.²⁴ Реалната военна сила на ВТРО по това време достига до 20 добре въоръжени и екипирани чети с общо 600 души въоръжени мъже и стотици членове на селската милиция и бойни групи, подпомагащи действията по границата. Оръжието се набавя от самите четници или е закупено от организацията. Оръжейният им арсенал се състои от две оръдия с 281 снаряда, 3 тежки картечници с 16 000 патрона, 163 пушки, предимно от системата „Манлихер“, с 8805 патрона, една бомбохвъргачка, една автоматична пушка и стотици бомби.²⁵

Нерядко българските власти компенсират недостига на оръжие по нареждане на правителството и въоръжават четите преди преминаването им в Тракия. Като пример може да се посочи въоръжаването на първата революционна група, командвана от г-р К. Ненчев. Тя се подготвя в края на ноември 1922 г. и се въоръжава от складовете на Хасковския гарнизон с 49 пушки и голям брой патрони. От ноември 1922 г. до края на юни 1923

²⁴ Пак там, л. 197.

²⁵ Пак там, л. 198.

г. четите извършват в Беломорска Тракия множество акции и хвърлят в ужас гръцките окупационни власти. На 21 ноември няколко чети нападат разположени военни складове и подразделения в селата Шахин и Чепени. След три часа ожесточена стрелба гръцката част е разбита, а оръжието им е пленено.²⁶ Акцията не преминава напълно успешно, тъй като четниците се разпиляват по къщите да събират оръжието на гръцкото население, а то пък се възползва от настъпилния хаос и открива яростна стрелба почти от всяка къща. Същият ден се провежда акция на смесената българо-турска чета, командвана от Фуад бей, над с. Чала Перди. В 6-часово сражение е унищожена една гръцка рота, 20 души от състава ѝ загиват.²⁷

През втората половина на ноември 1922 г. голям отряд от 85 души, командван от Тодор Хвойнев, П. Чанкьнов и кап. Андреев, преминава границата при пункта в Смолян и се насочва към с. Исьорен. След като прекъсват телефонната линия, те нападат гръцкия гарнизон, разположен в селото. С гъжд от ръчни гранати и непрекъсната стрелба превземат Исьорен и прогонват гарнизона. Кавалерийско поделение се опитва да помогне на войниците от гарнизона и напада четниците при с. Мемково, но е разбито и разпръснато. На 23 и 24 ноември български чети атакуват гръцките части при с. Еникьой, Дедеагачко, и взривяват част от жп линията Дедеагач – Одрин, близо до Фере.²⁸ По същото време около 200 души четници начело с войводите Георги Арнаудов и Димо Янков превземат Лозенград.²⁹

²⁶ Пак там, л. Л. 84.

²⁷ Трифонов, Ст. Цит. съч. л. 110.

²⁸ ДА-Хасково, ф. 656к, оп.1, а.е. 1, л. 36.

²⁹ Пак там л.а.е.5, л.8.

Необходимостта от общ координиран план за действие на четите довежда до провеждане на военноводско съвещание на 8 декември 1922 г. в с. Арнауткьой (дн. Гугутка), Кърджалийско. Той се изработва и приема под ръководството на главния войвода Таню Николов, като всеки войвода получава писмена заповед за извършване на определени акции.³⁰ Планът влиза в действие още на 8 декември, когато Първа революционна група командвана от войводата К. Ненчев, съставена от четири чети с войводите Н. Царев, Ив. Дамянов, Р. Каракачанов и Н. Самарджиев, преминава границата и навлиза в Западна Тракия. При българо-мохамеданската махала Конски гроби четниците разгромяват устроената им засада и продължават към с. Съчанли,³¹ Гюмюрджинско. На следващия ден, на среща между г-р Ненчев и войводите Димитър Магжаров и Митрю Аркумарев, се взема решение за съвместни действия по железопътната линия Гюмюрджина-Дедеагач. Атаката се провежда на 16 декември вечерта. След възникнали противоречия Първа революционна група се разделя на две части. Р. Каракачанов, Н. Царев и Н. Самарджиев остават в Тракия със своите чети, а К. Ненчев се прибира в България с 40 души четници.³² На 25 декември 1922 г. в България се завръща 80-членната революционна група „Зора“, водена от войводата Д. Магжаров, която действа в Тракия повече от три месеца.³³

В началото на месец януари главният войвода Т. Николов, обезпечен от противоречията между войводите и опасността от разцепление на организацията между

³⁰ Пак там, л. 164.

³¹ Пак там, л. 87.

³² Пак там, л. 67.

³³ Пак там, л. 3-6.

българите и турците, предприема обиколка на пограничните пунктове. Целта е да се види състоянието и настроенията на място, както и да се стегне дисциплината. След извършената обиколка следва

ПОРЕДИЦА ОТ НАПАДЕНИЯ В ЗАПАДНА ТРАКИЯ,

които хвърлят в паника окупационния гръцки режим. Още през първата половина на януари се формират три специални чети при пункта в с. Кютюклии (Корен). Четите са със състав от по 25 души, командвани от Д. Магжаров, Д. Николов, Ст. Запъртов и Р. Каракачанов.³⁴ Тяхната задача е да извършат едновременно нападение над градовете Гюмюрджина и Дедеагач. На 11 януари 1923 г. войводите повеждат четниците за първата акция на 13 януари. Силните валежи и придошлите реки затрудняват прехода, четите се придвижват по-бавно и изпълнението на задачата се забавя.

В полунощ на 15 януари 1923 г. четата на Д. Магжаров навлиза в Дедеагач и напада с ръчни гранати войнишкия лагер, разположен на палатки близо до българската черква. В донесение до главния войвода Д. Николов съобщава: „... в 12 часа полунощ аз с 15 четника навлезох в Дедеагач и нападнах един войнишки лагер, който беше на палатка до Българската черква. Нападението се извърши с бомби. Научихме се след това, че нападението е всяло голяма тревога между войската и в града, имало доста избити гръцки войници. Опитвахме се да хвърлим и един трен до града, но след нападението на лагера трена спре на военната спирка. Същата нощ Димо Николов, за да отвлече вниманието на гръцките гарнизони зад гърба ни и ни даде възможност да се оттеглим, напра-

³⁴ Пак там, л. 3-6.

ви демонстрация с бомби в с. Дримшли, което е населено с бежанци от Мала Азия. Настъпва голяма паника не само сред войниците, но и сред цивилното население. Убити са много гръцки войници и никой не преследва четата.”³⁵

Събитието намира широк отзвук в българския печат. В. „Мир” от 2 февруари 1923 г. отбелязва на своите страници: „В Западна Тракия чети и терор”. На 16 януари 1923 г. четата, водена от Запартов и Каракачанов, се озовава в Гюмюрджина, а на 1 февруари войводата Рафаил Каракачанов известява главния войвода на ВТРО Т. Николов за извършената акция: „Донасям ви следното: възложената задача изпълних напълно – именно: на 16 януари вечерта в 11 и половина часа бяхме пред пехотинските нови казарми в „Багемлика“ – гр. Гюмюрджина и в същия час, заедно с четниците си, атакувахме целите казарми, където бяха настанени гръцки войски, заедно с картечния им обоз и снаряжение. Хвърлихме 40 бомби бухалки, които всички експлодираха сполучливо и поразиха неприятеля, след което се изтеглихме, без да дадем никакви жертви от наша страна. Получих сведения на другия ден, че неприятелят има около 60 убити и повече от 100 души ранени, заедно с 15-20 мулета и двама офицери са паднали убити, които два дни са стояли незаровени. Паниката и уплахата на целия гарнизон и цялото гръцко население е била на другия ден неопикуема и впоследствие на другия ден са арестувани повече от 150 души турци и българи, особено от турската махала „Кьор махале” в гр. Гюмюрджина. Вследствие на това наше нападение околните войскове части са деморализирани и отказват да изпълняват заповедите на офицерите и в Гюмюрджина е избухнал бунт между войници-

³⁵ Пак там, л. 3.

те и командването. Турското и българското население в цяла Гюмюрджинска околия посрещна с голяма радост това сполучливо нападение. Оставам на поста си с четниците си... Очаквам Вашето лично пристигане или нареждане. С поздрав – войводата: Р.Т. Каракачанов, 1 февруари 1923 г.³⁶

Успешните акции окуражават четите и смелостта им стига до там, че на 24 януари част от четата на Димо Николов, командвана от А. Попалексиев, навлиза в град Фере и атакува с бомби щаба на 12-а гръцка дивизия. Има жертви сред щабните офицери и войниците, а автомобилът на генерала е изгорен. На 19 януари друга чета избива охраната на един от мостовете на жп линията между Ксанти и Гюмюрджина. По това време Първа революционна група навлиза в Западна Тракия, но не успява да извърши определените акции. Войводата на четата Т. Стоенчев обяснява в донесението си до главния войвода, че причината за това са изключително студеното време и гладът. Освен това според него четниците са в голямата си част близки роднини, което се явява като пречка за дисциплината и повечето от тях са имали за цел да преведат семействата и добитъка си в България.³⁷

Като се изключат неуспешните действия на Първа революционна група, почти всички останали акции преминават според предварителните планове и поставят планинските части на Западна Тракия под контрола на българските чети, а жп комуникациите между селищата са нарушени. За да се планират следващите задачи на 30 януари 1923 г. се провежда съвещание в местността Кютук бурун. Участват войводите Д. Николов, М.

³⁶ Пак там, л. 63-65.

³⁷ Пак там, л. 109.

Аркумареv, К. Чипев, Ст. Запъртов, Р. Каракачанов, Ст. Терзиев, Т. Стоенчев и В. Богуров. Войводите отчитат обстановката в областта, която показва засилен натиск срещу българското население и подготовката на гръцкото командване за контраофанзива срещу четите. Отчита се необходимостта местното българско население да се въоръжи, за да подпомага четите. За да противодейства на четническия натиск гръцкото военно командване съсредоточава на територията на региона военни части с тежка артилерия. Заповедта гласи да се заличи всичко българско в цялата околност, което означава погром и разорение на българското население. Районите на действие на българските чети са обезлюдени. В селищата се настъняват последователно гръцки бежанци от Източна Тракия и Мала Азия, които са враждебно настроени към българите. Това принуждава четите да прекратят действията си и да започнат да превеждат на групи българското население отвъд границите.³⁸

Тежката зима на 1923 г. довежда до спадане на активността и ВТРО се принуждава в края на февруари да изтегли всички чети в България. Липсата на средства довежда до разпускането на някои от тях. Освен заради климатичните условия четите се оттеглят и поради съсредоточаването по източния бряг на р. Марица на стохиядна гръцка армия, която получава заповед да заличи всичко българско в областта.

По време на конференцията в Лозана, през пролетта на 1923 г., за да привлечат вниманието на западните дипломати към участието на българското население в Тракия, четите отново активизират дейността си. През март 1923 г. в турското село Балджибук (дн. Бук/ се

³⁸ Пак там а., 10.

срещат Т. Николов и Руфат бей, за да изработят план за нападение над с. Каеджик, Софлийско, където квартирува гръцка военна част. Сформиран е българо-турски отряд от 100 души добре въоръжени и екипирани четници под командването на Руфат бей. Успешното нападение се извършва след старателно разузнаване. По същото време смесен българо-турски отряд, командван от Топал Кагур, напада и разгромява гръцката застава при с. Авжи Виран. При атаката загиват командирът на заставата и войводата на четата.

На 31 март 1923 г. в Западна Тракия преминава Седма революционна група начело с Руси Андонов, за да извърши атентати по жп линията Дедеагач-Гюмюрджина-Ксанти, но слабата дисциплина разкрива присъствието на четата и тя е принудена да се прехвърли в България, без да изпълни задачата си. Нападенията на турски и български чети продължават и през лятото на 1923 г., но постепенно оредяват. Още през пролетта на 1923 г.

ПРАВИТЕЛСТВОТО НА АЛЕКСАНДЪР СТАМБОЛИЙСКИ ЗАПОЧВА ДА ОГРАНИЧАВА ДЕЙНОСТТА НА ВТРО,

което е наложено от решенията на Лозанската конференция. Става ясно, че Тракия ще бъде поделена между Гърция и Турция и това слага край на съвместната дейност на българските и турските чети. Обстановката се усложнява след извършения на 9 юни 1923 г. преврат в България. По това време главният войвода Таню Николов е в София, за да се ориентира в създадената ситуация. На среща с началник-щаба на армията му се казва, че категоричното решение на новото правителство е прекратяване на въоръжената дейност в

Западна Тракия и в тази посока получава нареждане да пристъпи към обезоръжаване и разпускане на четите, което войводата отбелязва в своите записки: „След преврата и падането на земеделското правителство по молба на Военното министерство заминах за границата и обезоръжих турските и българските чети, като предадох всички муниципи и оръжие на военните власти, а именно две оръдия, три картечници, всичките пушки, бомби, гранати, мулета, коне и други военни пособия.” Ръководството на ВТРО изработва план и на 1 юли 1923 г. започва разоръжаване и разпускане на четите, което продължава до 11 юли. С това фактически се слага край на четническото движение в Западна Тракия, но 50-годишният тогава войвода продължава да живее със съдбата на тракийското движение: „На 2 март 1924 г. свиках конгрес на тракийската организация, на който направих изложение на положението и дадох отчет по всички разходени суми и на който конгрес бях пак преизбран отново за главен войвода и освободен от отговорност. След това поради напреднала възраст се прибрах в Асеновград, дето съм и днес като мирен гражданин-мелничар.”

Борбата за запазване на българския характер на Тракия в периода 1919–1924 г. е свидетелство за несломимия дух на българското население, изправено пред драматични политически и етнически трансформации. Въпреки усилията на тракийската организация и личната отгаденост на нейния главен войвода, който на 2 март 1924 г. свиква конгрес, дава отчет и се оттегля от активна дейност, резултатът от тази борба е горчив. Тя завършва не с победа, а с отстъпление – не заради липса на воля, а поради непреодолимите външни обстоятелства.

*Войводата Таню Николов заедно
с македоно-одрински опълченци*

Следвоенните решения, наложени от победителите в Първата световна война, преначертават картата на Балканите и превръщат региона в сцена на нови териториални амбиции. В този контекст Гърция, подкрепена от западните сили, започва реализацията

на своята „Велика идея“ – проект за териториално разширение, който поставя под заплаха етническия облик на Тракия и води до системна асимилация и изселване на българското население. Макар и завършила с оттегляне, борбата на тракийци остава морален връх в историята на националните усилия за защита на българската идентичност. Сто години по-късно тя напомня, че дори когато политическите ветрове са неблагоприятни, съпротивата срещу забравата и обезличаването е дълг, който поколенията трябва да помнят и почитат.

ИВАН ОРМАНДЖИЕВ В ДЕБАТА ПО ТРАКИЙСКИЯ ВЪПРОС СЛЕД ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Стоян Райчевски

Парижката мирна конференция от 1919 г. след Първата световна война и другите последвали я конференции в Лозана и Сан Ремо¹ завършват с окончателно решение, което да облагодетелства съперниците за Тракия съседни на България държави. Член 48 на Ньойския мирен договор, който предвижда само „икономически достъп“ на България до беломорско пристанище, е ясна индикация, че Тракия - както Източна, така и Западна, остават във владение на Великите сили, които се задължават да решат съдбата на областта в неопределено време². Тогава в България вече има огромна маса българи бежанци от Тракия, потърсили тук спасение и убежище още след Илинденско-Преображенското въстание през 1903 г., и при реокупацията на Източна Тракия от Турция през 1913 г., заедно с разореното българско население през Първата световна война в Беломорието и Западна Тракия. Всички те виждат само едно справедливо решение на този въпрос – да получат правото да се завърнат по родните си домове и имотите си, заграбени им или още пустеещи. Становището на Тракийската организация

¹ Алтънов, И. България и тракийският въпрос пред конференцията в Лозана. Македонски преглед 1926, кн. 1; Бужашка, Б. Източно-тракийският въпрос в българо-турските дипломатически отношения, С., 2017.

² Муравиев, К. Договорът за мир в Ньой. С., 1992; Райчевски, С. Ньойският договор 1919. Диктат и неизпълнени обещания. С, 2010.

следва волята на своите членове - изтерзаната бежанската маса. След конференцията в Сан Ремо, която предоставя Източна и Западна Тракия на Гърция, реакцията на организираниите тракийски бежанци е много остра, като се акцентира на българския характер на голяма част от населението на Тракия.

С годините позицията еволюира по отношение на постигането на цели според събитията и нагласата на тракийските бежанци. В начало на 1921 г. тракийците от Бургаски, Ямболски, Старозагорски, Хасковски и други окръзи изпращат молби до предстоящата конференция в Лондон на министрите на външните работи на трите Велики сили, с които се иска справедливо решаване на тракийския въпрос. Обсъжда се и създаването на „автономна, неделима Тракия“, за да не останат тракийските българи под чужда власт.

Още в първия си брой през 1921 г. в. „Тракия“ помещава статия, озаглавена „Тракия отново на сцената“, с апел за „минималната справедливост, която Великите сили дължат на България“, а такова едно справедливо решение би било „Смирна на Турция, Тракия на България“. Проф. Димитър Михалчев очаква рано или късно едно оптимистично решение на тракийския въпрос: „Може утре да не успеем. Ще успеем вдругиден. Непременно! Сигурно!“³ В друга статия на същия вестник два месеца по-късно, озаглавена „Българска Тракия или автономна Тракия“, проф. Михалчев разяснява смисъла на този лозунг в развитието на политическата платформа по тракийския въпрос на Върховния тракийски съвет. В статията се изтъква, че българският елемент няма да изгуби нищо от това, а може само да спечели. Лозунгът за автономия на Тракия става официална доктрина на Петия редовен събор на Тракийската организация. Тази доктрина е ясно отразена и в резолюцията на

³ В. „Тракия“, бр. 1-2, 14 януари 1921 г.

събора, която съдържа следните точки:

„1. Съдбините на поробената днес Тракия трябва да бъдат ръководени от болшинството на онова население, което е родено в нея и което произхожда от нея. Това е волята на самото население;

2. Идеята за интернационализиране на Източна и Западна Тракия, поставена под покровителството на Обществото на народите, е най-целесъобразният лозунг днес, гоген да задоволи мнозинството от нейните синове;

3. Връщането на бежанците по техните селища и имоти трябва да лежи в основата на всяко изявление за Тракия;

4. В случай, че близкото развитие постави отново въпроса за цяла поробена Тракия или за част от нея, да се настоява енергично за международна гаранция за връщането на прокудените българи;

5. Ако конвенцията за малцинствата добие осъществяване и плът, да се иска, щото изпълнението на тая конвенция да става не от съответните правителства, а да бъде възложено на специален орган на Обществото на народите”.

В подкрепа на автономията се явява и статията „Бъдещето на Тракия”, която одобрява управлението на генерал Шарни в Западна Тракия, а по отношение на едно бъдещо международно управление на областта изказва категоричната прогноза: „Ако Тракия не може днес да бъде възвръната на България, към която тя принадлежи като нейно продължение към морето и към което я тласкат всички природни сили и я подтикват всички права, то автономността се налага и ще се наложи, когато и да е.”⁴

Програмата в резолюцията на Петия събор на Тракийската организация става ръководно начало за дейността ѝ за един продължителен период от време – до 1927-1928 г.,

⁴ „Тракия”, бр. 20-21, 23 септември 1921.

когато едно от крилата на същата прави т. нар. идеен завой и отново издига лозунга „Тракия на България”. Но много преди този „идеен завой”, непосредствено след споменатия Пети събор, Тракийската организация успява да се изяви на международната дипломатическа арена и да постави тракийския въпрос на конференцията на Обществото на народите в Женева през септември 1921 г. за защита на правата на малцинствата, отстоявайки там общобългарските национални интереси, което българското правителство тогава не бе допуснато да направи. На тази конференция не се допусна представител на българското правителство, въпреки че страната бе станала вече член на международната организация. Позволено бе само на 7 септември да се прочете от Никола Герджиков един „Рапорт на бежанските организации в България” - важен документ за борбата на правителството, партиите и обществените организации в България в защита на българското население в откъснатите след войната български земи.

На 31 декември 1921 г. Върховният тракийски комитет изпраща до Лондонската конференция на министрите на външните работи на трите Велики сили - Великобритания, Франция и Италия, „Меморандум”, адресиран до Обществото на народите и конференцията на посланиците с копия до папа Бенедикт XV, президента на САЩ, председателя на Френската република, министър-председателя на Обединеното кралство, Жул Камбон, председател на конференцията на посланиците, барон Хайаши, посланик на Япония в Лондон, и до разни общественици от цял свят, с който документ се иска да се осигури връщането на 200 000 бежанци в Тракия и същевременно да се запознае световната общественост със съдбата на българското население в Тракия. Меморандумът се състои от пет самостоятелни части:

1. Резюме от молбите и петициите на тракийското българско население, наказано с изгнание от своето отечество.

2. Историко-географски преглед върху Източна и Западна Тракия и заключението, че в интерес на общия европейски мир се налага една нова ревизия на режима в Тракия.

3. Изложение „Политическите борби на българите в Тракия“. Дават се сведения за прокудените през различните войни и революционни борби българи от Тракия в свободна България, Румъния, Русия и по други. краища на света, което българско население не се взема досега предвид в никоя от международните статистики; при окупирането на Западна Тракия от Гърция идват нови 50 832 бежанци В тази част се посочва още, че през Преображенското въстание от Източна Тракия в България емигрират 103 000 души, след реокупацията на Източна Тракия през юли 1913 г. в България отново емигрират около 163 000 души. След решението на конференцията в Сан Ремо - също, голяма част от които умират от глад, студ и болести, или общо 316 832 души – т. е. повече от представените в официалните гръцки и турски статистики за живеещите в Тракия гърци и турци.

4. Частта „Изходът на Бяло море“ доказва че окупацията на Западна Тракия е незаконно извършена, въпреки взетото Сан Ремо решение за това, защото Гърция нарушава членове от Ньойския договор, които постановяват да се спазват правата на завареното местно население. Посочва се единодушното желание на живеещите в Западна Тракия евреи, арменци и албанци да не бъдат оставени под гръцка власт.

5. Тази част съдържа отново статистически данни за населението. Заявява се, че българското правителство претендира за политическите граници на Тракия „на запад от Мидия-Енос“, а не за етническите (които са по-широки).

Според официалните данни на гръцкото правителство в тези граници на Тракия остават 199 330, а не 264 726 гърци и 256 410 българи, заедно с непризнатите от гръцката статистика 154 710 помаци, които говорят български език.

На 19 август 1922 в Пловдив се открива Шестият редовен събор на тракийската емиграция, основната задача на който е да извърши ревизия на организационния устав, да обсъди международното положение на Тракия и да се направят изводите, които то налага. На 27 септември с. г. Централното бюро на

ТРАКИЙСКАТА ОРГАНИЗАЦИЯ ИЗПРАЩА ДО ПРАВИТЕЛСТВАТА НА ВЕЛИКИТЕ СИЛИ МЕМОАР,

в който се изтъкват 12 основания за даване на автономия на Тракия и се заявява, че след като Севърският договор няма да бъде ратифициран, Тракия остава междусъюзническа и се иска това положение да не е само формално, но то да се превърне в политическа действителност.⁵

През октомври 1929 г. Конгресът на Тракийската организация се провежда във Варна. На този форум Иван Орманджиев произнася реч, която впечатлява всички и допринася за избирането му във Върховния изпълнителен комитет. В спомените си Орманджиев твърди, че той не се е готвил предварително за тази си реч, нито е бил предупреден за такава една отговорна изява. Тази случайност се оказва добър шанс за него да се изяви като отличен оратор и перспективен деятел на тракийското движение. Сам отбелязва и подчертава това: „Тая реч гържах импровизирано и случайно. Определен бил да говори Константин Петканов, но секретарят Михаил Балджиев забравил да му каже. Поради това Петканов помоли да говоря аз. Конгресът с акламация прие да прочета речта си, която при това е и със заглавие

⁵ „Тракия”, бр. 65-66, 3 октомври 1922 г.

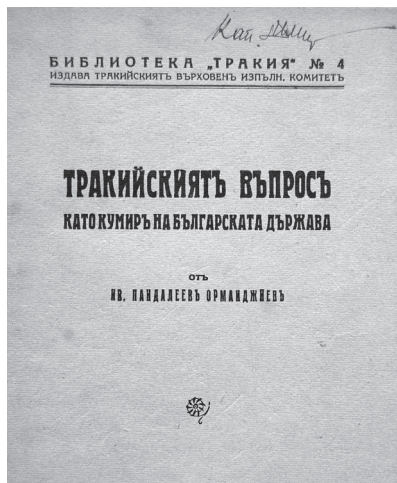
„Тракийският въпрос като кумир на българската държава” Там очертах идеологията на тракийци и ме избрах за пръв път във Върховния изпълнителен комитет”.⁶ За съдържанието на тази реч можем да съдим от издадената му още през същата 1929 г. обемиста книга със същото заглавие - „Тракийският въпрос като кумир на българската държава”, издание на Върховния изпълнителен комитет. Орманджиев прави уговорката, че произнесената на Варненския конгрес реч е била спонтанна, но от публикацията му по същата тема виждаме, че по нея е работено задълбочено и целенасочено, преди тя да бъде отпечатана в един доста по-разширен вариант.

В своето развитие като общественик и изследовател Иван Орманджиев винаги е стоял на принципна позиция по отношение решението на тракийския въпрос като неразделна част от решението на българския национален въпрос. Няма колебание, че освобождението на тракийските българи, останали под чужда власт, трябва да стане чрез присъединяването на Източна и Западна Тракия към българската държава, а на идеята за автономия на Тракия е гледал само като „наложен етап от нелек път”. Като изследва национално-освободителните борби на тракийските българи, той, както и други български историци, стига до убеждението, че една от причините за драмата на тракийци - да бъдат прокудени от бащиния им край след войните за обединение, за които те, както и целият български народ са дали огромни жертви, се дължи и на непознаването на тракийския въпрос от страна на българската интелигенция и общност. Тъкмо към края на 20-те години, когато и сред ръководни среди и на Тракийската организация започва да се прокарва и дори да надделява скептицизъм в ефекта на лозунга за автономия на Тракия и се засилва волята да се

⁶ НБКМ, Ф. 641, а.е. 1, л. 159.

работи за директно присъединяване към България, което някои деятели определят като „идеен завои”,

**ИВАН ОРМАНДЖИЕВ ИЗДАВА СВОЯТА
ПРОГРАМНА КНИГА „ТРАКИЙСКИЯТ ВЪПРОС
КАТО КУМИР НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА”⁷**

Иван Орманджиев и неговият програмен труд

вече като член на Тракийския върховен изпълнителен комитет с цел да разбуди общественото мнение и да му внуши, че за постигане на българския идеал за обединение от първостепенно значение е да се реши най-напред тракийският въпрос, след което по-лесно и естествено ще се стигне до решаването и на македонския въпрос. Аргументира тази си позиция не с емоции, а с обективен анализ на всички фактори, но най-вече икономически, географски и стратегически. Затова отправя призив за опознаване на родна Тракия и превръщането ѝ в „кумир на българската държава” – за всички

⁷ Орманджиев, И. Тракийският въпрос като кумир на българската държава. С., 1929,

българските политици, държавници и интелектуалци.

Започва с предизвикателство към тях - с казаното от един чужденец, професор Киприен Роберт, който, пишейки за Тракия, нарича Марица „свещената река на българите, която с вливането си в Бяло море е предначертала изхода им там”. Предизвикателството му е насочено и към българската историография. „Тя не е отразила подобаващо дълготрайно наше владичество на брега на това море, въпреки че великите ни царе от старите ни две царства главно в Тракия са водили генералните си сражения с с Византия”. И през славната Балканска война 1912/1913 г. пак там стават, както в миналото, големите боеве, които решават изхода на войната. „И въпреки това – казва Орманджиев – погледнете книжнината ни след освободителната епоха, проследете днешната българска преса и периодичните издания и няма да намерите тракийския въпрос да се третира с онова съзнание, което К. Роберт приписва на народа ни, нито изобщо ще намерите да се третира той като въпрос.” Той не открива пръв тази празнота. Напротив, и други са я констатирали преди време. Проф. Иширков, например, е писал, „много е непростително, дето ние, улисани с Македония само, не познавахме Тракия преди 1913 г.”. Когато през 1912 г. българските войски са били вече в Ксанти, един запасен войник се чудил, че българите там имали черква, училище, инспектор и пр., а тоя войник бил учител в България. „Да не говорим – добавя Орманджиев - за многобройните случаи из средите на българската интелигенция за отъждествяването на Тракия с Македония, което става дори понякога и днес”.⁸

Това показвало, заключава той, че през 1912 г. българската армия била тръгнала да освобождава страна, която не познавала добре. Той подкрепя обяснението на проф. Н. Милев защо тракийският въпрос излезе по-късно на сцената,

⁸ Пак там, с. 8

отколкото македонският. Не само защото „Македония бе знамето на борбата”, но и защото „географията, етнографията и политическият разум определяха България за единственият пряк и законен наследник на Тракия след ликвидирането на турското господство в Европа”, или с други думи казано: „Понеже вниманието на всички ни бе заето с югозапад – люлката на българизма”. Орманджиев се пита къде е същата тази обич и към родната му Тракия и задава тежките и осъдителни въпроси: „Къде е тая обич на българското общество? В това, че през 1913 г. така лекомислено остави без защита границата Енос-Мидия ли? В това ли, че не можа да наложи на победена Турция да не обезбългарява Тракия ли? Или в сключването на Ангорския договор, по силата на който ни се отнеха имотите? Или пък най-сетне в последната спогодба за търговия и продажби между България и Турция и спогодбата с Гърция за „доброволно изселване” на българите от Западна Тракия?”. Повикът му е да не виним другите, а да погледнем себе си. „Ние знаем, че договорите не са дело на народите и че правителствата им не всякога изразяват тяхната воля. Знаем обаче, че и народите често стоят безмълвни, а пресата се спотайва”. Когато през 1927 г. младежкото тракийско дружество на с. Райково, Смолянско, го поканва за освещаването на знамето им, той отговаря с писмо, в което им пише: „Пред историята на българското племе Тракийската идея е била и ще бъде най-важната – стожерът, около който се е развивало съществуването на нашия народ през вековете. Дълг на младите тракийски сили е да държат по-ясно в съзнанието на поколенията, отколкото това е било досега. Тежко е да се каже, но е тъжен факт, че тракийските поколения не всякога са съзнавали историческата роля на своя роден край”.

Въз основа на тази добронамерена присъда на известния македонски деятел за една горчива истина по тракийския

въпрос Иван Орманджиев излага актуализираната си теза в своята книга за тракийския въпрос, структурирана в пет части. Първата част разглежда този въпрос до Освобождението на България. Българите от Южна Тракия са най-близо до турската столица и е трябвало да водят с по-големи трудности борбата си за духовна и политическа свобода, отколкото другите свои сънародници. На Берлинския конгрес в 1878 г. за областта между Стара планина и Родопи Великите сили решават да бъде автономна под името Източна Румелия, за Македония – реформи съгласно чл. 23, Одринско обаче не се споменава. Него и турците, и Великите сили грижливо пазят като хинтерланд на Босфора и Дарданелите и като охрана на столицата Цариград. Така, заключава Орманджиев, в Берлин през 1878 г. е станало отделянето на тракийския въпрос от общобългарския и от македонския, с който дотогава той е вървял все заедно в епохата на двойното робство – духовното и политическото.

Втората част на книгата му третира тракийския въпрос от Освобождението до Балканската война. Турците не дават обещаните реформи на Македония и тамошните българи започват съзаклятническа борба, която подемат и българите в Одринско, защото „робството на тези две български покрайнини е едно – турско, продължение от досвободженската епоха.” Близостта на свободна България не можеше да не роди у тракийските българи веднага силно желание за присъединяване към нея. Движението се заражда първо в Македония, но скоро (1895-1903 г.) то се разпростира и в Одринско. Това общо движение налага и на емиграцията от Македония и Одринско в България да се обедини, защото „вътрешните (в Турция) и външните комитети, макар и да изпадаха понякога в конфликти, работят за свободата на едно и също население – „ поробените българи в Турция.”⁹

⁹ Пак там, с. 12.

Член 1 на правилника на организацията на българите в Македония и Одринско – Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО), наричана в началото Български македоно-одрински революционни комитети, гласи, че неин член може да бъде „всеки живущ в Европейска Турция, без разлика на пол, народност, вяра и убеждение”, но тя фактически си остава българска организация. Поставената в същия правилника цел – „автономия на Македония и Одринско”, е в духа на разпоредбите на Берлинския конгрес, но тя се схващала от интелигенцията като преходна форма на управление, която трябвало да завърши един ден неминуемо с присъединяване към България. „А самата народна маса в Одринско – подчертава Орманджиев - разбираше или по-скоро чувстваше движението като борба за присъединяване направо към България. Тази маса не вярваше, че тя ще изнесе борбата само със собствените си сили. Тя влезе в бурята, като вярваше, че зад гърба на апостолите и нелегалните стои България и Дядо Иван... Нашият край трябваше само да помага, но не да се бори наравно с люлката на българизма Македония. Затова и решението на конгреса на Петрова нива по Петровден 1903 г., председателстван и ръководен главно от синове на Македония, бе от братска солидарност: Одринско да въстане и да помогне на събратята си в Македония. Македонските българи въстанаха на Илинден, а одринските – на Преображение Господне. Това бе истинско самопожертване. В една нощ бунтовниците победиха аскера със своя дух. Странджа планина стана република за малко време...”.

За да не бъде упрекнат в местно пристрастие с тези си разсъждения, Иван Орманджиев предпочита да препрати читателя към казаното от проф. Иширков, че тракийският въпрос по-късно започнал да занимава българската общественост, понеже в българската външна политика

надделял националният, а не държавният идеал и това ставало под силното въздействие на македонските българи върху политиката на България, поради което всички сили били насочени главно към освобождението на тази населена с българи западна българска област, останала под чужда политическа власт: „Ако България – пише той – имаше, наред с народностната си политика, ясен държавен идеал и добре изработени териториални стремежи, преди да започне Балканската война, и ако бяхме усвоили политиката на последователност и търпението, може би щяхме да пожънем по-добри плодове от пролятата порои кръв и от прахосаните големи народни богатства. Ние обаче и в световната война бяхме на страната на централните велики сили, пак като привърженици на народностната политика, а не в името на една по правилна държавна и териториална цел”.¹⁰

По този въпрос Иван Орманджиев ще говори и пише още доста пъти, а тук той ще даде още няколко примера в подкрепа на тезата си. На 19 декември 1912 г., например, ЦК на ВМРО подал меморандум до цар Фердинанд, с който се обявил против дележа на Македония и искал нейната автономия, а за Одринско (Тракия) нямало кой да каже и дума през 1913 г., когато лекомислено се оставила (незащитена) границата Енос-Мидия и се струпала цялата българска армия в Македония. „Тогава всички бяхме опиянени и без разум. Искяхме всичко или нищо. Дойде катастрофата и се убедихме, че по-добре би било да имаме нещо, отколкото нищо. Късно разбрахме, че в житейските борби компромисите и постепенността по-скоро водят към целта”. Не е убеден обаче, че всички фактори в живота на народа ни са разбрали това, нито дали са извлекли съответната поука от факта, че „навсякъде победихме, а в края на краищата

¹⁰ Иширков, И. Нашата народностна политика. – сп. „Отец Паусий”, II, бр. 10, 31 май 1929, с. 159-160.

нищо не спечелихме”. Всички виждат как „народностната ни политика претърпя пълно крушение и България наново изгуби кѐтове с чисто българско население; Струмишко, Босилеградско,, Трънско, Царибродско, Белоградчишко, Кулско и Беломорското крайбрежие”.

Тракийският въпрос е неразделно свързан и с възникването на Тракийската организация. Възникването ѝ Орманджиев вижда в обезбългаряването на Одринска Тракия, прокудените чедѐ, на която „стенат по границите на българската гържава по своите изгубени бащини огнища”. Сам Орманджиев споделя тяхната участ и е убеден, че няма сила, която да сломи духа им: „Напразно се мамят нашите южни ни съседи, ако смятат, че с обезбългаряването на Тракия са убили естествения стремеж на българския народ към хубавото южно море, От векове реките Марица, Места и Струма носят към юг неговите копнежи и сънища. Няма човешка сила, която може да измени начертаното във вечната книга на природата... Когато течението на тези реки се измени от юг на север, тогава и българският народ ще се откаже от своя естествен стремеж към откритото море”. Ясно е, че тук не става въпрос вече за етнографията или за нещо преходно и променливо с времето, а за едно естествено право на българския народ, признато му дори и от Ньойския договор за мир с чл. 48.

С такова именно разбиране през есента на 1913 г. след прогонването на българите от Източна Тракия и сключването на Букурещкия мирен договор, който оставя на България само Западна Тракия, група прокудени от Източна Тракия българи основават в София дружество „Тракия” със задача „да работят за възвръщане в родината и за нейното присъединяване към България.”¹¹ Преди да се закрепи и раз-

¹¹ Орманджиев, И. Тракийският въпрос като кумир на българската гържава, с. 17

вие това дружество, започва Световната война, в която отново Македония е главният обект на България и катастрофата от Ньой донася още едно горчиво разочарование.

На 24 декември 1918 г. в Одрин, на гарата Караагач, се провежда

УЧРЕДИТЕЛЕН КОНГРЕС НА БЪЛГАРИТЕ ОТ ТРАКИЯ,

участниците в който са вярвали, че на България ще бъде дадена (върната) Източна Тракия. Тази им вяра Орманджиев нарича „наивност” и припомня „колко беди сме си причинили с тази наша българска наивност”. Укорява и „сляпата вяра” на народа в силата на международните договори: „Оставихме без защита границата Мидия-Енос след сключения в Лондон на 30 май 1913 г. договор за мир и загубихме плодовете от победите си в Тракия. След Солунското примирие победителите ни принудиха да отстъпим Добруджа на румъните, а после пък ни взеха Западна Тракия, че ще щяла оставала уж под протекторат на великите сили победителки, но я дадоха на Гърция заедно с Източна Тракия”.

Гръцката окупация на Западна Тракия през 1919 г., извършена от името на Съглашението, прогонва през октомври и ноември голяма част от българите там. Последват ги и бежанци, прогонени от други южни български краища, които през 1920 г. също биват окупирани от Гърция. Една част от бежанците от Западна Тракия са българи, родени в Мала Азия, изселени от там през 1914 г., друга - от прогонените през 1913 г. от Източна Тракия. Те всички се вливат в основаното през 1913 г. в София дружество „Тракия”, което скоро се разпростира със своите структури в Северроизточна и цяла Южна България.

Масовизиране на дружеството в онзи момент налага изменение и на неговата цел. „За присъединяване на Източ-

на Тракия към България не можеше и дума да става – казва Орманджиев - понеже тогава ни отнеха и Западна Тракия, която владяхме седем години. Историческият момент налагаше да се търси друг девиз”. На помощ в търсенето на такъв девиз идва режимът на генерал Шарни в Западна Тракия, който се схваща като най-подходящ начин за запазване на тези български земи от завоевателните аспирации на Гърция. Затова „всички – пояснява Орманджиев - лесно презърнахме идеите идеята за независима и самостоятелна Тракия. Но и тези надежди се оказват напразни: „С помощта на Англия Гърция взе и Източна Тракия...” Орманджиев уточнява, че лозунгът „Тракия на тракийци!” бил даден по силата на обстоятелствата в междудържавния режим, като българското виждане е било той да обхване само турската и гръцката части на Тракия, а не и тази, която е в България, каквото предлагал Венизелос.

При откриването на XII редовен тракийски събор през лятото на 1928 г. в речта си председателят на Върховния изпълнителен комитет подхваща идеята за нова ориентация на организацията по тракийския въпрос, която нова ориентация или „нов завой”, скоро добива своята нова формулировка още на следващия XIII събор през есента на 1928 в пространната реч на Иван Орманджиев. Смисъла на този „нов завой” той обобщава така: „Благодеянието на България се съдържа в цялостността на Тракия към нея. Девизът „Тракия на тракийци” отстъпва на девиза „Тракия на България”.¹² Тракийците бежанци в България, съзнавайки, че държавата не може да им осигури ония земи, които им бяха отнети, продължават да копнеят за тях. Те възприемат с разум „идейния завой” на XIII и XIII конгрес. Орманджиев излага някои аргументи от своите лични наблюдения за това, че идеята за „автономия” по това време в Тракия е

¹² Пак там. с. 19.

била останала само в устава на Вътрешната революционна организация, без тя да е била проникнала и сред редовете на масата, както е станало в Македония. И, за да не бъде разбран криво, когато казва, че довчерашият девиз на Организацията вече не е актуален, защото той преследвал само временни цели, с тази своя книга Иван Орманджиев иска да изложи вижданията си за далечните нейни цели, което и прави. Преди това обаче, съзнавайки опасността от раздвоение, той много задълбочено разяснява причините за отпадането на идеята за автономия на Тракия, видимо насочена към широкия кръг тракийци, българската общественост и българските държавни институции: „Ще си позволя да изтъкна още, че да държим за автономията на Тракия, ще рече да искаме откъсването на цяла Южна България, за да образува с татковината ни автономна област, ако искрено гледаме на нещата и влагаме в думата прекия ѝ смисъл. А кой от нас, тракийци, ще се реши на подобно нещо? Кой ще се съгласи да се откъснат Пловдив, Стара Загора, Ямбол, Сливен, Бургас и пр. южнобългарски градове и села, все цветущи места, станали такива под българската власт, за да образуват автономна област с нашата поробена родина, която е разорана и пуста? Аз не вярвам да се намерят такива българи между нас. А следва да искаме това, щом сме убедени и искрени автономисти за Тракия, тъй като под това име се разбира земята на юг от Стара Планина чак до бреговете на три морета: Черно, Мраморно и Бяло. Над две трети от Тракия е в пределите на българската държава. При такова положение на територията на Тракия наивност е да се говори за автономия от наша страна”.

В така ясно и честно изразената си позиция Орманджиев не подминава, без да реагира и да обезсили ония гласове, които тогава и по-късно ще го упрекват във великобългарски увлечения и пропаганда: „Има емигрантски среди в България,

които ни обвиняват, че сме оръдия на българската гържава. Нека ни обвиняват. Нам се вижда това обвинение странно, защото досега никое българско правителство не е живяло с тракийския въпрос, тъй като половин век приблизително те живеят с македонския. Как може тогава да ни смятат за оръдия! Ние заявяваме, че не сме били никому и никакви оръдия в миналото, защото до скоро за България нямаше друг въпрос, освен един – македонският, но и че задачата ни главно е да осветлим българския народ по тракийския въпрос и целите на движението ни - да проагитираме и същевременно да поискаме от него да има тракийския въпрос в бъдеще по-при сърце – като кумир за благогенствието на България”. Следва логичният и съкрушителен за всяка спекулация въпрос: „Може ли тогава да се хвърлят такива обвинения за Тракийската организация, щом ѝ предстои да работи, за да стане въпросът ѝ гържавен, български и щом досега се сключиха договори, с които се жертваха нейните интереси и родината ѝ?”¹³

Иван Орманджиев откровено споделя как през лятото на 1923 г., скоро след деветоюнския преврат, пръв реферирал на проведения в София конгрес с тема „Тактиката и задачите на нашата организация”. Тогава той заявил, че възвръщането на бежанците по родните им места е възможно „само в два случая: под знамето на автономна Тракия или под знамето на България”. Сега обаче, шест години по-късно, в 1929 г., може убедено да заяви: „Днес ние издигаме като възможно само второто.”¹⁴

В коментара си за отношението и разбирането на тракийския въпрос Орманджиев изтъква ръста на Тракийската организация, която от 50 дружества през 1921 г. за няколко само изминати от тогава години – в 1929 г. броят

¹³ Пак там, с. 21-22.

¹⁴ Пак там, с. 25.

им достига 214 с общо 18 645 организирани членове, представящи 26 000 бежански семейства. Това потвърждава твърдението му, че Тракийската организация е необходима и че тя има да играе важна роля както в редовете на своите членове, така и сред българския народ, за да стане тракийският въпрос гържавен стожер, какъвто е трябвало да бъде и в миналото. „За съжаление – повтаря отново той – родна Тракия все още продължава да е непозната за българските гържавници и политици, но и за българската преса, с малки изключения, забравят за Тракия дори и по време на големите национални тържества”. Посочва съвсем пресен пример за това – как в издание на дружеството на столичните журналисти по случай хиляда годишни от смъртта на Симеон Велики и петдесетгодишнината от Освобождението на България, името на Тракия не присъствало въобще, а в тържествата по същите поводи – дори една българска носия от Странджа, Родопите или Беломорието не била показана. Използва умело този пример, за да мобилизира обществото и особено тракийската интелигенция, общественици и народни представители към по-активна работа със слово и печат:

„Нека за всичко това не виним само невидимата ръка, която направлява сякаш всичко срещу татковината ни. Нека всички си спомним и нашата доскоро пасивност... Не се ли работи, никого няма да убедим в правотата на въпроса, а свободната арена ще заемат пак други, както е било досега. Не може да бъде оправдание това, че договорът за мир от Ньой е приковал България като Прометей на скала, защото никой не може да лиши тракийци да от правото да работят за това, което им принадлежи по силата на Провидението. Ето защо ние очакваме от всички наши и изобщо български общественици и народни представители да прокарат в своите среди и партии тракийския въпрос

като кумир на българската държава”.

Призивът на Иван Орманджиев е да се работи всеотдайно и да не се залага само на пасивното изчакване на външна благосклонност, като напомня, че за международните политици, от правно гледище, прокудените синове на Тракия, не са и малцинство поради Ангорския договор и гръцко-българската конвенция, подписани, без да бъдат питани самите тракийски българи. Именно затова гласът на тракийци и истината за тракийския въпрос трябва да стигне до международните политически и меродавни кръгове: „Тракийският въпрос е брънка от редица сплетени въпроси, които победителите така зле решиха с договорите. Те чувстват вече това и правят отстъпления. Франция говори за съединени щати в Европа, а Англия иска да постави света на друга основа, на стопанска хармония. Нека се знае – предупреждава Орманджиев - че в Европа съединени щати не са възможни при наличието на съществуващи несправедливи договори, сключени преди десет години, и че за тая голяма цел нужно е сближение и помирение преди всичко между народите, нужно е и стопанско преустройство, за да се премахнат изворите на икономическите противоречия между държавите. Ала нужно е да се даде на всяка държава в света въздух и простор под това слънце за свободен търговско-стопански живот. За България този простор може да бъде само Беломорското крайбрежие. С други думи, за нея е нужно да се премахне договорът за мир в Ньой, който й отне Добруджа, застраши й столицата чрез откъсването на Западните покрайнини и я отдалечи от Бялото море.”¹⁵

Последната част от програмния на труд Иван Орманджиев е озаглавена „Каква страна е Тракия”. В нея той е подбрал най-характерните сведения за древна и съвременна Тракия, като се старае да разкрие по-малко коментира-

¹⁵ Пак там, с. 31.

ни у нас предимства на тази южна земя, заключена между трите морета: Черно, Мраморно и Егейско. Той, въпреки че е чедо на Източна Тракия, роден в полите на митичната Странджа, поставя акцента върху Западна Тракия и по-точно – на нейното беломорско крайбрежие, между устията на реките Марица и Места, като най-голямата загуба на България след Първата световна война по Ньойския диктат: „Най-ценната област, изгубена от България с този договор, е Беломорската низина... С нейното откъсване България изгуби териториалния си излаз на Бяло море, който ѝ даваше възможност да търгува с всички презморски страни на света открито, едно преимущество, което Черно море няма никога да има., като затворено, поради обстоятелството, че Босфорът и Дарданелите са в ръцете на друга държава. Заедно с тоя излаз България загуби и цялата долина на Марица, най-удобният и най-естественият път, който води от Южна и Източна България към Бялото море”. Изгубените блага за България с отнетото ни Беломорие Орманджиев изрежда в 12 точки, за да завърши с видим по изказа му упрек към отговорните за това български фактори: „Всичко това загуби България с потъпкването на Лондонския през лятото на 1913 г. и с подписването на договора за мир в Ньой през есента на 1919 г.”.¹⁶

Всички знаят, и най-вече тракийските българи, кои са отговорните фактори – кой се подаде на гръцката провокация след Лондонския договор и издаде на 16 юни фаталната заповед, не без основание наречена „фаталното безумие”, и кого упрекват някои, макар и не съвсем основателно, поради безизходицата, че „бързал” да подпише договора за мир в Ньой през 1919 г. и най-вече, разбира се, тези, които взеха решението да обвържат България в Първата световна война с Централните сили и да я обрекат на нова, още

¹⁶ Пак там, с. 39.

по-тежка катастрофа. „Нищо не може да оправдае нашите водители - казва по тоя повод и проф. Иширков - ако те не направят нещо занапред, за да поддържат, ако не политическата, то културно-национална и стопанска връзка между България и тая благодатна област”. Иван Орманджиев допълва възмущението му с горчив апостроф: „Да! Направи-ха! Конвенцията за „доброволното изселване” на българите от Западна Тракия и Ангорския договор. Продължиха по стария катастрофален път”.

Изправен пред аудиторията си, предимно изгнаници от Тракия, Иван Орманджиев не се уморява да им разяснява каква щета е причинила на България липсата в миналото, редом с „националния кумир Македония”, и един „държавен кумир”, какъвто е трябвало да бъде Тракия: „Ние, синовете на отнета ни Тракия, които в миналото имаме също грях, стреснахме се от собствените си нещастия и от ония на целокупния български народ, престанахме да плуваме в чужди води от 1918 г. насам, считаме се вече възмъжали днес и ясно и категорично сочим нашия кумир, като зовем всички добри българи да го възприемат за пътеводна звезда в името на едно щастливо бъдеше за българския народ и за България. Промяната ще дойде в близко време сама по себе си, неминуемо А тая промяна трябва да бъде: Целокупна Тракия към България за общо благоденствие и преуспяване. Това е нашият кумир. Той трябва да бъде и държавният кумир на българския народ”. С тези думи Иван Орманджиев обобщава своето виждане за справедливо решение на тракийския въпрос непосредствено след края на Първата световна война, която, вместо желаното обединение на българите, донесе нови териториални загуби на България, нови бежанци, репарации и разорения, но не и достатъчно политическа мъдрост у държавните ѝ мъже с оглед на бъдещите десетилетия.

БОРБА ЗА ЛИДЕРСТВО В МАКЕДОНСКОТО РЕВОЛЮЦИОННО ДВИЖЕНИЕ (1896-1903 ГОДИНА)

Д-р Мюмюн Ишев

*Македония – основен вектор
на българския национален идеал*

XIX в. е векът, в който балканските национализми се стремят към създаване на национални държави. Някои от тях успяват във времето, но не в задоволителна степен от гледна точка на собствените национални цели и желания по отношение на територията и политическата им пълноценност. Това е причината остатъкът от доскоро обширните европейски владения на Османската империя – голяма част от Тракия, Македония, Албания, Косово, Босна и Херцеговина – да се превърне в територия на сблъсък между различните балкански национализми. Поради нехомогенния етнически и религиозен характер на оспорваното „османско наследство“ този сблъсък в бъдеще създава нездрава регионална политическа среда, заредена с неумерени амбиции, нелоялни съюзи и нестабилни междудържавни отношения.¹

¹ Китромилудис, П, От кръста към флага. Аспекти на християнството и национализма на Балканите. В. Тодоров, състав., превод и н. ред., С., Издателство „Парадигма“, 1999, с. 198; А. Димитров, Българският национален въпрос: поява, характер, състояние, перспективи. – Исторически преглед, 2020, № 3, с. 43-44.

В контекста на българското развитие резултатите от Руско-турската война (1877-1878) задоволяват целта на българския национализъм да се отдели от голямата политическа цялост (т.е. от Османската империя). Клаузите на прелиминарния договор от Сан Стефано хармонизират и със стремежите му да „събере“ българите в национална държава, защото границите ѝ в общи линии следват териториалните му претенции, формулирани още преди войната.²

² Преди 1878 г. водачите на българското национално движение имат оформена, макар и от картографска гледна точка не много прецизна карта на държавата, към която се стремят. (Цв. Павловска, Васил Левски и Вътрешната революционна организация., С., „Св. Георги Победоносец“, 1993, с. 451.) Словесни карти на „българското землище“ могат да бъдат открити още в XVII и XVIII в. (Вж. П. Богдан. За древността на бащината земя и за българските дела. Критично издание, превод и коментар Цветан Василев, Т. I, С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2020, с. 55-61; П. Хилендарски, История славянобългарска. Зографска чернова 1762. Факсимилно издание. Съставител: Ю. Томова, Велико Търново Издателство „Български бестселър – национален музей на българската книга и полиграфия“, 2012, с. 204-205). През следващото столетие производството на такива карти се разширява. Така например към средата на 19 в. се разпространява една карта, която рамките на българското пространство така: север – р. Дунав, на юг – Солун и Кавала, на югозапад – Охрид, на изток – Черно море, а на запад – р. Тимок. (П. Митев, „Българските граници“ в контекста на Кримската война. - В: Империи, граници, политики (19-началото на 20 век). Сборник с материали от международна научна конференция 27 и 28 февруари 2015. С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2016, с. 60-61).

Картата на българските териториални претенции е разпространена и на френски и английски език в една брошура, издадена в Лондон на 15 октомври 1876 г. (Вж. М. Д. Балабанов, Страница от политическото възраждане, Изд. Стефан Добрев, 2013, с. 453-454); Вж. и Стара планина, 15 декември 1876, бр. 35, с. 1.

Погледнато от позицията на теориите за национализма, политическите цели на етническите национализми, какъвто е и българският, се предефинират след придобиване на националната държава: ако етническите „родственици“ и техните земи останат извън границите на новата политическа организация, дневен ред идва задачата за тяхното „освобождаване“ и „приобщаване“ към общото отечество.³ Преформулирането на българския национализъм е продиктувано от решенията, взети през лятото на 1878 г. в Берлин, където Великите сили прекрояват картата на Санстефанска България, ограничавайки държавната територия на нацията само между Дунав и Балкана.⁴

Иредентизмът в българския национализъм се опира на Санстефанския договор, според който България включва географските области Мизия, Тракия и Македония. Тези граници са определени на базата на султанския ферман от 1870 г. за създаване на Българската екзархия и се възприемат от българите като справедливи и задължителни за националното единство. Между политическите партии в България съществува консенсус по въпроса, че основна цел на българската външна политика е националното обединение на българския народ, несправедливо разделен на Берлинския конгрес.⁵

В тази връзка позицията на новоучредената Консервативна партия, изразена на 30 май 1879 г., е показател-

³ Смит, А., Националната идентичност, (С.) Изд. „Кралица Маб“, 2000, с. 105, 114.

⁴ Димитров, А., Цит. съч., с. 60.

⁵ Константинова, Ю., Българи и гърци в борба за османското наследство. Издателство Фабер, 2014, с. 19.

на: „Но кои са главните точки, които ще обема от сега напред народната наша политическа програма? Народната политическа програма на всяко място се ражда от самите обстоятелства. От бреговете на тихият и бял Дунав до Кавала и Солун при Егейско море; от Видин и от Охридското езеро до Варна и Бургас при Черно море живее от векове насам един народ, който се казва Български... Една от главните точки... на народната ни политическа програма е точката на народното ни единство. Каквито договори и да го разделят изкуствено, Българският народ е един, и всякога той ще се стреми към политическото си единство.“⁶

Не е по-различна и позицията на Либералната партия. Още в първия си програмен документ тя подчертава, че „главното нещо“, което трябва да се отстоява са „тежненията на народа ни към обединение“. За либералите границите на „целокупна България“ минават „по бреговете на Дунав, Марица и Вардар, по снежните вършини на Балкана, по влажните и сенчести гъбрави на Доспат и по кременияте отлози на Шар планина“. И те като консерваторите са категорични в крайната стратегическа цел по националния въпрос: „Явно е, че ний ще желаем...и ще работим, и ще се борим против пречките за обединението си, и няма да отстъпим...от тази си цел, до тогава, докато не се слеем и съединим като един народ в една държава“.⁷

Вътрешнополитическите проблеми, с които се сблъсква току-що придобилата свобода нация, първоначално притъпяват силно изявеното ѝ недоволство от

⁶ Витоша, 30 май 1879, бр. 1.

⁷ Целокупна България, 20 юни 1879, бр. 1.

решенията на Берлинския конгрес.⁸ Въпреки това до 1885 г. идеята за Санстефанска България запазва своята популярност сред населението в Княжество България,⁹ с тази особеност, че движението за обединение между Княжество България и Източна Румелия е много по-силно в сравнение с движението за присъединяване на Македония.¹⁰

Хронологическият отрязък от началото на 80-те години на XIX в. до средата на следващото десетилетие е време на относително спокойствие в Македония.¹¹ През този период и българските власти не са особено активни по отношение на Македонския въпрос, за да не провокират Великите сили и сюзерена си – Османската империя.¹² Заг булото на това изчаквателно поведение обаче протичат процеси, които след 1885 г. превръщат именно

⁸ Гришина, Р. П., А. А. Шемякин, Трудный путь к европейской цивилизации: Сербия и Болгария в конце 19 – начале 20 в. Приоритеты развития. – Из истории Сербии и русско-сербский связей. 1812-1912-2012. Москва, Институт славяноведения РАН, 2014, с. 42.

⁹ Първанова, З., Автономизъм и политически сепаратизъм в идеологията на българското националноосвободително движение в Македония и Одринска Тракия (1878-1912). – В: 100 години Вътрешна македоно-одринска революционна организация, С., Македонски научен институт, 1994, с.61.

¹⁰ Толомео, Р., Италианската политика спрямо Княжество България от Освобождението до признаването на Фердинад за български княз (1878-1896). В: Италия, България и Балканите (1870-1919). С., 2012, с. 64.

¹¹ Ямбаев, И. М., Македония в 1878-1912 гг. – В: В похоровом погребие Европы. 1878-1914 гг. Москва, Индрик, 2003, с. 298.

¹² Костова, В., Македония и македонският въпрос в белгийски дипломатически документи (1885-1908).- В: 100 години от Илинденско-Преображенското въстание (1903 г.). Сборник доклади от международната научн конференция София, 26-27 септември 2003 г. С., Парадигма, 2005, с. 343-344; Р. П. Гришина, А. А. Шемякин, Цит. съч., с. 42.

Македония в главна външнополитическа цел на Княжество България. Постигнал успех със Съединението с Източна Румелия, политическият елит насочва усилията си към утвърждаване на българския етнически елемент в Македония чрез църковно-просветна работа в очакване на благоприятен момент за включването му в свободното отечество.¹³

За да не се опрости прекалено историческата картина, все пак трябва да се отбележи, че в приложението на идеята за политическото единство на българската нация в практиката е налице и един фундаментален дефицит, който иначе е критично необходим за успешното ѝ развитие и финализиране. Става дума за това, че политиката на българската държава като лидер по националния въпрос не се основава на стратегическо планиране, а е функция в повечето случаи от текущата политическа конюнктура. До края на XIX в. българските правителства не успяват да формулират цялостна и последователна доктрина относно националния въпрос, включваща ясно определени етапи и времеви параметри за неговото цялостно разрешаване.¹⁴ В тази връзка трябва да се доба-

¹³ Даскалов, Р., България 1878-1939. Том 1: Държава. Политика. Икономика, С., ИК“Гутенберг“, 2005, с. 185. Вж. и В. Божинов, Националноосвободителната борба на българското население в Македония след Кресненско-Разложкото въстание (1878-1903). – В: Кресненско-Разложкото въстание 1878. Доклади от научната сесия и тържественото честване на 90-годишнината от Кресненско-Разложкото въстание в Благоевград. Документи и материали, С., Издателство БАН, 1970, с. 71-84.

¹⁴ Саздов, Д., Българският национален въпрос в програмите и програмните документи на буржоазните политически партии (1879-1918 г.). – В: Изследвания по македонския въпрос, Книга I, С., Македонски научен институт, 1993, с. 68.

ви и това, че през визирания период политическият елит недооценява изключителна геополитическа значимост на Тракия.¹⁵ А това ще има твърде негативни последици за развитието на българската държава и нация през следващите десетилетия.

Особеното внимание, което обръщат българските правителства на Македония е напълно естествено. Тя е най-голямата от всички претендирани територии и в нея е концентрирано две трети от българското население в Османската империя.¹⁶ Тогова е разбираемо защо македонският въпрос е ключов проблем и на обществения живот в Княжеството.¹⁷ Немският журналист Рихард фон Мах, имащ дългогодишни наблюдения върху него, предава неговия пулс по отношение на Македония така: *„С право или без право ... в България са свикнали да виждат българи във всички македонци-славяни, чието обединение с княжеството, възраждането на старата българска царска империя е историческа задача за България. ... В България копнеят по деня, когато на скалистия остров в Преспанското езеро ще докоснат с ръка руините на Самуиловия царски дворец, за да построят върху развалините замъка на новия цар на Велика България.“*¹⁸

¹⁵ Тодев, И., Предговор. – В: Тракийските българи във възрожденския печат. Сборник с материали за българската възрожденска история. Част I: 1849-1871. Състав. Р. Иванов, М. Левкова-Мучинова, Б. Минчева, С., Институт за исторически изследвания – БАН, Национална библиотека „Св.Св. Кирил и Методий“, 2014, с. 8.

¹⁶ Димитров, Б., Балканската война и алтернативите на политическите решения. – В: Сборник международна конференция 90 години Балканска война, Кърджали, 8-9 октомври 2002, с. 32-33.

¹⁷ Константинова, Ю., Цит. съч., с. 22.

¹⁸ Рихард фон Мах, Балкански работи. Произведения. Подбор и превод от немски И. Милева, С., Изд. Весела Люцканова, 2002, стр. 39-40.

Иредентистката линия в българският национализъм ще се прояви във времето като сбор от множество организационни и идейни потоци, които гравитират около четири основни фактора – българската държава, Екзархията, както и самоорганизиращите се структури на нелегалната Вътрешната македоно-одринска организация (ВМОРО) и на легалната Македоно-одринска организация, по-известна като Върховния македоно-одрински комитет (ВМОК).¹⁹

Поради ограничения формат настоящата статия си поставя за цел да очертае само един от аспектите в отношенията между последните два фактора, свързан с лидерските им амбиции в македонското движение в хронологическия отрязък от 1896 до 1903 г. Извън фокуса остават редица въпроси от историята на отношенията между двете организации, като например този за динамиката и еволюцията на техните идейните разбирания за „автономията“ и перспективите пред нея, както и въпросът за техните отношения им с официалната българска власт. С оглед конструирането на една по-пълна и обективна картина на македонското движение тези въпроси са важни и авторът възнамерява да ги разгледа в други свои публикации.

Основите на първата организация са поставени на 23 октомври 1893 г. в Солун²⁰ Тогава тя получава името

¹⁹ Елдъров, Св., Към предисторията на Балканската война – България и Вътрешната македоно-одринска революционна организация (1893-1912). - Годишник на Военна академия „Георги Стойков Раковски“, Център „Военноисторически изследвания“, Военноисторически преглед, 2007, с. 61.

²⁰ Датите в статията са по Юлианския календар.

Македонска революционна организация.²¹ На проведения в Солун през 1896 г. конгрес е наречена Български македоно-огрински революционни комитети (БМОРО). През 1902 г. е преименувана на Тайна македоно-огринска революционна организация (ТМОРО),²² а през 1905 г. – на Вътрешна македоно-огринска революционна организация. В научните среди последното наименование, добива най-голяма популярност,²³ докато съвременниците разговорно често я назоват „Вътрешна организация“ или „централисти“. Целта на организацията е *„придобиване пълна политическа автономия на Македония и Одринско“*, като средството за нейното постигане е въоръжената борба.²⁴

На 19 март 1895 г. в София възниква и втората организация – Македонският комитет. В годините на своя възход в начало на XX век тя е най-масовата обществено-политическа организация в България с около 60 000 членове, включени в широка разклонена структура от

²¹ Д-р Христо Татарчев. Спомени. Документи. Материали. Съставител Ц. Билярски, С., Наука и изкуство, 1989, с. 46

²² Куманов, М., Македония. Кратък исторически справочник. С., Изд. Къща „Тинапрес“, 1993, с. 53-55.

В научната литература, особено в българската и македонската, съществува спор относно промените в имената на организацията. В основата на този спор стои въпросът за етническата идентичност на македонските славяни в исторически план – дали са българи, сърби или пък са друга, различна общност със своя собствена идентичност. (К. Панев, Устаби и правилници на ВМОРО преди Илинденско-Преображенското въстание. – Исторически преглед, 1969, № 1, с. 69-70.)

²³ Гица, А., Балканските държави и македонският въпрос, С., Македонски научен институт, 2001, с. 31.

²⁴ Панев, К., Устаби и правилници на ВМОРО преди Илинденско-Преображенското въстание. – Известия на Института по история, 1970. Том XXI, с. 249.

македоно-огрински дружества в страната и чужбина.²⁵ В Македоно-огринското движение в България взимат участие както представители на македоно-огринската емиграция, така и представители на местното население.²⁶ Масовото присъствие на кметове, учители, офицери и други категории чиновници в структурите на Македоно-огринското движение води до срастването му с държавните институции.²⁷

На Първия македонски конгрес се приема принципът за автономия, който остава формално заложен във всички програмни документи до края на съществуването на ВМОК. В чл. 1 на решенията този принцип се формулира като цел на македонските дружества, а тя е *„придобиване за населението в Македония и Одринско политическа автономия, приложена и гарантирана от Великите сили.“* За разлика от ВМОРО ВМОК като легална организация декларира, че ще използва мирни средства за постигане на целта – агитация, митинги, дипломация, лобиране сред политиците и гр.²⁸

На Втория си извънреден конгрес през декември 1895 г. Македонският комитет дава недвусмислена заявка относно ролята и мястото си в полето на Македонския въ-

²⁵ Елдъров, Св., Към предисторията на ..., с. 60.

²⁶ Пандев, К., Начало на македоно-огринското движение в България (1879-1894). – В: В чест на академик Христо А. Христов. Изследвания по случай 60 години от рождението му. С., Издателство БАН, 1976, с. 237.

²⁷ Елдъров, Св., Върховният македоно-огрински комитет и македоно-огринската организация в България (1895-1903 г.). – Военноисторически сборник, 1999, № 1, с. 38.

²⁸ Княжество България и Македонският въпрос, том I - Върховен македоно-огрински комитет 1895-1905 г. (Протоколи от конгресите). Съставител Ц. В. Билярски, С., Иврай, 2002, с. 49.

прос. Обявява, че ВМОРО е само съвкупност от революционни комитети, подобни на македонските дружества в Княжеството и неразделна част от общата организация, на която именно той – Комитетът в София – е ръководен орган. Следователно си присвоява правото да решава най-важните въпроси на македонското движение – както военни, така и дипломатически. По тази причина приема и титулатурата „Върховен“ и вече не се нарича просто Македонски комитет, а Върховен македонски комитет (ВМК).²⁹ От лятото на 1900 г. към организационната му територия се включва и Одринска Тракия и затова комитетът започва по документи да се нарича Върховен македоно-одрински комитет³⁰, като на разговорно ниво от съвременниците се назовава „Върховен комитет“, „Комитетът“ или „върховисти“.³¹

Първи контакти между ВМОРО и ВМОК: очаквания и разочарования

С цел официално дефиниране на отношенията си с ВМОРО на 28 декември Върховният комитет изпраща писмо до ЦК на ВМОРО. В него заявява, че иска „да *направлява македонските дружества в България и конспирацията в Македония*“, като според Татарчев мнозинството от българското общество твърдо поддържа

²⁹ Елгъров, Св., Към предисторията на ..., с. 67-68.

³⁰ Княжество България и Македонският ..., с. 16, 155, 175-176.

³¹ За да се избегнат излишни повторения, по стилистични съображения в текста като синонимни обозначения на ВМОРО и ВМОК ще се използват съответно термините „Вътрешна организация“ и „централисти“, както и „Върховен комитет“, „Комитетът“ и „върховисти“.

разбирането революционното движение да се ръководи от център, намиращ се в Княжество България.³²

Ръководителите на Вътрешната организация отговарят с писмо от 20 януари 1896 г. В него те заявяват много ясно, че за тях самостоятелността на организацията е основна ценност и отхвърлят претенциите на Върховния комитет за върховенство. Те обаче не прекъсват отношенията си с него, тъй като изпитват *„най-голяма нужда от хармония и съвокупност на всички действащи“* по македонското движение и поради това настояват за реална материална подкрепа.³³

За да се запознае на място със състоянието на Върховния комитет и неговите претенции, на 8 февруари 1896 г. в София е изпратен Гоце Делчев. По време на няколкодневния си престой той се среща с генерал Данаил Николаев и неговите сътрудници и обменя с тях мнения относно отношенията между двете организации. Позицията на ВМОК е в духа на решенията на Втория конгрес и на декемврийското писмо – Върховния комитет да представлява Вътрешната организация пред българското правителство и в Европа и да има решаваща дума при обявяване на бъдещото въстание. Гоце Делчев отхвърля тези претенции и твърдо отстоява независимостта на Вътрешната организация. В резултат на тези срещи отношенията на Делчев с ръководителите на ВМОК се-

³² Татарчев, Хр., Македонският въпрос, България, Балканите и Общността на народите. С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1997, с. 28.

³³ Татарчев, Хр., Македонският въпрос..., с. 28. Относно съдържанието на писмото вж. Македония. Сборник от документи и материали, С., Издателство БАН, 1978, с. 393-394.

риозно се влошават.³⁴

За поставянето на отношенията на ясна основа в началото на март 1896 г. в София идва и Дамян Груев. На 7 март той е поканен на заседание в Комитета, където Груев представя исканията на ръководителите на ВМО-РО. Те се изразяват в следното: Централния комитет *„да запази за себе си не само вътрешната автономия по отношение на пропагандата и подготовката в Македония, но още да остане напълно независим спрямо ВМК в действия като: избиране на дати за въстание, неговото провъзгласяване и водене на преговори по делото както с частни и официални лица и учреждения, тъй и с някои правителства.“*³⁵ ВМК „решително“ отхвърля тези искания, аргументирайки се с Устава, който тъкмо на ВМК предоставя *„върховенството в ръководството на освободителното дело“*.³⁶ В протокола на срещата въпросното „върховенство“ е обобщено в следните три точки:

1. действията в Македония да се предприемат само по решение на ВМОК, който е единствено компетентен да определи датата на бъдещото въстание;

2. разпорежданията му да се изпълняват безприкословно от вътрешните дейци;

3. без знанието и съгласието на ВМОК те да не могат да влизат в контакти с частни или официални лица и учреждения, нито да получават от тях каквито и да е помощ в пари, оръжие или съвети.³⁷

Считайки, че подобна концентрация на правомощия би

³⁴ Панев, К., Национално-освободителното движение в Македония и Одринско 1878-1903. С., Наука и изкуство, 1979, с. 116.

³⁵ Княжество България и ..., с. 81.

³⁶ Пак там, с. 81.

³⁷ Пак там, с. 81.

превърнала Върховния комитет в „източник за налагане на незрели и необмислени мнения“, Дамян Груев не приема така наложеното „върховенство“ на софийската организация.³⁸

На 20 март 1896 г. ръководството на Комитета в София изпраща специално писмо до ЦК на ВМОРО в Солун, в което повтаря претенциите си, отправени в началото на месеца в София пред Дамян Груев.³⁹ Централния комитет на Вътрешната организация разглежда това писмо на своя конгрес през пролетта на 1896 г. и формулира отговора си. Според Христо Татарчев се е взето решение, *„щото ВМОРО да не се бърка във вътрешните работи на Върховия комитет, нито в партийния живот на България, но и ВМОРО от своя страна да не допуска да се бъркат в нейните вътрешни работи. Подчерта се още да се поддържа – продължава той – добре разбрани и целесъобразни отношения с Върховния комитет, както с българското общество и емиграцията в България.“*⁴⁰ ВМОРО отхвърля становището на ВМОК, но не прекъсва напълно контактите си с него, защото Централния комитет *„не губеше при все това надежда за разбирателство“* – както по-късно ще отбележи Христо Татарчев.⁴¹ Именно поради това в края на 1896 г. ЦК изпраща Гоце Делчев за свой представител в София – да постигне единодействие с Върховния комитет,⁴² да информира ЦК за неговите действия и снабдяването с материали, както и да следи политиката на българските

³⁸ Пандев, К., Национално-освободителното движение..., с. 117.

³⁹ Пандев, К., Национално-освободителното движение..., с. 117.

⁴⁰ Д-р Христо Татарчев. Спомену..., с. 58.

⁴¹ Пак там, с. 81-82.

⁴² Татарчев, Хр., Македонският въпрос..., с. 29.

власти.⁴³ Контактът с българските правителства и съществуващите в Княжеството организации за ВМОРО на този етап е важен, защото тя се надява, че *„едно искрено помежду им комбинирано сътрудничество би спомогнало да се избягват грешки от която и да било страна и би се постигнали по-реални резултати от съвместната им акция.“*⁴⁴ Въпреки предприетите усилия централистите не успяват да постигат разбирателство с върховистите.⁴⁵ До 1899 г. отношенията между двете организации са формални – понякога близки, друг път хладни, дори враждебни, като Вътрешната организация не получава никаква материална помощ от Софийския комитет.⁴⁶

Първите контакти между Вътрешната организация и Върховния комитет във връзка с регламентирането на отношенията им показват, че ЦК без колебание *„пази самостоятелността на организацията, за да не попадне под влияние на политиката на правителствата на съседните свободни държави“* – принцип, който заляга в нейната идеология още при учредяването ѝ.⁴⁷ Обобщението на Христо Татарчев относно така очерталият се спор за лидерството в македонското движение подсказва, че развръзката му няма да бъде лесна: *„Два противоположни менталитета и два различни мирогледа се сблъскваха тук.*

⁴³ Пак там, с. 55.

⁴⁴ Д-р Христо Татарчев. Спомени..., с. 89.

⁴⁵ Пак там, с. 82.

⁴⁶ Татарчев, Хр., Македонският въпрос..., с. 29.; Г. Белев, Генерал-войвода. Биографични бележки и спомени. - Илюстрация Илинген, април 1935, книга VI (LXVI), с. 4.

⁴⁷ Хаджиниколов, Ив., Основаването на ВМОРО. – Илюстрация Илинген, година 8, януари 1936, Книга I (LXXI), с. 6.

*Хората на Външната организация считаха себе си за авторитетни да направляват освободителната кауза, нък Върховния комитет искаше да бъде център за ръководство на делото.*⁴⁸ В перспектива именно около този спор ще се очертае и развие линията на конфронтация между ВМОК и ВМОРО.

ВМОРО и ВМОК: от сътрудничество към криза (1899–1901)

С идването на власт на първото радославистко правителство в началото на 1899 г. се активизира и македонското движение в Княжество България, като се създава обществена нагласа за предприемане на по-енергични действия в Македония и Одринска Тракия. Това на свой ред поражда недоволство срещу тогавашния състав на Върховния комитет, тъй като дейността му след юли 1898 г. почти замира поради вътрешни разногласия. Македонските дружества в Княжеството започват да го критикуват и настояват за свикване на извънреден конгрес.⁴⁹ Тайните офицерски братства също изразяват недоволство от пасивността на върховистите.⁵⁰ В тази ситуация Гоце Делчев и Гьорчо Петров решават да се възползват от обстоятелствата и да се намесят във структурата на Върховния комитет, като го овладеят и подчинят на целите на Вътрешната

⁴⁸ Д-р Христо Татарчев. Спомени..., с. 82.

⁴⁹ Пандев, К., Национално-освободителното движение..., с. 214-215; Княжество България и ..., с. 14.

⁵⁰ Д-р Христо Татарчев. Спомени..., с. 83.

организация. Инициатива им е възприета от ЦК,⁵¹ тъй като, както ще стане ясно по-долу, той има предварителна договорка с лидера на тайните офицерски братства ген. Иван Цончев. Ето какво споделя в тази връзка Гьорчо Петров: *„Разбира се, щом с тях не можеше нищо да се върши, много естествено беше, щото ние да потърсим хора, които ще приемат нашето становище, хора, които ще заговорят прямо за революцията в Македония с общи сили, оттам подигнати, и с други изпратени оттук, без да се прави разлика в задачите на тукашната организация от задачите на вътрешната организация.“*⁵² В предварително споразумение офицерите поемат ангажимент да развият *„по-силно сдружаването между тукашните и вътрешните“*, като за целта във ВМОК трябва да влязат и двама членове от Вътрешната организация.⁵³ Щекомпливият въпрос за ръководството на движението в Македония е решен още през 1898 г., когато Иван Цончев посещава Солун и приема условията на ЦК – а именно ВМОРО да стои начело на революционното движение.⁵⁴

След оказания натиск от страна на офицерските братства е свикан Шестият извънреден македонски конгрес (1–5 май 1899). Според източник от средите на Върховния комитет една от основните задачи на бъдещия конгрес е постигането на доверие и единство

⁵¹ Д-р Христо Татарчев. Спомени..., с. 83.; Спомени на Гьорчо Петров. – В: Материали за историята на македонското освободително движение. Книга VIII, С., Печатница П. Глушков, 1927, с. 81; Княжество България и ..., с. 15.

⁵² Спомени на Гьорчо Петров, с. 80.

⁵³ Гоце Делчев. Писма и други материали. Издирил и подготвил за печат Дино Кьосев, С., Издателство БАН, 1967, с. 97.

⁵⁴ Д-р Христо Татарчев. Спомени..., с. 84.

между водачите на двете организации.⁵⁵ На 5 май 1899 г. е избран новия състав на Върховния комитет, който на 14 юни избира Борис Сарафов за свой председател.⁵⁶ Така от Шестия извънреден конгрес двете организации излизат удовлетворени: те ясно очертават отношения си и поне формално разрешават спора за лидерството.⁵⁷

„Ние бяхме наредили Сарафовия комитет, той беше наш продукт“ – ще сподели по-късно с гордост Гьорчо Петров.⁵⁸ Очевидно има основания за това твърдение, тъй като идеята за овладяване на Върховния комитет и поставянето му в услуга на ВМОРО изглежда реализирана успешно. В тази връзка добрият познавач на македонското движение Христо Силянов отбелязва: *„Сарафовият комитет оправда и дори надмина надеждите, които тук и там се възлагаха на него“*.⁵⁹

Сближаването на ВМОК и ВМОРО при председателството на Борис Сарафов изглежда необратимо, защото на проведения от 30 юли до 5 август 1900 г. Седми конгрес на ВМОК в устава едобавен нов член, който препотвърждава ръководната роля на централистите в македонското движение, а на върховистите отрежда помощна роля.⁶⁰ В протокола на конгреса се заявява, че *„трънливият и трудно решим*

⁵⁵ Белев, Г., Пос. съч., с. 4.

⁵⁶ Пандев, К., Национално-освободителното движение..., с. 216.

⁵⁷ Белев, Г., Пос. съч., с. 4.

⁵⁸ Спомени на Гьорчо Петров, с. 91.

⁵⁹ Силянов, Хр. Освободителните борби на Македония. Том I: Илинденското въстание. Издание на Илинденската организация. С., Държавна печатница, 1933, с. 149.

⁶⁰ Билярски, Ц., Статутите на Върховния македоно-одрински комитет. – Военно-исторически сборник, 1984, № 2, с. 125, член 2.

въпрос за нашите предшественици се разреши сам по себе си“. С други думи, противоречията между двете организации изглеждат преодолени – отстранени са причините за взаимно недоверие, а въпросът за лидерството е формално решен.⁶¹

За Гьорчо Петров това е *„грамаден успех“*, който според него ще даде *„силен подтик вътре, ще тласне революционното дело напред“*.⁶² Установявайки тясно сътрудничество с върховистите, заграничните представители на ВМОРО се стремят да извлекат максимална изгода от него. Като членове на Върховния комитет, те имат възможност да влияят върху политиката му, като успяват да спечелят свои привърженици не само сред отделни членове на легалната организация, но и цели дружества. Вътрешната организация същевременно ревностно се пази от вмешателството на Софийския комитет в нейните вътрешни дела, като не допуска изпращането на негови представители в ЦК и окръжните комитети на Вътрешната организация,⁶³ въпреки че такава договорката съществува.⁶⁴

Офицерите обаче имат свой план. Те виждат в установеното вече сътрудничество само етап към пълно сливане на двете организации, което в крайна сметка трябва да стане не под върховенството на Вътрешната организация, а напротив – под егидата на Комитета, в

⁶¹ Княжество България и..., с. 159.

⁶² Спомена на Гьорчо Петров, с. 96.

⁶³ Пандев, К., Национално-освободителното движение..., с. 239-240; Княжество България и ..., с. 15.

⁶⁴ Документи и материали за историята на българския народ. С., Издателство БАН, 1969, с. 280-281.

чието ръководство участват.⁶⁵ Разбира се, първоначално намеренията на офицерите остават повече или по-малко прикрити за задграничните представители на Вътрешната организация. Години по-късно Гьорчо Петров с горчивина споделя за подхода на военните: *„Аз там се изгъгах в началото... Бяха задължили Сарафов и другарите [му] с чисто завладетелска мисия, именно тук те да вземат организацията в свои ръце и да могат да я крепят и въпреки мене и Делчева, да ни направят изаишни, а вътре да вмъкнат офицери и други военни сили, та да може комитетът един ден оттук да превземе Вътрешната организация по общ план. Всичко това е трябвало да се свърши тактично, да не го забележим ние, защото уверени, че ние няма да го приемем, ако излязат открито. Затова - с хитрост, та да ни се наложат един ден. Система на изиграване.“*⁶⁶

Съмнения за тяхната искреност се появяват няколко месеца след като Борис Сарафов става председател на Върховния комитет.⁶⁷ Постепенно започват търкания относно времето за въстанието, начина и ръководството му,⁶⁸ които подхранват опасения у ръководителите на Вътрешната организация относно лоялността на офицерите и по-конкретно – относно евентуалния им опит да измъкнат въпроса за въстанието от контрола на централистите.⁶⁹

Отношенията започват да се изострят особено

⁶⁵ Пандев, К., Национално-освободителното движение..., с. 240.

⁶⁶ Спомени на Гьорчо Петров, с. 99.

⁶⁷ Пак там, с. 105.

⁶⁸ Д-р Христо Татарчев. Спомени..., с. 85.

⁶⁹ Пак там, с. 87.

когато върховистите изпращат в началото на септември 1899 г. свой пратеник в Солун, който да съдейства за изглаждане на противоречията между централистите и Революционното братство на Иван Гарванов. Гьорчо Петров оценява тази „помирителна акция“ като посегателство върху самостоятелността на Вътрешната организация и на Централния комитет, като сериозно нарушение на договорените принципи за сътрудничество и като вмъкване на „*вънкашен елемент*“ във Вътрешната организация – нещо, което по-късно признава и Борис Сарафов.⁷⁰ Още повече, че Революционното братство носи особен символен заряд в динамиката на отношенията между ВМОРО и ВМОК, защото според Иван Хаджиниколов, един от създателите на Вътрешната организация, именно основаването му през март 1897 г. бележи началото на разделението в македонското движение и на последвалата борба между върховистите и централистите.⁷¹

Гьорчо Петров твърди също, че в едно от заседанията с ВМОК, посветено на изглаждане на разногласията, военните неволно се издават, че целта им е ръководството на Вътрешната организация да мине в техни ръце.⁷² Въпросът, който създава най-голямо напрежение е този за въстанието – кога да бъде и какъв ще бъде неговият характер. Българската историография все още не е дала ясен и категоричен

⁷⁰ Спомени на Дамян Груев..., с. 51.

⁷¹ Основател (Ив. Хаджиниколов), Начало на революционната организация в Македония. – В:Албум-алманах Македония, С., 1931, с. 22(855).

⁷² Спомени на Гьорчо Петров, с. 111.

отговор дали настойчивостта за скорошен въоръжен конфликт с османските сили от страна на хората във и около Върховния комитет е продиктувана от собствено убеждение или пък се дължи на внушение от страна на висши български политически фактори.⁷³ Ясни обаче са претенциите на военните относно скорошно въстание. Според офицерите от Комитета и извън него извършената работа в Македония вече е достатъчна. Време е – настояват те – за въстание. И тъй като „вътрешните“ хора (централистите) са гаскали, според тях те са негодни да ръководят военните действия. Затова трябва да бъдат заменени от професионалисти, т.е. с военни. Самото въстание трябва да има характер на нахлуване с чети отвън.⁷⁴

Недоразуменията и споровете със заграничните представители, разбира се, поставят на ново изпитание съвместната работа на двете организации. Това налага свикване на заседания, размяна на писма между централисти и върховисти относно спорните въпроси,⁷⁵ които, както отбелязва Борис Сарафов, само временно изглаждали недоразуменията между тях.⁷⁶

Въпреки различните позиции и напрежението на конгреса на ВМОК през лятото на 1900 г. спорещите страни демонстрират единство, без да разкриват публично своите разногласия. Дори ако се съди по споменатия по-горе нов член в устава на върховистите,

⁷³ Панчев, К., Национално-освободителното движение..., с. 239;

⁷⁴ Спомени на Гьорчо Петров, с. 99, 106-107, 110-111.

⁷⁵ Панчев, К., Национално-освободителното движение..., с. 243-245.

⁷⁶ Спомени на Дамян Груев..., с. 52-53.

централистите изглеждат победители, тъй като теоретично е реализирана тяхната претенция за лидерство. Това обаче е само привидно. След конгреса недоверието и подозренията продължават да тлеят, докато през есента на същата година не се изострят отново. Повод за това става решението на Върховния комитет от 29 ноември 1900 г., според което е *„повече от необходимо да влязат във вътрешността преимуществено военни лица, които да заемат известни райони, като се грижат за засилването на Вътрешната организация, за подготвянето на населението към въстание и за осигуряването на всички шансове за добрия изход на това въстание. Тези лица ще се считат за ръководители на райони и ще отговарят за всичко останало в поверените им райони* Това решение нарушава един от фундаменталните принципи на ВМОРО – нейната самостоятелност при взимането на решения, накърнява претенция ѝ за водеща роля и фактически става причина за прекъсване на отношенията между централисти и върховисти.⁷⁷ Поради заплахи от страна на ВМОК Гьорчо Петров е принуден дори да напусне София и така в началото на 1901 г. се стига до пълен разрыв между ВМОК и Заграничното представителство на ВМОРО в София.⁷⁸

Ако се опитаме да скицираме динамиката на отношенията между двете организации от пролетта на 1899 до зимата на 1901 г., то трябва да кажем следното: Първо, и двете започват реализацията на

⁷⁷ Княжество България и ..., с. 19; Д-р Христо Татарчев. Спомени..., с. 84.

⁷⁸ Пандев, К., Национално-освободителното движение..., с. 239, 249-250.

нови проекти, чието съдържание излиза извън уставната рамка. И тъй като някои техни основни параметри са взаимозключващи се, страните нарочно не ги артикулират ясно, за да манипулират конкурентната страна. Второ, за разлика от времето до 1899 г., когато поради слабост старите състави на Върховния комитет са пасивни спрямо Вътрешната организация и предявяват претенциите си за доминация в македонското движение по-скоро формално, то в месеците след това новият му състав се заема с постепенното налагане на фактически контрол върху структурите на ВМОРО.⁷⁹ Може би и затова Гьорчо Петров твърди, че началото на „върховизма“ започва именно през този времеви отрязък, за да се оформи окончателно през следващия.⁸⁰

Непосредствено след разкриването на ЦК на ВМОРО в Солун в края на януари 1901 г. и арестуването на неговите членове в София ВМОК провежда заседания относно създалото се положение. Взема се решение Борис Сарафов с още 15-16 офицери да влезе нелегално в Македония и да оглави Вътрешната организация, а ген. Цончев да застане начело на ВМОК.⁸¹

Между 8 и 14 март 1901 г. Заграничното представителство на ВМОРО в България също реагира на това положение. Разпространява до своите членове в Македония, както и до поддръжниците си в България окръжно, в което ги осведомява, че хората на Сарафовия комитет проявяват *„претенциите на стария комитет за първенство и върховенство в ръководене на общите*

⁷⁹ Татарчев, Хр., Македонският въпрос..., с. 30.

⁸⁰ Спомену на Гьорчо Петров, с. 107.

⁸¹ Белев, Г., Пос. съч., с. 5.

работи по освободителното дело“ и че военните имат план и намерения за завладяване на организацията и за провъзгласяване на въстание.⁸²

Комитетът на Сарафов обаче не успява да се наложи над централистите. Появяват се несъгласия между офицерите относно дейността на ВМОК. От власт пада и подкрепящото върховистите радославистко правителство. Положението му се разклаща и от изменящата се външнополитическа конюнктура. Поради убийството на румънския журналист Михайляну и последвалия дипломатически натиск върху Княжество България официалните власти са принудени да арестуват Борис Сарафов и целия състав на Върховния комитет (24 март 1901). Това им отнема възможността за пълноценна изборна дейност и в крайна сметка довежда до тяхната постепенна маргинализация в македонското движение.⁸³

ВМОРО и ВМОК: от компромис към конфронтация (1901–1903)

Осмият извънреден конгрес на ВМОК (4-8 април 1901) избира преходен комитет начело със Стоян Михайловски. Иван Цончев все още не е краен победител - в новоизбрания шестчленен състав на Върховния комитет той няма надмощие: Цончев има двама привърженици, двама са на Вътрешната организация и двама – на Сарафовата фракция. Поради несигурното си все още положение този преходен комитет заема една компромисна тактика по

⁸² Пандев, К., Национално-освободителното движение..., с. 250-254.

⁸³ Пак там, с. 261.

отношение на централистите⁸⁴ и допуска подкрепящата ги върховистка фракция да прокара на конгреса исканото от Гоце Делчев разграничение между двете организации: *„задачата на Македоно-одринската организация в Свободна България не е да направлява и ръководи революционното движение в Македония и Одринско, което се развива при особени условия и не търпи никакви пресиавания отвън, а само да му съдейства морално и материално...“*⁸⁵ Разбира се, при такова съотношение на силите Върховният комитет няма как да работи ефективно, действията му са спъвани от липсата на единство и съгласуваност и то главно по въпроса за отношението им към Вътрешната организация.⁸⁶ Михайловски още на конгреса загатва посоката, в която Цончевото крило ще се стреми да насочи дейността на върховистите: ще зачита *„инициативата от татък Рила и Родопите“*, но в същото време ще гледа *„тамкашната ядка по скоро да даде плод.“*⁸⁷

Иван Цончев и неговите другари не чакат дълго. Към средата на май започват преговори между ВМОК и ВМОРО с участието на генерала *„по въпроса за досегашната дейност и взаимни отношения на двете македоно-одрински организации“*. След тридневни дебати преговорите завършват на 16 май 1901 г. с подписването

⁸⁴ Силянов, Цит. съч., с. 153-154.

⁸⁵ Княжество България и ..., с. 275-276.

⁸⁶ Пандев, К., Национално-освободителното движение..., с. 270-271.

⁸⁷ Пак там, с. 271.

на секретен протокол.⁸⁸ Един от членовете на ВМОК, участвал в тези преговори, обобщава резултатите така: *„окончателно се съединихме, разбрахме се и с вътрешните, и с генералитета и всички с единодушие и едногласие подписахме един протокол“*.⁸⁹ Разбира се, само на пръв поглед преговорите изглеждат, че са приключили и за двете страни с добър край. При малко по-взискателно вглеждане в текста на секретния протокол се долавя нишката на прикритата амбиция на ВМОК да постави ВМОРО под контрол. При все че в протокола изрично се подчертават самостоятелността и независимостта на нелегалната организация и спомагателната роля на легалната организация спрямо нея, всъщност решенията са насочени към завладяване на Вътрешната организация и поставянето ѝ в зависимост от Върховния комитет.

На първо място отново се повдига въпросът за изпращане на офицери във вътрешността като *„специалисти по военно дело“*. *„Военните материали и припаси, които се намират в складовете по българската граница, са собственост на ВМОК, завеждани и опазвани от специално назначено и упълномощено лице“*. Тези материали и припаси ще се предават на Вътрешната организация само *„по изричната заповед и решение на*

⁸⁸ Преображенското въстание. Статии и документи, С., Издателство на Национален съвет на Отечествения фронт, Тракийски научен институт, 1955, с. 182-184.

⁸⁹ Орманджиев, И., Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско (1896-1903). Книга I: Георги Кондолов и дейността му в Странджанското въстание, Бургас, Печатница Ст. Д. Боев, 1927, с. 99.

ВМОК“.⁹⁰ Гьорчо Петров схваща така заложените капани в протокола и се обявява против съглашението. Против се обявяват и други. След като налага контрол върху оръжието, Цончев втвърдява поведението си към централистите. Настъпва охлаждане между него и Гоце Делчев. Двамата представители на Вътрешната организация във Върховния комитет се конфронтират с Цончев и подават оставките от върховисткото ръководство.⁹¹ От средата на 1901 г. насетне македоно-огринската организация в Княжество България се превръща в поле за сблъсък на различни интереси и влияния. На Деветия редовен конгрес на ВМОК, проведен в София от 29 юли до 5 август 1901 г., ръководството на македоно-огрински дружества, макар и трудно, е овладяно изцяло от фракцията на Цончев. От шестимата членове на ръководството четирима са запасни офицери. В структурата на Македоно-огринската организация офицерите от българската армия – на действителна служба или от запаса – заемат ключови постове и упражняват пълен контрол над дейността ѝ. Главната фигура в Комитета и Организацията става Цончев, който действа в съгласие с Военното министерство, а то от своя страна плътно следва внушенията на Фердинанд.⁹²

Това поражда недоволство в средите на Македоно-огринската организация и служи като катализатор

⁹⁰ Пандев, К., Национално-освободителното движение..., с. 272.

⁹¹ Пак там, с. 273.

⁹² Елдаров, Св., Кореспонденцията между генерал Иван Цончев и капитан Александър Протогеров за македоно-огринското революционно движение (октомври 1901- юли 1903 г.). – Известия на Военно-историческото научно дружество, 1991, Том LII, с. 119.

на дотогава подтисканите противоречия. Първи преминават в откритата опозиция привържениците на бившия председател на ВМОК Сарафов. Недоволството обхваща и онези кръгове в мигрантската организация, които се намират под влиянието на социалистическите идеи.⁹³ На конгреса ръководството повтаря тезата от предходния конгрес – признава самостоятелността на централистите.⁹⁴ Повтаря го и по-късно: *„всяка организация ще си действа в своите граници самостоятелно и независимо.“*⁹⁵

В действителност обаче Комитетът на Цончев няма намерение да се придържа към тези декларации. Той последователно се стреми да установи контрол върху Вътрешната организация.⁹⁶ За да се защити от нападките от страна на различни обществени среди и за да се оправдае пред македоно-огринските дружества из страната, на 18 август 1901 г. Върховистите обаче отново разгласяват позицията си: *„Нашата задача е не да ръководим, направляваме революционното движение в Македония и Огринско, а само да съдействаме морално и материално на туй движение, като тълкуваме и изнасяме целите и стремежите му, като търсим помощта и подкрепата на обществото по цялата ширина на света. Ето целта, ето задачата...“*⁹⁷ Според задграничните представители на

⁹³ Пак там, с. 119.

⁹⁴ Княжество България и ..., с. 278

⁹⁵ Билярски, Ц., Отношенията на Вътрешната македоно-огринска революционна организация с Върховния македоно-огрински комитет до 1902 г. – Известия на Държавните архиви, 1990, том LIX, с. 263.

⁹⁶ Пандев, К., Национално-освободителното движение..., с. 277.

⁹⁷ Реформи, 18 август 1901, бр. 28.

ВМОРО в София, стреснат от нападките против него и недоволството на някои от дружествата, Върховният комитет е станал „по-предпазлив и по-умен и даже даде симптоми, че е наклонен към един компромис“ с дейците на Вътрешната организация.⁹⁸ Вероятно затова това още с влизането си в Комитета Цончев инициира срещи с по-видни дейци на централистите, като през август 1901 г. е подписано споразумение, което определя точно и ясно координираната дейност на двете организации и което, както твърди източник от средите на върховистите, „туряше край на всякакви ежби и пречки.“⁹⁹ Гарванов пък твърди, че до такова съглашението не се е стигнало, защото било отхвърлено от „вътрешните“, т.е. от централистите.¹⁰⁰ Така или иначе в края на август и началото на септември са проведени още няколко срещи за определяне на отношенията между двете организации.¹⁰¹

Като че ли има изгледи за нормализация, още повече че и Цончев дава ясен сигнал: „досега ние бяхме воюващи страни, ние се борехме ...“. На 9 октомври 1901 г. се подписва поредното съглашение, което удовлетворява централистите, защото върховистите приемат новите ѝ задгранични представители и се ангажират с поддържането на равноправни отношенията с Вътрешната организация.¹⁰² И този път обаче недоверието не е преодоляно. Според източници от ВМОРО това произтича от поведението на ВМОК.

⁹⁸ Билярски, Ц., Отношенията на Вътрешната..., с. 238-240.

⁹⁹ Белев, Г., Пос. съч., с. 7-8.

¹⁰⁰ Спомена на Дамян Груев..., с. 136.

¹⁰¹ Документи и материали..., с. 287; Билярски, Ц., Отношенията на Вътрешната ..., с. 238.

¹⁰² Билярски, Ц., Отношенията на Вътрешната..., с. 239-240.

Слуховете за изявления на ръководители на Върховистите за унищожение на ВМОРО, усилия на Софийската организация за овладяване на пограничните пунктове в Кюстендил и Дупница, нежеланието ѝ да дава ясни и категорични отговори на конкретни инициативи на централистите, както и различни тълкувания на вече влезли в сила договорки, които по един или друг начин засягат и извеждат на повърхността отново въпроса за статута на Вътрешната организация – всичко това бързо изостря подозренията на ВМОРО относно коректността на Върховния комитет.¹⁰³ Скоро настъпва и разливът. На 8 декември 1901 г. Заграничното представителство заявява: *Вътрешната организация „завинаги скъса връзките си с Върховния македоно-одрински комитет в сегашния му състав.“*¹⁰⁴ На 19 декември 1901 г. пък Върховистите ги обвиняват като *„трета организация“* или като *„една група, на която свърталището е свободна България“*, но отричат да има проблеми в отношенията си с централистите, заявявайки: *„Отношенията на Комитета с вътрешната организация са и ще си останат такива, каквито се диктуват от интересите на общото дело.“*¹⁰⁵

Заграничните представители на ВМОРО пък оценяват тази дата като повратна точка в отношенията между двете организации: *„Оттук насетне се започна открита борба на Комитета против*

¹⁰³ Пак там, с. 237-241.

¹⁰⁴ Преображенското въстание..., с. 195.

¹⁰⁵ Пандев, К., Национално-освободителното движение..., с. 281; Билярски, Ц., Отношенията на Вътрешната ..., с. 244.

нас тук и вътре.“¹⁰⁶ След като разбира, че пропастта между двата лагера е станала незапълнима, Цончев се заема, както пише Христо Силянов, да приложи плана си – да налага контрол над погранични пунктове и да слага ръка на складираните в тях пушки.¹⁰⁷ Според Татарчев основната му задача „бе да вдигне въстание, колкото бе възможно по-скоро, обаче на пътя на това, от него замислено дело се изпречваше Вътрешната организация. Нужно бе за това да бъде Вътрешната организация под негово разпореждане.“¹⁰⁸ И наистина още през есента на 1901 г. първите върховистки чети започват да преминават границата, като от февруари 1902 г. броят им се увеличава.¹⁰⁹

Това принуждава Вътрешната организация да реагира и този път да потърси подкрепа на македоно-одринските дружества в Княжество България. На 5 март 1902 г. нейните задграничните представители от името на ЦК отправят секретно писмо за „да се съобщи на искрените приятели на нашето дело в България, щото те да се откажат от тия безумия на тоя срамен Комитет и да го изолират... Те искат да задушат всяко независимо движение в Македония и утре, когато ще могат да кажат: нишките на македонското недоволство са в ръцете на българското военно министерство, то да търгуват с това. Ето с такава категоричност е хвърлена нам ръкавицата. Ний я поехме. И днес ний воюваме“.¹¹⁰

¹⁰⁶ Билярски, Ц., Отношенията на Вътрешната ..., с. 244.

¹⁰⁷ Силянов, Хр. Цит. съч., с. 154-155.

¹⁰⁸ Татарчев, Хр., Македонският въпрос..., с. 31.

¹⁰⁹ Пандев, К., Национално-освободителното движение..., с. 281; Билярски, Ц., Отношенията на Вътрешната ..., с. 245.

¹¹⁰ Документи и материали..., с. 287-288.

Според Гьорчо Петров този път ситуацията е много по-сериозна, защото ръкавицата е хвърлена не заради „*маадежско[то] увлечение*“ на Борис Сарафов, а заради „*облечено[то] във форма на убеждение*“ на Цончев да наложи волята си на ВМОРО.¹¹¹

ВМОК отхвърля обвиненията, като уверява дружествата в страната, че за Върховния комитет „*принципът за самостоятелността на отвъд Рилската организация е бил винаги за нас принцип свят...[затова] ние винаги сме проповядвали, че вътрешната организация трябва да бъде напълно независима.*“¹¹²

Видяно отвъд пропагандния маньовър на върховистите, реалността в Македония е съвсем друга – четите водят агитация против ВМОРО и нейните ръководители, както и за въстание през есента на 1902 г.,¹¹³ и се опитват да убеждават населението, че то ще бъде подкрепено от България и Русия.¹¹⁴ Към средата на 1902 г. върховистите успяват да наложат влиянието си в редица села в пограничните райони (Малешевско, Горноджумайско, Петричко), като изтласкват от тях централистите.¹¹⁵

ВМОРО не се примирява с това и оказва съпротива. Нейните чети първоначално отговарят с контра

¹¹¹ Петров, Г., Македонското освободително дело на българска почва. - Право, 7 юли 1902, бр. 20 и 21 (28 и 29).

¹¹² Реформи, бр. 7, 9 март 1902 г.

¹¹³ Пандев, К., Национално-освободителното движение..., с. 281.

¹¹⁴ История на България. Том VII: Възстановяване и утвърждаване на българската държава. Национално-освободителни борби (1878-1903). С., Издателство БАН, 1991, с. 469.

¹¹⁵ Пандев, К., Национално-освободителното движение..., с. 284.

агитация,¹¹⁶ в които върховистите са представяни и като „хора на двора“, чиято цел е „да хванат нишките на организацията, за да могат да играят с делото“.¹¹⁷ Скоро се стига и до въоръжени сблъсъци, в които и двете страни дават жертви.¹¹⁸

Към средата на 1902 г. вече става напълно очевидно, че Върховният комитет тласка нещата към въстание. В опит да го предотврати Вътрешната организация отправя през юни на два пъти призив към населението в Македония да не му оказва подкрепа.¹¹⁹ Същевременно ЦК на ВМОРО като че ли все още храни илюзии за щастлива развръзка на конфликта, защото на 21 юли 1902 г. адресира писмо до председателя на Върховния македоно-огрински конгрес: „умолява ... конгресът ... с внимание да изслуша“ исканията на задграничните представители на ВМОРО.¹²⁰ Надеждите обаче се оказват напразни.

Между 28 юли и 5 август 1902 г. в София се провежда Десетият конгрес на ВМОК. Главният въпрос, около който стават и най-оживени разисквания и спорове, отново е въпросът за отношенията между

¹¹⁶ Пак там, с. 284.

¹¹⁷ Движението отсам Вардара и борбата с върховистите. По спомени на Яне Сандански, Черньо Пеев, Сава Михайлов, Хр. Кулев, Ив. Атанасов Гърчето, Петър Хр. Юрков и Никола Пушкарров. – В: Материали за историята на македонското освободително движение. Книга VII, С., Печатница П. Глушков, 1927, с. 24-25.

¹¹⁸ История на България. Том VII, с. 469.

¹¹⁹ Яворов, П., Събрани съчинения, Том IV: Статии върху македонския въпрос, София, Хемус, 1943, с. 48-53; Билярски, Ц., Отношенията на Вътрешната ..., с. 249-257.

¹²⁰ Пандев, К. Документи за македоно-огринското национално-освободително движение от архива на Димитър Стефанов. – Исторически преглед, 1982, № 6, с. 105.

двете организации.¹²¹ По познатия начин двата лагера си отправят взаимни обвинения. Заграничното представителство на ВМОРО заявява, че *„не е крива Вътрешната организация в скъсване отношенията с комитета, а този последния ... [че] комитетът действал завоевателно спрямо Вътрешната организация“* и че четите се стремяли да подчинят населението на върховистите.¹²² Прави впечатление, че за разлика от предишните конгреси на този Върховния комитет избягва ясно да дефинира отношенията си с ВМОРО. Нещо повече – в отчетния доклад дори не споменава за нея като съществуваща структура, а се говори абстрактно за *„революционното движение в Македония и Одринско“*. Това свидетелства, че върховистите на този етап не само отказват да признаят Вътрешната организация като водещ фактор в македонското движение, но и не я считат за реално функционираща организационна единица. Фактът, че за ВМОК отношенията между двете организации вече са еволюирали към йерархичен модел, се оповестява, макар и с доста витиевати фрази, от формалния председател на Върховния комитет – поета Стоян Михайловски: *„Македоно-одринското дело приличаше на заблуден кораб в сред бурен океан: стихии и урагани страшни налиташа, за да го разкъсват и разломят в океанските дълбочини. Ние застанахме на кормилото с твърда воля да спасим от крушение този кораб, носещ идеалите и надеждите на милиони наши братя отвъд Рила и Родопите.“*¹²³

¹²¹ Пандев, К., Национално-освободителното движение..., с. 292.

¹²² Билярски, Ц., Отношенията на Вътрешната ..., с. 278.

¹²³ Билярски, Ц., Отношенията на Вътрешната ..., с. 277.

Опитите на Цончев да постави под контрол ръководството на революционното движение във вътрешността на Македония и Одринско остро го конфронтират не само с ВМОРО, но и със нейните симпатизанти в България. Така в македоно-одринското движение в Княжество България се създава силно опозиционно настроение. То постепенно се задълбочава и по време на въпросния Десети конгрес прераства във фактическоразцепление.¹²⁴ Впоследния ден от заседанията на конгреса делегатите на дружествата, подкрепящи Вътрешната организация, напускат демонстративно конгреса, като осъждат Комитета за отклоняване от принципа за ясно разграничение на целите и задачите на двете организации.¹²⁵ Създават се два самостоятелни върховни комитета – единият начело с Михайловски–Цончев, а другият с Станишев–Карайовов. Напусналите конгреса делегати се конституират в отделен конгрес. Те са се обръщат към македоно-одринските дружества, излагайки пред тях причините за разцеплението. Това са преди всичко въпросите за отношението към централистите, опитите на ръководения от Михайловски и Цончев Върховен комитет да ръководи освободителното движение в Македония и Одринско, като влиза „в ролята на Вътрешна революционна организация“. Те настояват за „невмешателството на тукашната организация в сферата на вътрешната“.¹²⁶ Разцепват се и македоно-одринските дружества из страната. Част от провинциалните дружества се определят за ВМОК-

¹²⁴ Елдъров, Св., Кореспонденцията между ..., с. 119.

¹²⁵ Билярски, Ц., Отношенията на Вътрешната ..., с. 236.

¹²⁶ Пак там, с. 287.

Михайловски, заг който стои дворецът и Военното министерство, а други отдават предпочитанията си на ВМОК–Станишев, който се ползва с доверието на българското правителството.¹²⁷ Борбата между двете течения на македоно-огринското движение още повече се изостря както в Македония и Одринско, така и в България¹²⁸ и според свидетел на конфликта борбата става „по-бясна, по-безогледна“.¹²⁹ Христо Силянов детайлизира сблъсъка така: „Ожесточението на борбата откъд, стигнало до кръстосване на братско оръжие и до братоубийства, изроди и тук уличната и печатна борба до степен, че изчезна взаимното уважение между едните и другите борци. Едните и другите се рисуваха взаимно по-черни, отколкото бяха...Много нечиста пяна беше плувнала по повърхността на разбуненото море от фракционни омрази и патриотически страсти.“¹³⁰ Разбира се, всичко това свежда до нула възможностите за разбирателство.¹³¹ ВМОК–Михайловски–Цончев решително следва целта си – да подготви въоръжен сблъсък с османските сили в Македония през есента на 1902 г., за да провокира дипломатически натиск на Великите сили върху Османската империя, но и за да установи своето водещо място в македонското движение.¹³²

През септември изпратените от Цончев чети в

¹²⁷ Елдъров, Св., Кореспонденцията между ..., с. 119-120.

¹²⁸ Пак там, с. 120.

¹²⁹ Белев, Г., Пос. съч., с. 8.

¹³⁰ Силянов, Хр. Цит. съч., с. 157.

¹³¹ История на България. Том VII, с. 469.

¹³² Пасков, Р., Горноджумайското въстание 1902 година. – Военно-исторически сборник, 1985, № 1, с. 14.

Македония срещат повсеместна съпротива от страна на Вътрешната организация.¹³³ В България ВМОК–Станишев предприема кампания срещу организираната от Цончев акция в Македония, като твърди, че тя е авантюра. В крайна сметка обаче активността на печата по отношение на Горноджумайското въстание повишава националистическия градус в българско общество, което е чувствително по темата „Македония“. Вследствие на това се чуват остри гласове както срещу ВМОК–Станишев, така и срещу ВМОРО.¹³⁴

Междувременно, още преди за започне въоръжената акция на Цончев, ЦК на ВМОРО (на 2 септември 1902) решава да се потърси помирение с ВМОК–Михайловски–Цончев на базата на една обща акция в Македония и Одринска Тракия. Преговорите започват през ноември с посредничеството на група от видни български обществени дейци. Към края на годината обаче опитите за помирение окончателно пропадат, разногласията се задълбочават и нищо не предвещава скорошна развръзка.¹³⁵ Активизирането на македонското движение кара дипломацията на големите държави да предприеме действия за неговото ограничаване. Започва силен натиск от страна на Османската империя и на Русия върху официалните власти в Княжеството да забранят македонските комитети на своя територия.

¹³³ История на България. Том VII, с. 469.

¹³⁴ История на България. Том VII, с. 472; Татарчев, Хр., Македонският въпрос..., с. 36.

¹³⁵ Елдъров, Св., Върховисти и централисти през 1903 г. – В: 90 години Илинденско-Преображенско въстание, С., Македонски научен институт, 1994, с. 44.

Вследствие на това на 31 януари 1903 г. след поредица от половинчати мерки русофилското правителство на Стоян Данев се принуждава да забрани двата Върховни комитета.¹³⁶ Министерското постановление разрешава радикално както въпроса с разцеплението на ВМОК, така и този за лидерството в македонското движение. Вече никой от съперниците няма основания да претендира за превъзходство и да оспорва легитимността на другия, тъй като и двата комитета са поставени извън закона.¹³⁷

Свършено нов момент във взаимоотношенията между централисти и върховисти внася решението на Солунския конгрес на ВМОРО (2–4 януари 1903 г.) за вдигане на въстание през пролетта на същата година. С това противоречията между тях по един от основните въпроси – да има или да няма въстание – отпадат от само себе си. Новата ситуация временно измества на заден план старите противоречия и създава възможност за сближаване в името на предстоящото въстание.¹³⁸ От края на януари 1903 г. са предприети опити за ново помирение между Върховния комитет и Вътрешната организация. На 8 март 1903 г. Върховния комитет (въпреки забраната продължава с активната си дейност) известява с голяма доза оптимизъм, че обединението между двете организации вече е факт: *„преговорите се увенчаха с успех и днес в Македония и Одринско няма вече „върховисти“, „централисти“, „коцкари“ и пр. – там всички си подават братска ръка и вървят към една прицелна точка – „смърт*

¹³⁶ Пандев, К., Национално-освободителното движение..., с. 304.

¹³⁷ Елджров, Св., Върховисти и..., с. 45.

¹³⁸ Пак там, с. 45.

или свобода“.¹³⁹ Противоречията между двете организации обаче надделяват над желанието за помирение и до официално споразумение през пролетта на 1903 г. не се стига.¹⁴⁰ Единствената проява на сътрудничеството между върховисти и централисти остава съвместното планиране на въстание, което предстои да избухне през лятото на 1903 г.¹⁴¹ Изпитващи остра нужда от средства за бъдещото въстание, ръководителите на ВМОРО се стремят да се представят с ново лице пред българската общественост. Затова на 23 април 1903 г. в София учредяват „Благодетелно дружество за подпомагане на пострадалите от турския режим в Македония и Одринско.“¹⁴² Водещи фигури са Христо Матов и Христо Татарчев. На 30 май привържениците и на Михайловски–Цончев също създават свое благотворително дружество. Появата на двете дружества в София става искрата, която отново разпалва старата вражда между върховисти и централисти.¹⁴³ Групата на Михайловски–Цончев прави всичко възможно да дискредитира Благодетелното дружество. От своя страна и то, в лицето на Матов и Татарчев, разпространява специално съобщение, публикувано в някои столични вестници, с което осъжда създаването на второто дружество.¹⁴³ В спора между върховисти и централисти се намесват и столични интелектуалци и общественици. В началото на юни те публикуват обръщение, в което порицават новото разцепление в маке-

¹³⁹ Пак там, с. 47.

¹⁴⁰ Пак там, с. 47.

¹⁴¹ Билярски, Ц., Проектопланът на Илинденско-Преображенското въстание. Военно-исторически сборник, 1992, № 4, с. 195-204.

¹⁴² Елдъров, Св., Върховисти и..., с. 50.

¹⁴³ Пак там, с. 51.

доно-огринското движение, като хвърлят вината върху инициаторите за създаването на второто благотворително дружество.¹⁴⁴

Изявлението на професорите само налива масло в огъня. То е последвано от статия във върховисткия орган в. „Реформи“, в която се казва, че *„лицата, които те искат да представят пред българското общество като олицетворители на македонското движение, олицетворяват само една грозна злодейска мафия, която е ограбила Македония и нанесла най-великия позор на нашия народ.“*¹⁴⁵ Съперничеството между върховисти и централисти изглежда е издълбало дълбока пропаст между тях. В това състояние ги заварва избухнало на 20 юли 1903 г. Илинденско-Преображенското въстание, което ще промени съотношението на силите между върховисти и централисти и ще изкара на повърхността идейния антагонизъм в целите им.

Прегледът на отношенията между ВМОРО и ВМОК от тяхното създаване до лятото на 1903 г. показва, че двете организации, макар и на думи силно да желаят най-тясно сътрудничество помежду си, в действителност имат взаимно изключващи се разбирания за неговото практическо осъществяване. Те се основават на убеждението, че всяка от тях е призвана да ръководи цялото националноосвободително движение и следователно да стои над другата. Върховният комитет гледа на ВМОРО само като нелегален клон от общата организация, на която той е върховно и представително тяло. Вътрешната организация от своя страна, като изразител на

¹⁴⁴ Пак там, с. 51.

¹⁴⁵ Реформи, бр. 29, 28 юни 1903.

националноосвободителните стремежи на различните етноси в Македония и Одринска Тракия (първоначално само на българското население), отрежда на ВМОК и македонската организация в България спомагателни функции – като източник на материална и морална подкрепа. Така във времето техните отношения се превръщат в своеобразен гордиев възел, който не само до Илинденско-Преображенското въстание, но и след това оказва негативно влияние върху развитието на македонското движение.

ХАСКОВСКАТА ТРАКИЙСКА ОРГАНИЗАЦИЯ В ПЕРИОДА 1961-1977 Г.

Д-р Виолета Костова

Хасковската тракийска организация преживява различни етапи в своето развитие. Те са обусловени както от вътрешните процеси в тракийското движение, така и още повече от политическите, икономическите, обществените и културните промени в българската държава и общество през втората половина на XX век. В предишна статия проследихме развитието на хасковското тракийско дружество след Втората световна война до 1961 г.,¹ - период, в който тя запазва, макар и относително, своята автономност, която е все повече ограничавана. Решенията на Четвъртата национална конференция ѝ определят статут на културно-просветна организация. Така през следващите години дружеството не променя своята организационна структура, но дейността му се съсредоточава изцяло върху културно-масови прояви съгласно приетите от конференцията решения. Това включва съхраняване на специфичните традиции, обреди и фолклор на преселниците от Източна и Западна Тракия, установили се в Хасково и околна.

Организационната структура на дружеството се запазва. Членският състав на дружеството в периода 1960-1963 г. остава почти непроменен. В края на 1959 г. има 600 членове, отчетени са 350, като се облага само главата на семейството. През 1960 г. броят на членовете се запазва,

¹ Костова, В., Хасковската тракийска организация – 1944-1961 г. – В: Сборник Тракия, т. 13, Х., 2025, с. 124-152.

отчетените са 320 човека, 1961 г. – 1200 семейства, 600 членове, отчетени – 360, през 1962 г. цифрите са същите, 1963 г. – 600 чл., отчетени – 400, 1964 г. – 1000 семейства, 500 чл., отчетени през първо тримесечие 105.² В началото на 1961 г. Културно-просветно гружество „Тракия“- Хасково има основни фондове на стойност 256 100 лв., които включват сгради /250 000 лв./, стопански инвентар /5000 лв./ и библиотека с общо 1100 книги. Основният приход е от бюфета и през 1960 г. той е на стойност 65 830, 07 лв., от членски внос и проведени вечеринки сумата общо е 6917 лв. На ЦР се преведени 12 000 лв. и също 12 000 лв. е разходът за заплати. Разходите са както следва – 9100 лв. изплатени задължения към строителни организации, за инвентар и ремонти – 8000 лв., помощи на членове на гружеството – 2000 лв., 1800 лв. са преведени от членски внос на ЦР.³

През 1960 г. председател е Стойко Педев, заместник-председатели са Георги Сапунаров, Димитър Дяков и Георги Пелтеков, секретар е Милуш Костов, членове – Стамат Димитров, Георги Петров, Андрей Николов и Добринка Куломджиева. През следващата година ръководството е с председател отново Стайко Педев, заместници са Георги Пелтеков, Гого Грозев и Стамат Димитров, секретар Андрей Николов и членове – Г. Сапунаров, Ив. Беломорски, Радка Педева, Добринка Коемджиева, Стамат Аркумареv, Стоян Сарджев.

На 25 март 1962 г. е проведено първото годишно отчетно събрание на организацията след настъпилите промени. Присъстват Ив. Бъчваров от ЦР, Гого Грозев от ОК на БКП, както и представители на дружествата от Марица /дн. Симеоновград/ и Харманли. Докладът на ръководство-

² ДА-Х, ф. 860, оп. 1 а. е. 3, л. 21, 26-30, 32-36, 38-48.

³ ДА-Х, ф. 860, оп. 1 а. е. 3, л. 10-13.

то е от Стайко Педев, а на ревизионната комисия – от Тодор Георгиев. Приет е културно-просветен план, избрано е ръководство. Изказванията засягат въпроса с членството, като П. Николов изтъква, че от 2000 членове на дружеството само 300 са отчетени. Той предлага също да се почете паметта на Атанас Узунов, като му се издигне паметник. Изказвания има и за промените, които не са били обсъдени, за по-добра събираемост на членския внос и др. Избрано е ръководство от 27 човека с председател Иван Беломорски, Стайко Педев и Стамо Димитров – зам.-председатели и Андрей Николов – секретар, членове – Гого Грозев, Г. Пелтеков, Михал Карамихалев, Стоян Сарджев, Стамат Аркумарев, Добриня Коемджиева, Радка Педева, Станил Димитров и Георги Петров. Ревизионната комисия е с председател Тодор Георгиев, избрани са и отговорници по квартали.

Годишното отчетно събрание за 1962 г. се провежда на 3 март 1963 г. В изказванията се поставят остро въпросите по отчитане на членския внос и обхващане на тракийци в организацията, недоволство е изразено, че е спрян вестник „Тракийска дума“, а се издава само бюлетин. Поставят се редица въпроси - за събиране на материали за тракийското движение и за бежанците, както и за традициите, обичаите и фолклора на тракийските българи. Ив. Бъчваров от централното ръководство препоръчва провеждането на землячески срещи. Поздравления и слово за съвместната дейност произнася представител на македонското дружество в Хасково. Избраното ръководство е с председател Иван Беломорски и в почти същия вид с малки промени – Георги Сапунаров е член, Г. Пелтеков е зам.-председател.⁴

До 1966-а отчетните събрания на тракийското дружество

⁴ ДА-Х, ф. 860, оп. 1, а. е. 2, л. 164-165, л. 168-171; а. е. 3, л. 21, 30, 37, 41.

ство се провеждат ежегодно, като се докладва за извършената дейност и финансовите разходи. На събранията през 1964 г. и 1965 г. от централното ръководство присъства председателят Ламби Данаилов, също така има представители на ГК и ОК на БКП, на македонското дружество в Хасково, на тракийските дружества в село Книжовник и град Марица /дн. Симеоновград/, ветерани на тракийското движение. Поставят се редица въпроси, свързани с по-висока събираемост на членския внос, за създаване на други дружества в окръга в селищата, в които има тракийски бежанци. Като пример се посочва с. Странско, в което има тракийци главно от Узункюприйско и Еникьойско. Обсъжда се построяването на чешма и паметник в Магжарово за увековечаване на трагичните събития от 1913 г., както и за традиционните чествания, които се организират там. Коментира се привличането на жените и младежите.

В изказването си Ламби Данаилов подчертава необходимостта да се постигне разбирателство с прогресивните сили в Гърция и Турция за решение на въпроса за тракийските бежанци. Той отбелязва, че на Тракийския научен институт /ТНИ/ е поставена задача за написание на история на тракийската организация, като подчертава, че най-малко данни има за периода 1920-1925 г., когато си сътрудничат с турците /Фуад бей/ против гърците. Като задача за хасковското дружество той поставя издирването на тракийци, които са участвали в това движение, „още повече, че ЦК на Тракийската организация тогава е бил в Хасково“. Наред с това препоръчва да се събират сведения и за другите чети и участници. Подготвя се и карта-макет за всички селища, особено тези, в които е имало черкви, като се издирват сведения за всички села. Пред събранието Данаилов съобщава, че въпросът с пенсиите е поставен пред правителство и Министерството на финансите, както и за участниците

в Македоно-огринското опълчение. Обещава помощ за ансамбъла на тракийското дружество и подчертава необходимостта от по-висока събираемост на членския внос. На събранието през следващата 1965 г. Л. Данаилов отново поставя въпроса за членския внос, като отбелязва, че в града има около 10 000 тракийци, а събраните суми са само от 300-400 г., което е много малко. Препоръчва създаване на комисия по масовизиране и събираемост на членския внос.

В заключителните си думи председателят Ив. Беломорски подчертава, че чешма и ограда в Маджарово дружеството може да изгради, що се отнася до паметника – този въпрос следва да се обсъди със скулптор. Засяга и работата с жените, което е недостатъчно, говори и за привличане на младежите. В словото си той предлага да се записват всички тракийски песни, които се издирят, като организацията ще осигури касетофон.⁵

Годишното отчетно събрание на дружеството за 1965 г. се провежда на 3 април 1966 г. Централното ръководство е представено от Иван Бъчваров. По традиция на събрание-то присъстват Атанас Стоеф от македонското дружество в града и представители на тракийската дружба в град Марица и с. Книжовник. Отчетени са 400 членове. Изказванията поставят въпроси за бежанските облигации и за отпускане на пенсии на заточените по гръцките острови през 1925 г. Също така се настоява за провеждането на национална конференция на тракийските дружества и препоръка към ТНИ за поне две научни исторически издания годишно за популяризиране на миналото на тракийските българи. Разглежда се и развитието на създадения ансамбъл за тракийски песни и танци и проблемите, които стоят за разрешаване. Избрано е ръководство начело с Ив. Беломор-

⁵ ДА-Х, ф. 860, оп. 1, а. е. 2, л. 172-178.

ски и ревизионна комисия.⁶

Следващото отчетно събрание се провежда на 9 март 1969 г. и обхваща двегодишен период – 1967-1968 г. Отново се поставят редица въпроси, свързани с увеличаване на членовете на дружеството и събирането на членския внос, за пенсии за интернираните по гръцките острови тракийци /П. Николов, Д. Долов/. Важно място в изказванията се отделя на запазването на паметта за Тракия чрез спомени, разкази на очевидци за събитията, фолклор и материали свидетелства. Подчертава се, че все още има живи участници в събитията през 1912-1913 г., които могат да разкажат за тях. Набляга се на необходимостта за събиране на документи и изследване както на национално-революционните борби, така и за мястото и влиянието на Екзархията и Патриаршията. Предложения са направени за записване на автентични тракийски песни, обичаи и др. /Д. Долов, П., Николов, Д. Пелтеков, Калоян Бакърджиев, Нестор Иванов, Гого Грозев Саракостов/. И отново е изразено мнение за проучване и популяризиране на историческото минало на Тракия, наименуване на улици и др. Към централното ръководство се отправя искане да популяризира тракийския въпрос така, „както се изнесоха доста неща по македонския“⁷.

В изказването си Андрей Николов по повод предложени-
ята за наименуване на улици на тракийски личности и съ-
бития подчертава, че новата цигарена фабрика е наречена
„Тракия“. Той отбелязва също, че в дружеството вече съ-

⁶ ДА-Х, ф. 860, оп. 1, а. е. 2, л. 179-182.

⁷ Става въпрос за решенията на пленума от 11 март 1963 г., които признават съществуването на Македонската народна република, но не се приема формирането на македонско национално съзнание на противобългарска основа. В резултат на това през 1968 г. излиза „Македонският въпрос (историко-политическа справка)“, а през следващите години и редица други изследвания.

бират спомени и материали и работата ще продължи. Въпросът за пенсиите за 1913 г. е решен, а за интернираните през 1925 г. е поставен, но все още няма резултат. Избрани са ръководни органи – пленум /33 чл./, с председател Иван Беломорски и ревизионна комисия с председател Тодор Андреев.⁸

Финансовото състояние на организацията и активите, с които разполага, се проверяват периодично на тримесечие или шестмесечие, както и в края на всяка отчетна година. Ревизионната комисия се избира на годишните отчетно-изборни събрания на дружеството. През разглеждания период тя е с председател Тодор Георгиев Андреев, секретар Стойчо Николов Пулев и член Кирил Диамандиев Саров. Общата стойност на основните фондове на дружеството в края на 50-те години на XX в. е 256 100 лв. и включва сгради, стопански инвентар и книжен фонд в библиотеката. Основният и най-голям приход е този от бюфета в тракийския клуб и през 60-те години /1960-1969 г./ изпълнението винаги е над 100 % от предвиденото. Друго приходно перо е членският внос, който зависи както от броя на членовете, така и от редовната събираемост, която е различна през годините, като през 1969-а е постигната най-висока отчетност. Част от средствата се набират от проведени вечеринки, забави, концерти и др., които организацията традиционно провежда. Сумата по това перо не е голяма, но част от общия бюджет. Що се отнася до разходите, през 60-те години дружество има трима работници с договор на заплата, също са предвидени средства за поддръжка на инвентара на клуба и обновяването му. Дружеството превежда определена сума на ЦР, а голямата част от средствата се използват за културно-масовата дейност – за ансамбъла, за традиционните паметни чествания на

⁸ ДА-Х, ф. 860, оп. 1, а. е. 2, л. 183-185.

годишнините на Илинденско-Преображенското въстание, Одринската епопея, събора в Магжарово и др., както и на паметни дати в определена година.⁹

През този период важно място в дейността на дружеството заема

УКРЕПВАНЕТО И РАЗВИТИЕТО НА ТРАКИЙСКИЯ АНСАМБЪЛ.

Началото е още през 1952 г., когато се взема първото решение за създаване на ансамбъл към тракийското дружество в Хасково. Назначава се Атанас Иванов за ръководител на ансамбъла със задача да го организира и специализира, отпуснати са и 100 000 лв. за облекло и обувки. През септември 1952 г. са назначени Димитър Трендафилов за ръководител на ансамбъла и Ана Чанкова – на певческия хор.¹⁰

Съгласно протоколите на ревизионната комисия към тракийското дружество през 1952 г. няма предвидени средства в разходната част, но са изразходвани 8754 лв.; за 1953 г. в приходната част са предвидени 5000 лв. за ансамбъла, реализирани са само 800 лв., предвидените разходи са 5360 лв., реализирани – 4772 лв. През 1954 г. са предвидени разходи за ансамбъла 3000 лв., но не е разходвана никаква сума. 1955 г. – предвидени разходи „за самодейни колективи и хорове“ – 4000 лв., не е изразходвано нищо. През 1954 г. на заседание на ръководството се разглежда отново въпросът за създаване на ансамбъл за тракийски песни и танци. Решението е да се проучат възможностите и желанието сред младежите за реализиране на тази цел.¹¹

През септември 1958 г. на заседание на ръководството

⁹ ДА-Х, ф. 860, оп. 1, а. е. 9, л. 16-19, л. 21-24, л. 32-39.

¹⁰ ДА-Х, ф. 860, оп. 2, а. е. 40, л. 39.

¹¹ ДА-Х, ф. 860, а. е. 9, л. 1-6; а. е. 2, л. 34.

присъстват Здравко Иванов и Налбантов и отново предлагат създаване на ансамбъл за тракийски песни и танци. С протокол № 9/16 октомври 1958 г. се взема решение за създаване на ансамбъл за тракийски песни и танци към организацията.¹² Година по-късно на заседание на ръководството е представена информация за подготовката за учредяване на ансамбъла. Здравко Иванов, бъдещ ръководител на ансамбъла, докладва, че са необходими 21 певци, 16 танцьори и 13 музиканти /хонорувани/ и един платен организатор. Дадено е обявление за набиране на хора и се предвижда конкурс на 4 октомври. Постъпили са около 100 заявления за хора. Обсъден е и въпросът с финансирането на ансамбъла. Средствата за неговата издръжка ще се превеждат от Окръжния народен съвет на тракийското дружество. За организатор е назначен Андрей Николов, считано от 25 септември 1959 г.¹³ Така през 1960 г. ансамбълът за тракийски песни и танци е вече учреден.

В началото на 1960 г. се взема решение за организиране на школа по акордеон за деца на тракийци.¹⁴ В записките на П. Кедиков се казва следното за 1959 г.: „След построяването на Тракийския дом беше изработен обширен културно-просветен план... В резултат беше открита целодневна музикална школа по акордеон, драмсъстав и като венец на просветната ни дейност дойде решението за създаването на самодеен ансамбъл за тракийски песни и танци. За организатор беше назначен Андрей Николов, художествен ръководител Здравко Иванов, за ръководител на танцовия състав Тодор Стоянов, методист на самодейни танци. За ръководител на оркестъра – майор Стефан Ангелов, капел-

¹² ДА-Х, ф. 860, оп. 1, а. е. 2, л. 106.

¹³ ДА-Х, ф. 860, оп. 1, а. е. 2, л. 129

¹⁴ ДА-Х, ф. 860, оп. 1, а. е. 2, л. 129

ник на военната музика.“¹⁵

Със създаването на ансамбъла е учреден и художествен съвет към него, който се занимава с организационните проблеми, с комплектуването на трите състава – хор, оркестър и танцова трупа, репертоарните планове и концерти-те. В работата на художествения съвет участват Петър Кемалов – секретар на ОК на БКП, Хубен Ванчев – секретар на ОНС-Хасково, Андрей Николов – секретар на тракийското дружество, и други представители на местната власт в Хасково. В състава на съвета са включени Здравко Иванов, ръководител на певческия хор, и Тодор Стоянов – на танцовия състав. Най-сериозният проблем през първата година, 1960-а, е пълното комплектуване на трите състава на ансамбъла и осигуряване на работа на участниците в тях в Хасково. Това е времето, когато градът нараства значително в резултат на миграцията от селата. Успоредно с това се появява безработица и остър жилищен проблем. Все още в Хасково няма развита индустрия, освен традиционната платненева и текстилна, както и създадените промишлени комбинати, които имат по-скоро занаятчийски характер и са далеч от модернизация. Въпреки това художественият съвет поставя тези въпроси пред държавните и партийните ръководства и търси съдействието на малкото големи предприятия в града.

Осигуряването на костюми за танцовия състав и оркестъра и инструменти за последния, намиране на подходящо помещение за репетиции са въпроси, които стоят за разрешаване. Така първата година преминава в подготовка и материално осигуряване на съставите със съдействието на местните власти. Усилията са насочени и към подготовка на първия концерт на ансамбъла, който се предвижда за декември 1960 г., но не успяват да го осъществят.

¹⁵ ДА-Х, ф. 860, оп. 2, а. е. 40, л. 55

В началото на 1961 г. Здравко Иванов и Тодор Стоянов докладват пред художествения съвет, че съставите им са комплектувани, съставен е и репертоарът и могат да представят концерт пред хасковското гражданство. Костюмите са изработени от „Българско везмо“-София. Въпреки положените усилия, все още стои проблемът с осигуряването на работа на участниците в ансамбъла, за да могат да ги задържат и запазят за дълго време. Що се отнася до финансовото състояние, дружеството получава до март 1961 г. общо 140 000 лв., изразходвани са 70 034, 51 лв., в наличност са 69 965, 49 лв., които са предвидени за изплащане на поръчаните костюми.

Започва и непосредствена подготовка за първия концерт, който се провежда в театъра в Хасково на 15, 16 и 17 юни. Подготовката на съставите, афиши, покани и билети са в ход през април и на посочените дати тракийският ансамбъл дебютира пред хасковското гражданство. Представянето му е оценено като повече от добро. Следват концерти в Славяново, Меричлери и Марица /дн. Симеоновград/. За периода до 8 август 1961 г. в Хасково и окръга ансамбълът изнася общо 17 концерта пред около 8000 души публика. За новия сезон се предвижда още редица концерти в Хасковски и Кърджалийски окръг, а необходимите средства са в размер на 150 000 лв., като сумата включва заплащане на костюмите на всички състави, хонорари, инструменти, гардероби за съхранение и концерти.¹⁶ Създаването на ансамбъла е основание за провеждане на първия фолклорен фестивал „Китна Тракия пее и танцува“ с присъствието на проф. Петко Стайнов. Фестивалът се утвърждава през годините и заема трайно място в културния календар на Хасково и досега. През 1962 г. и 1967 г. ансамбълът се представя на Празника на народното творчество във Ва-

¹⁶ ДА-Х, ф. 860, оп.1 а. е. 7, л. 1-8.

рна.¹⁷ През 1966 г. завоюва първо място на преглед на художествената самодейност, проведен от ЦР на тракийските дружества в България.

През първото десетилетие от съществуването си ансамбълът изнася 510 концерта пред 280 000 зрители, взема участие в празниците на народното творчество. В периода 12-22 октомври 1968 г. в Хасково гостува полски фолклорен ансамбъл, който изнася концерти в Димитровград, Марица, Свиленград, Харманли, в селата Ябълково, Сусам и Момково. Заклучителният концерт е в Хасково. От 7 до 14 октомври 1968 г. Ансамбълът за тракийски песни и танци-Хасково се представя на Втория международен фолклорен фестивал в Закопане, Полша, с участието на 38 фолклорни състава. Това е първото му участие на международен конкурс, но успява да завоюва първо място. Ансамбълът се включва във Втория и Третия републикански фестивали на художествената самодейност в България, като на последния през 1969 г. хорът е удостоен със златен, а танцовият състав – със сребърен медал.

На 1 август 1973 г. в столичната зала „Универсиада“ се провежда национално честване на 70-годишнината на Илинденско-Преображенското въстание. В програмата участва и хасковският тракийски ансамбъл, който получава поздравително писмо от централното ръководство за представянето си. През същата година ансамбълът гостува в Белгия и изнася 4 концерта, а от 20 до 30 юли следващата 1974-а посреща белгийски ансамбъл, който изнася концерти в Свиленград, Харманли, Димитровград и Хасково.¹⁸ Така през годините ансамбълът укрепва, изнася редица концерти

¹⁷ В. Народно дело – Варна, № 187, 7 август 1962 г., Републикански преглед във Варна

¹⁸ ДА-Х, ф. 860, оп. 1, а. е. 3, л. 3; оп. 1, а. е. 7, л. 13; оп. 2, а. е. 7, л. 9-10, л. 16, л. 18; оп. 2, а. е. 14, л. 6-7, л. 14, л. 84; Хасковска трибуна, № 112, 25 септември 1969 г.; № 40, 2 април 1970 г.

и получава признанието на хасковското гражданство, както и на публиката в редица градове на България и в чужбина. Подкрепян от държавните институции в Хасково и от централното ръководство, той остава и досега едно от най-трайните постижения на тракийската организация.

През 60-те години на XX в., както съгласно указанията на централното ръководство, така и в стремежа си да съхраният паметта за миналото си и да запазят връзката между поколенията хасковските тракийци организират както юбилейни чествания, така и редица землячески срещи. По традиция всяка година се отбелязва Илинденско-Преображенското въстание съвместно с македонското дружество в града, събитията при Ятаджик през 1913 г., юбилейни годишнини на Капитан Петко войвода, на превземането на Одрин. Така двете културно-просветни дружества – тракийско и македонско, са в центъра на организацията на редица патриотични чествания.

Първата земляческа среща се организира в Хасково от бежанци от Доган Хисар, през 1962 г. През следващите години се организират такива в Хасково, както и в много градове на страната – Асеновград, Казанлък, Тополовград, Ямбол и др. Хасковски тракийци и дружеството участват в земляческите срещи на бежанци от Балъкбой, Чобанкбой, Каракурджали, Каладжидере. В Хасково и окръга са изградени селищни комисии на тракийци от селата Чобанкбой, Доган Хисар, Балъкбой, Пишман, Мерхамли, Кушлъли, Манастир, Сачанли и др. Хасковското дружество организира среща на жители на Пишманкбой, в която участват 1000 човека от 17 села и градове.¹⁹ Земляческите срещи се ценят и поради възможността за издирване и записване на автентични спомени, разкази, традиции и фолклор.

¹⁹ ДА-Х, ф. 860, оп. 2, а. е. 18, л. 28; оп. 2, а. е. 4, л. 5-6; а. е. 8, л. 10.

През 1973 г. се извършват

ПРОМЕНИ В СТРУКТУРАТА НА ОРГАНИЗАЦИЯТА – УЧРЕДЯВАТ СЕ ОКРЪЖНИ РЪКОВОДСТВА.

Това става с решение на декемврийски пленум на ЦР през 1972 г. – „там, където има компактни маси на тракийско бежанско население”. Първото окръжно ръководство е основано в Бургас, а след това последователно в Хасково, Смолян и др. На заседание на ръководството на дружество „Тракия“-Хасково на 10 юни 1973 г. се решава създаването на окръжно ръководно тяло. На заседанието присъстват представители на ЦР на Съюза на тракийските дружества в България ген. Иван Хариев – председател, Никола Спиров – заместник-председател и Ташо Симеонов – секретар. Н. Спиров разяснява решението за окръжни ръководства с цел по-добра организация и подпомагане на отделните дружества по места. В словото си председателят ген. Ив. Хариев припомня, че преди години /края на 40-те и началото на 50-те/ е имало голяма опасност да се ликвидира тракийската организация, но ръководството е успяло да я запази. Той дава висока оценка на хасковското дружество, особено за създаването и развитието на тракийския ансамбъл /“ели-тен ансамбъл“/и на фолклорния фестивал „Китна Тракия пее и танцува“. На дружеството е предоставена и книгата на проф. Васил Стоин, която е рядкост, със записани тракийски оригинални песни.²⁰ Хариев отбелязва също, че

²⁰ Васил Стоянов Стоин е музикален фолклорист и автор на редица сборници с български народни песни, професор. Роген е на 5 декември 1880 г. в Самоков. Завършва Самоковската духовна семинария, а през 1910 г. Консерваторията в Брюксел. В периодите 1897-1907 и 1911-1922 г. е гимназиален учител в Търново, Пловдив, Самоков, София. От 1925 до 1927 г. е лектор, а през 1927-1931 г. – професор в Държавната музикална академия в София. В периода 1926-1938 г. е ръководител на отдела за народна музика в Народния етнографски музей в София.

макар и добра инициатива, създаването на ансамбли и певчески групи не трябва да е на всяка цена. Високо оценена е и дейността на тракийци за честването на 60-годишнината на Илинденско-Преображенското въстание и особено на традиционния паметен събор в Маджарово, честването на 50-годишнината от събитията в Ятаджик /1913 г./, отбелязването на 60-годишнината на Илинденско-Преображенското въстание и разпространението на юбилейния календар за 1973 г., на бюлетина и издания на ТНИ.²¹

Към учредителния протокол е приложена кратка справка, изготвена от секретаря на съюза Ташо Симеонов, за цялостната дейност на хасковското гружество „Тракия“ и с оценка на работата му: „Хасковското гружество е водещо гружество на Съюза. ... Това, което става всяка година в местността „Кенана“ с изнасянето на една великолепно инициатива „Китна Тракия пее и танцува“, е голяма проява, която излиза извън рамките на гружеството. ... Тази заслуга на гружество „Тракия“ в Хасково ние високо ценим. ... Голяма заслуга на гружество „Тракия“ е добре организирания ансамбъл. С помощта на Съюза и на гружество „Тракия“ ансамбълът за тракийски песни и танци в Хасково се превръща постепенно в елитен ансамбъл, който достойно може да представлява гружеството и Съюза у нас и в чужбина“. Отбелязва се, че ансамбълът изпълнява и редица

През 1931 г. е ректор на Консерваторията. От 1931 до 1938 г. е председател на Българския музикален съюз. Около 8000 песни са публикувани в сборниците „Народни песни от Тимок до Витан“ (1928), „Народна песнопойка“ (1930), „Народни песни от Средна Северна България“ (1931), „Родопски песни“ (1934, съвместно с Ангел Букурещкиев и Райна Кацарова), „Български народни песни от Източна и Западна Тракия“ (1939, посмъртно.). Подготвя за печат сборниците „Народни песни от Западните покрайнини“ (1959, посмъртно) и „Народни песни от Самоков и Самоковско“ (1975, посмъртно).

²¹ ДА-Х, ф. 860, оп. 2, а. е. 4, л. 10-11.

други ангажименти, не само на съюза и дружеството, като също така получава щедра финансова подкрепа от ОНС и има добро сработване с отдел „Изкуство и култура“. Това се отразява и на по-широкоспектърния репертоар, но се препоръчва повече внимание на „тракийската, бежанската песен от Беломорска Тракия“. „Ансамбълът е устроен на съвременни начала – има професионален битов оркестър. Има професионален битов оркестър, хонорувани народен оркестър, певици и певци солисти, диригенти, диригент на оркестъра, хореограф и с перспективи за следващите една, две години откриване на още щатни бройки за певци и танцьори.“²² Учредяването на окръжно ръководство и включването в състава му представители на тракийската общественост в Хасково и на тракийските дружества в окръга предполага още по-добри резултати.

Структурата на окръжното ръководство включва бюро, пленум и научно-изследователска комисия. Последната има за цел да издирва спомени, фолклор и гр. данни за подпомагане работата на ТНИ. „Може би ще гоиде време да се доказва, че в Тракия са живели българи, но насила са били изгонени“ - заявява Никола Спиров.²³

Предложението за състава на окръжното ръководство е направено от Никола Спиров. Пленумът е от 31 човека, преди гласуването са предложени допълнително Петко Николов, Стамат Аркумарев, полковник Илиев и Славчо Милев. Гласуван и приет е с предложените допълнително членове. В състава му влизат ръководители на ОНС, на ОК и ГК на БКП, на водещи предприятия в града, образователни институции и масови организации, председателите на тракийските дружества в Хасково, Димитровград, Марица, Харманли, Свиленград, Любимец, Маджарово, Книжовник и Жълти бряг.

²² ДА-Х, ф. 860, оп. 1, а. е. 3, л. 7-8; оп. 2, а. е. 4, л. 1-6, л. 7-12а.

²³ ДА-Х, ф. 860, оп. 2, а. е. 4, л. 3, л. 7-11.

Бюрото, което е оперативният орган, се състои от 9 души, предложението е прието единодушно. Председател на бюрото е Димитър Георгиев. Научно-изследователската комисия включва 12 членове с председател Атанас Стоилов, в нея са включени Кирил Бакърджиев, Христо Сепетлиев, Георги Сапунаров и др., общо 16 човека. Контролната комисия е от 4 членове с председател Тодор Андреев. Изказванията на присъстващите са насочени повече към работата на научно-изследователската комисия. Предложени в състава ѝ са допълнително Петър Сиротов и Димчо Хаджиев. Посочва се, че проведените землячески срещи предоставят госта възможности за събиране на спомени, фолклор и др./Михо Михов – за земляческата среща на жители на Пишмянкьой, на която са присъствали около 1000 човека от различни градове и села в страната/. Д. Георгиев – първи зам.-председател на ОНС-Хасково: „От Башклисе са $\frac{3}{4}$ от бежанците, които живеят в Свиленград. С част от нашите средства се построи Дом „Башклисе“ в София.“²⁴

През следващите години се провеждат съвещания на председателите на тракийските културно-просветни дружества в окръга, които са общо 29. На съвещанията присъства представител на ЦР – Никола Спиров. От документите става ясно, че все повече се акцентира на събирането на спомени, документи и свидетелства за историческото минало и традиционната култура на тракийското бежанско население. Въпросът за преиздаване на книгата на Л. Милетич „Разорението на тракийските българи“ е поставен пред БАН, но все още няма решение. В изказванията на представителите на тракийските дружества от окръга се коментира значението на земляческите срещи. През 1976 г. е разпратено Окръжно № 109 от 4 май, което уведомява, че има изградени селищни комисии на тракийци от селата Чобан-

²⁴ ДА-Х, ф. 860, оп. 2, а. е. 4, л. 5-6, л. 12-12а.

кьой, Доган Хисар, Балъкьой, Пишман, Мерхамли, Кушлъли, Манастир, Сачанли, които организират землячески срещи в различни градове и села в страната. Подчертава се, че бежанците от Башклисе в Свиленград са участвали със средства в построяването на Дом „Башклисе“ в София.²⁵

През март 1974 г. е избрано ново ръководство на дружество „Тракия“-Хасково от 47 човека и бюро от 15 души с председател Иван Беломорски, двама заместник-председатели, секретар и 11 члена. Ревизионната комисия е в състав Тодор Андреев, Стойчо Пулев, Кирчо Саров. През 1975 г. централното ръководство изпраща до тракийските дружества в страната текста на нов проектоправилник на Съюза на тракийските дружества в България, разгледан на заседание на окръжното ръководство на тракийското дружество в Хасково на 3 септември 1975 г.²⁶

През следващите две години

ТРАКИЙСКАТА ОРГАНИЗАЦИЯ ВСЕ ПОВЕЧЕ ГУБИ АВТЕНТИЧНИЯ СИ ОБЛИК

и се превръща в унифицирана културно-масова организация. Така се стига и до формалното ѝ ликвидиране през 1977 г. С решение № 40 от 1.02.1977 г. на Политбюро на ЦК на БКП се преустановява дейността на Съюза на тракийските културно-просветни дружества в България. Имуществата им преминават към държавата и Отечествения фронт: „Смята за целесъобразно Съюзът на македонските културно-просветни дружества и Съюзът на тракийските културно-просветни дружества постепенно (в продължение на няколко месеца) да преустановят своята дейност на всички равнища поради изчерпване на основните им задачи.“²⁷ Що се отнася до функ-

²⁵ ДА-Х, ф. 860, оп. 2, а. е. 4, л. 13-16; а. е. 8, л. 10.

²⁶ ДА-Х, ф. 860, оп. 2, а. е. 7, л. 15; оп. 1, а. е. 2, л. 1-12.

²⁷ Филчев, Ив., Тракийският въпрос и тракийското движение в България, С, 2018, с. 335.

циите им, те преминават към ОФ и Славянският комитет. Издадени са Окръжни №112/9 май 1977 г. и № 142/18.07.1977 г. за организацията на ликвидационни комисии, описване на имуществото, архиви и материални средства.²⁸

През последните години от съществуването му данните за дружество „Тракия“ Хасково са следните: членове брой 1971 г. - 600, отчетени 506; 1972 г. - 800 чл.; 1973 г. - 700, 1974, 1975 и 1976 г. - 600 чл. Дружеството разполага с бюфет и циклостилна база. Чистата печалба от бюфета и базата по години е следната: 1974 г. - 2538,09 лв. от бюфета и 2294 лв. от базата; 1975 г. - 3514,12 лв. от бюфета и 2882,99 лв. от базата; 1976 г. - 3684,10 лв. от бюфета и 2423,76 лв. от базата. Собствени оборотни средства към 31 декември 1976 г. - 49 320,27 лв., наличност по сметка ДСК - 39 635,17 лв., стоки в бюфета на стойност 8590,11 лв., хартия и картон за циклостилната база - 3969,15 лв. Стойността на вещи на ансамбъла - 4344 лв. Съгласно описите на ликвидационната комисия дружеството притежава сграда на два етажа на стойност 20 000 лв. и други основни средства за 2000 лв., по сметка в ДСК - 5746,14 лв., материално имущество и библиотека със 189 книги и гр. на стойност 7260 лв. Ликвидационният протокол е от 13 юли 1977 г.²⁹

През годините след националната конференция през 1961 г. до закриването на организацията през 1977 г. хасковското тракийско дружество поддържа активен организационен и обществен живот и подпомага дружествата в окръга. Добра е събираемостта на членския внос, въпреки че по това време организационните принципи не се спазват толкова стриктно. Дружеството се насочва към културно-просветна дейност съгласно решенията и успява да

²⁸ ДА-Х, ф. 860, оп. 2, а. е. 1, л. 1-2.

²⁹ ДА-Х, ф. 860, оп. 2, а. е. 37, л. 1-19, л. 21-29.

създаде един от най-добрите тракийски ансамбли в страната със собствени средства, с финансовото съдействие на Окръжен народен съвет - Хасково и Централното ръководство на Съюза на тракийските дружества в България. Методически ансамбълът е подпомаган през годините от Филип Кутев, Мария Кутева, Методи Кутев, Петър Захариев, Иван Несторов и Стоян Богданов и завоюва редица колективни и индивидуални отличия. Отбелязването на годишнини и исторически събития традиционно е част от дейността на дружеството – Илинденско-Преображенското въстание, националния събор в Маджарово по повод трагедията от 1913 г. при Ятаджик, Одринската епопея, чествания на Капитан Петко войвода и на редица други тракийски водачи. До закриването на дружеството и членовете, и ръководството поставят въпроси за пенсиите, за бежанските облигации гр. Важно място заема работата по събиране на исторически сведения, спомени и разкази за трагичните на разорението на тракийските българи през 1913 г. и след Първата световна война. Запазването на историческата памет и връзката между тракийските бежанци са в основата на организираните землячески срещи в Хасково и участието в други градове на страната.

Въпреки усилията на централното ръководство и стремежът на тракийските дружества да запазят организацията се стига до решението за закриването ѝ. От една страна това е резултат от одържавяването на целия обществен и политически живот в България, но също така е израз на едностранчивата външна политика на страната, водеща до negliжиране на тракийския въпрос. Независимо от това, създадените организационни и културни традиции сред тракийските бежанци след 13-годишно прекъсване позволяват възстановяването на Съюза на тракийските дружества в България на 10 януари 1990 г.

ЗА МИСТИЧНОТО НАЗВАНИЕ НА ПЛАНИНАТА РОДОПИ

*Проф. дин Камен Гаренов
(отец Гарена)*

Още от античността над Родопите витаят легенди и митове, които се преплитат с трагични реални събития и определят на планината специална роля в историята. Това произлиза не само от положението, което Родопите заемат на Балканския полуостров, но и от нейния по-специфичен характер като планинска система с твърде сложна геоморфоложка структура и от религиозно-етническия състав на населението.

Въпреки че при различни обстоятелства и в метежни времена планината е наричана и с други имена, най-устойчиво остава названието Родопи, което се запазва и досега. От дълбоките и безписмени времена, естествено, няма сведения някой да е наричал по някакъв начин планината. По-късно, когато старите елини „се запознали с тази планинска верига много рано откъм морето, отагдето заснежениите нейни гребени над стръмните склонове изглеждат особено великолепно”,¹ те започват да я споменават в старогръцката литература така, както я виждат. Първоначално в „Илиада” на Омир Родопите са наречени „снежните високи била в планините на конелюбци тракийци”.² След това в изтънчената елинска култура за името се ражда и една легенда. Тя е предадена от Херодот и той за първи път

¹ Константин Иречек. Пътувания по България. С. 1974., с. 446.

² Вж. Омир (Хомер). Илиада – Четиринадесета песен (Измамване на Зевс). – стих 227-228.

споменава, че „... били Хемус³ и Родона мъж и жена, цар и царица на древна Тракия. От техния брак се родил речният бог Хебър, вълътен в река Марица. Завидели на това Олимпийските богове Зефс и Хера и наредили Хемус и Родона да бъдат превърнати в планини вечно разделени помежду си от тракийската равнина. От сълзите на Родона планина потекли реки, които се втекли в Хеброс...”⁴

По-късно, когато по тези земи идват и римляните, тази легенда от старогръцката митология се премества и в латинската литература. Навярно същата легенда е имал предвид и Овидий, когато говори за „Родона и Хемус, сега ледени планини, но някога смъртни, които претендираха за имената на боговете най-велики”. Варианти на тази леген-

³ Хемус – древно тракийско /а от там и римско/ име на Стара планина, наричана е от древногръцките историци Аемон, а от славяните Маторие гори. Дълга е 555 км и разделя България на две големи части – Северна и Южна.

⁴ Името на планината Родони е с тракийски произход, подобно на името на планината Рила. За Родоните сведения се откриват за пръв път в съчиненията на Херодот (V век пр. Хр.). В античната традиция е запазена само една етимологична легенда, която изяснява (според представите на епохата) името и появата на планината. Известна е благодарение на някой си Трасил от Мендес (I в. сл. Хр.) и по-известния Псевдо-Плутарх (III - IV в. сл. Хр.). Според въпросната легенда Родона и Хемус (Стара планина) били брат и сестра, които започнали взаимно да се желаят. Хемус наричал сестра си Хера, а пък тя назовавала любимия си Зефс. Понеже боговете се почувствали оскърбени и понесли тежко това, превърнали богохулните брат и сестра в едноименните планини. Горецитируваният текст е перафразиран от поемата на Овидий „Арахна“ в „Метаморфози”: „Родона тракийската с Хемус, днес планини мразовити, а смъртни тела в старината, гръзнали да се зоват като първите от боговете“. (Вж. Публий Овидий Незон. Метаморфози. Шеста книга. Арахна, стих 88, 89, 90. С., 1974, – в превод от латински на Георги Батаклиев.) Подобен текст е използван и в една от експозициите на Смолянския музей, а също така и от проф. Сергей Герджиков. (Вж. Герджиков, С. Богатствата на Беден. С., 2005, 472 с. – в случая стр. 15)

да оживяват и в българския фолклор. А фолклорът в онези времена е бил основен източник на мъдрост и красота. Несъмнено древните гърци са се прекланяли пред красотата на Родопите и са разказвали тази хубава приказка на децата си - да знаят не само за нейното съществуване, но и за нейното начало. Понякога обаче легендите се превръщат в истина. И още преди да дойдат по тези земи римляните и преди да препишат, а даже и да преиначат легендите⁵, те достигат като истински разказ и в Египет.

По онова време силни над света са египтяните. При управлението на фараона Микерин те научават не само за планината, но и за една красива жена. И... отново започват да се преплитат истината и мита: По някое време между тракийците се ражда пързаво момиче, което тича по ливадите и прескача със стройните си нозе планинските бари.⁶ Има за глас гласа на потоците, за снага – правите и високи ели, в тялото ѝ се е вляла гъвкавостта и лекотата на горските треви, а очите ѝ гледат с цвѳета на небето. Тя се прочува със своята хубост и фараонът повелява да му я доведат, за да види с очите си нейната слава. Но, когато от зелените гори тя стъпила край голямата река Нил, тамошните хора се загледали в лицето ѝ и от захлас по нейната красота се спъвали и падали на колѳене. „Родопис!“ – така възкликнали те. Защо то на техния египетски език това значело и „нитаукрим“ – червено, розово лице, и в разпилѳените нейни руси коси те разгадали, че тя е част от тяхното бъдеще. И вместо само наложница розоликата тракийска гъщеря станала жена и наследница на фараона Микерин. След убийството на съпруга ѝ тя царувала над Египет и

⁵ Да припомним, че кой зне защо Овидий нарича Родопите „смъртни ледени планини“, искайки навярно да направи смъртни и древните богове и да останат само римските.

⁶ Тракийска дума „бара“, която означава поток.

тогава за първи път в нейна чест хората по цялата земя започнали да наричат родната ѝ планина Родона.⁷

Други казват, че името на планината е от езическата богиня Родона. Тя била също така красива и ухажвана и харесвана от боговете, които се надявали да пленят хубавицата и да я направят своя жена. Бог Хемус бил много ревнив и хвърлял много големи камъни, за да скрие момичето от другите богове и така да остане вечната ѝ красота единствено за него. Впоследствие за по-сигурно я вкаменил и тя се превърнала в планина Родона.⁸

При всички положения обаче изглежда, че едно от тези схващания е възприето. Дори римският император Антонин Пий (138-161 г.) изсякъл монети с изображението на Родона планина като красива жена, полезна върху скала и държаща в ръцете си символа на Родоните - Орфеевото цвете. Тази монета, намерена в Пловдив,⁹ изобразява мла-

да жена, стъпила на стръмна скала и държаща в ръка клонче с три цветчета, над която стои надписът „Родони”. Това не изяснява, а само усложнява предположенията за миналото на планината и го прави по-загадъчно. Тази монета е най-малко белег на култа към божествената Родони. Предполага се, че цветето,

⁷ Съществуват хипотези, според които родонската планина е кръстена на известната тракийка Родоней – тя притежавала такива сексуални умения, с които успяла да впечатли даже египетския фараон Микерин. Този фараон е издигнал заедно с Хеопс и Хефрен една от трите най-големи египетски пирамиди в Гиза.

⁸ Общо взето, името на Родоните е засвидетелствано от изворите преди 3000 години.

⁹ Всъщност намерените монети са четири.

което държи, е свързано с Бакхусовите мистерии, които са се разгръщали пишно из Родопите.¹⁰

Нека да отбележим обаче, че наред с божествените небесни предположения и има и една друга по-земна хипотеза. „Родопа“ се тълкува и като първоначално име на река със значение „ръждиво-червеникава вода“, където „rod“ е от същия индоевропейски корен като българското „руда“, „ръжда“, „риж“, латинското *rufus* (риж) и немското *rot* (червен). През цялата античност обаче името не е известно като хидроним. Но така или иначе съществуват известни съмнения относно това дали Родопа е олицетворявала тракийска красавица с бледорозова кожа или непокорна река с ръждиво-червеникав оттенък на водите.

Въпреки че Родопите запазват името си, постепенно делата на езическите богове се забравят и даже забраняват. Така „земната хипотеза“ все повече се утвърждава и се появяват регионални названия като Ахридос (Ахрида), Слабееви гори, Доспатски планини, Запланина, Подродопие, Турска Тракия и Гръцка Тракия. Трябва обаче да отбележим, че тези наименования са били временни и характеризират историческите събития, станали в планината.

Както споменава Иречек, „от по-старо византийско време първите известия за Родопите срещаме в списъците на епископствата от времето на имп. Лъв Философ (886-907). Тогава в тези планини се срещали границите на три митрополи...“.¹¹ С основаването на Бачковския манастир (1083 или 1084 г.) Родопската област била отдадена във владение на основателя на манастира Григорий Бакуриани.

¹⁰ По-подробно Вж. Атанас Шаранков, Шаранков, Николай. Изображенията на Орфей от българските земи в светлината на литературната традиция – В: Известия по история, том I. *In honorem professoris Margaritae Tacheva*. Благоевград, 2003 г.

¹¹ Константин Иречек. Пътувания по България. С. 1974., с. 448-449.

И в манастирския правилник (типика), наред със забраните: – да не се допускат в него гърци и пр., за пръв път във византийската летопис се говори за областта Ахридос, намираща се в Източните Родопи. Така с утвърждаването на Бачковския манастир като грузински, планината пък се припознава като българска. Защото името произлиза от старобългарското „хридъ, скала“. И „името Ахридос, често споменавано в XI-XIII век, според Акрополит също тъй било първоначално название на планини, като означавало целите Родопи или известна тяхна част.”¹² Но в повечето случаи с названието Ахридос през Средновековието са означавани източните части на Родопите.

По-късно, когато планината била вече в ръцете на българския владетел Калоян, родопските земи от 1206 г. се управляват от Алекси Слав, сестрин син на Калоян. Той имал големи пълномощия и се задържал като независим владетел на Средните и Западните Родопи чак до 1230 г. Когато през 1229 година византиецът Теодор Комнин тръгва с войската си от Солун за Одрин, той старателно заобиколил тези земи. Защото неговите хора го предупредили: „Планината Родопи, която се нарича и Ахридос, и крепостите в нея, са под властта на Слав. И тоя Слав никога никому не бил нито подчинен, нито се свързвал истински във вярност и съгласие”.¹³ Т.е. предупреждението е било да се заобикалят горите на деспота (господаря) Слав. По неговото име и по прежеждията на Теодор Комнин Родопите стават известни и като Славееви гори. И общо взето през Средновековието, до 1453 г., планината е била известна като Славееви гори или Славееви планини.

Впоследствие турците (или по-точно тюркските племена), които идват тук първоначално като съюзници на

¹² Константин Иречек. Пътувания по България. С. 1974., с. 452-453.

¹³ Константин Иречек. Пътувания по България. С. 1974., с. 110.

гърците, на свой ред биват предупредени от своите византийски приятели, че Родопите са на деспота Слав, т.е. на воинствените българи. И когато новите завоеватели сами се уверяват, че местното население не е лесна плячка, те отдават своето уважение към героичната им съпротива, като наричат планината им с почетното звание на техния някогашен болярин - Деспотски планини.¹⁴ Османската империя дори оставя едно от селищата в Западните Родопи с името на деспот Слав – със сегашното слято и съкратено произношение - град Доспат.

Турците, разбира се, въпреки че идват от полупустинни земи, не са дошли само да се възхищават на зелената планина. Асимилаторската им политика се стоварила с огромна разрушителна сила върху местното население. Докогато са имали сили, хората твърдо отстоявали религиозно-етническата си принадлежност, като продължавали да се крият и отбраняват зад своята планина. Така някъде около 1491 г. този планински щит е наречен с още едно регионално название – Запланина. На други места в текста ще опишем хронологията на тези събития, но „на първо четене“, както и да се погледне – „за планината“, „в планината“ или „зад планината“ – това си е едно отдалечаване „вдън гори тилилейски“, където местното население се крие и търси своето спасение. През 1669 г. светогорските монаси уточняват причините за тези събития и към Запланина се добавя и друго местно родопско име. В тъй наречения „Исторически бележник“, като пишат за насилственото помохамеданчване, те наричат част от планината Кръстогорието – като имат предвид района около Смолянския район.

След Балканската война - 1912 година, когато за кратко

¹⁴ Бележка на отец Гарена: Навярно първоначалното название Деспотски планини за по-лесно изговаряне се променя на Доспатски планини.

време целите Родопи са в границите на България, се появява още един термин – Подродопие. След Първата световна война България е принудена отново да отстъпи част от етническото си землище. По време на Втората световна война се прави опит за реванш и планината отново се обединява. За по-лесно административно боравене през 1941 година в списание „Родопи“ се напомня, че „Подродопието представлява новоосвободените земи от Беломорската област със седище гр. Ксанти, или Западна Тракия. Сключено е между реките Марица и Места и от доскорошната ни южна граница надолу към бреговете на Бяло море.”¹⁵

На България обаче е съдено само отдалече да гледа ма-ранята над Бяло море, защото границата се измества по високите върхове на Родопите. И отново българското землище е дадено на Гърция. Но още при първата загуба, след Балканските войни, българите напомнят, че те са си върнали тази земя от турците и географите я наричат още през 1932 година Турска Тракия.¹⁶ Под тази територия се разбира не само Беломорието, но и планината от „южна граница надолу към бреговете на Бяло море”.

Последното регионално наименование на разделените Родопи е от страна на Гърция, която по същия признак казва, че „Гръцка Тракия се намира в североизточния край на гръцкото пространство. Обградена е от реките Места и Марица и се простира на юг от върховете на Родопската планинска верига и достига до бреговете, където се разплискват вълните на Егейско море.”¹⁷

¹⁵ Вж. Сп. Родопи, бр. 8. год XX. 1 октомври 1941 г., с. 1 – Подродопието – села, общини, околии.

¹⁶ Ив. Батаклиев – редовен доцент. Град Мъстанли. Сп. Родопи, бр. 7. год XI. 1 юли, 1932 г., с. 5.

¹⁷ Окръжна секция Еврос. Област Еврос, община Ивайловград. Еврос 2001 г., с. 4.

Регионалните имена на планината, както посочихме, са плод на историческите времена и са използвани като местни обозначения според обстоятелствата. Независимо от това същинското име на планината си остава от гревността досега Родона или Родоните. Във връзка с тези две имена обаче и от гръцка, и от българска страна има известни колебания, а в миналото даже и спорове.

Несъмнено името на планината Родони е с тракийски произход, което идва до нас от гревногръцката и латинската литература. Трябва да се отбележи, че при „античните автори като наименование на планината се споменава Родоне”¹⁸ вместо Родони, защото в античните текстове оронимът фигурира винаги в единствено число. Освен това името е от женски род и според фонетиката на гръците и българите се произнася по различен начин. В тази връзка са се водили много спорове за това, дали да казваме Родони или Родона. Според античните автори Родона е тракийско женско име. „Старите гръци” обаче са „преобърнали” името в „съгласие със звуковите закони на езика си”. Така то се предава на края с „η” (и́та) – „Родόλη”, което по класическото произношение се чете „е” – Родóле (Родоне), а по средновековното произношение „и” (η). Впоследствие отново „българските славяни са я побългарили от 7-14 в. в Родона, подобно на имената Стефана, Елена, Ирина от гръцките Стефани, Елени, Ирини и пр.”¹⁹

И така, имайки предвид, че това е женско име, гръците са го произнасяли като „Родоне” или „Родони”. Българите, по същото съображение, би трябвало да го произнасят като за женски род, ед. ч. с „а” – „Родона”. Но още старите „бъл-

¹⁸ Кираджиев, С. Енциклопедичен географски речник на България. С., 1999, с. 339.

¹⁹ Ст. п. Константинов. Още по спора за Родона или Родони. Сп. Родона, бр. 2. год XI, 1 февруари, 1932 г., с. 1-3. (в случая с. 2.)

гари-славяни... разбрали, че единствената форма не отговаря на характера на Родопската планина – обширна, много сплетени вериги, и почнали да употребяват събирателната форма – Родопиъе, както я намира в един миней от 15 в.”²⁰ И имайки предвид, че Родопите са по-скоро система от планини, множественото число тук е напълно оправдано.

Спорът обаче продължава. В годините след Балканските войни и преди Втората световна война, когато статутът „на кого е планината” още не е изяснен, защитниците на българската теза изтъкват „че в езиковото съзнание на родопчанина, когато става дума за „Родопа”, изпъква представата за една планина, а не за множество планини, нито за вериги от планини. Така ще е било и в старо време, когато нашите прадеди преименували гръцката форма Родопи в единствено число - Родопа”²¹

На страниците на едноименното списание се навяват, че „тази форма ще се приеме пак чрез учебниците, т.е. чрез Министерството на Народното Просвещение, но не бива да се чувства като наложена.”²² И тя не се налага. Чешкият учен Константин Иречек по време на „пътуванията си из България” отбелязва: „Българите пишат по новогръцки говор Родопи, повечето в мн. ч. Родопите, при все че би трябвало да се пише Родопа – в ед. ч.”²³

И в заключение към защитниците на едната или другата теза, без да вземаме страна по въпроса, можем да кажем, че българският език е разтегливо понятие и е намерено едно средно езиково решение - с българската и гръцката

²⁰ Ст. п. Константинов. Още по спора за Родопа или Родопи. Сп. Родопа, бр. 2. год XI. 1 февруари, 1932 г., с. 1-3. (В случая с. 2.)

²¹ Ст. п. Константинов. Още по спора за Родопа или Родопи. Сп. Родопа, бр. 2. год XI. 1 февруари, 1932 г., с. 1-3. (В случая с. 2.)

²² Ст. п. Константинов. Още по спора за Родопа или Родопи. Сп. Родопа, бр. 2. год XI. 1 февруари, 1932 г., с. 3.

²³ Константин Иречек. Пътувания по България. С.1974., с. 452-453.

буква „и-η“. В богослужебната практика на Българската църква окончанието „и“ се отнася за женски род. Примерно „раби Твоея – Твоята рабиня“ Господи – т.е за женски род. И ето как в ж.р. ед.ч. планината Родопи, произнесено и с „и“ – Родопи, би си останало същото женско име, но и в сегашния говорим език би прозвучало и като мн. ч. Кое то ще рече, че името Родопи или Родопи в крайна сметка обозначават едно и също нещо. Спорът за името може да ни отведе към опасни езикови лабиринти, но същинската опасност от объркване е в самата планина.

Каквито и да са легендите, откъдето и да иде името на планината - в множествено или единствено число /Родопи или Родопи/, свещената планина на траките съществува в реални физически измерения. Планинските хребети се простират, както се казва, „надлъж и нашир“ върху Балканския полуостров на двеста и петдесет километра дължина и над сто километра ширина между Горна и Долна Тракия.²⁴ Нека да припомним пак, че още Клавдий Птоломей, живял през втората половина на II в., правилно е определил границите на Родопите – между Хеброс (Марица) - на север, Нестос (р. Места) - на запад, и Егейско море на юг.²⁵

Родопите от векове са познати като Свещената планина. Сред величествената си природа тя крие много тайни, мистерии и загадки, будещи почит и възхищение от древността до днес. Едва ли има друга по-омайна и по-могъща планина на Балканския полуостров. Но, за съжаление, поради лесния си достъп, една част от нея - Източните Родопи, са беязани с най-кръвавите рани от българската история. И

²⁴ Съвременна българска енциклопедия. В. Търново, 2003, с. 1003. В енциклопедията е посочено 240 км дължина, но други географи сочат 250 км

²⁵ Вж. и при проф. Стамен Михайлов. Родопски крепости. В: Ахридъ. Кърджали 1978 г., с. 71-74.

тези рани, поради етническото, религиозното и държавно-политическото разделение на планината, още кървят.

***Забележка на отец Гарена:** Тук не искам да зачеквам тази болна тема. В заключение ще отбележа само това, че съм изследвал Родопите на терен в продължение на 10 години. И в сега разделената планина, от двете страни на границата – между България и Гърция, документирано съм засвидетелствал, че етническият и религиозният състав на населението – по народностни названия и особености на техните вярвания, е обособен в 29 групи. Но, както вече отбелязах, това е тема на други разсъждения.*

❧ ПРОФИЛ ❧

ПРОФ. ТОДОР БОЯДЖИЕВ – НАЙ-ДОБРИЯТ ПОЗНАВАЧ НА ТРАКИЙСКИТЕ ГОВОРИ

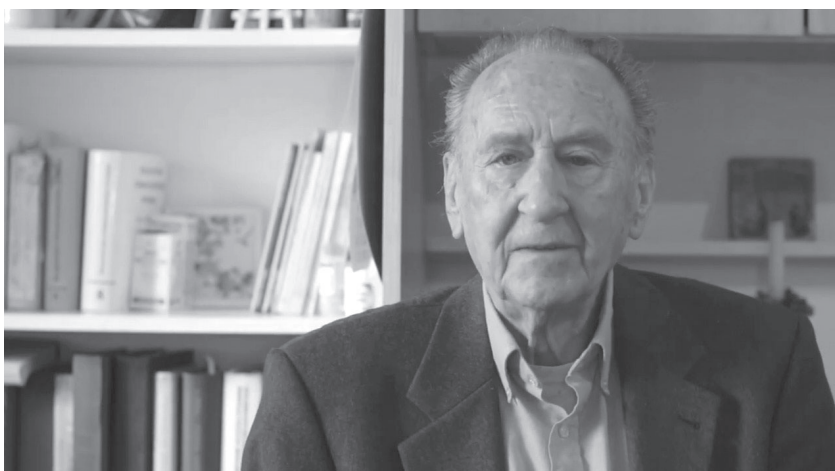
*Българският език ще запази значението си за света,
беше убеден именитият ивайловградчанин*

Златка Михайлова

През 2026-а се навършват 95 години от рождението на големия български езиковед проф. д-р Тодор Бояджиев /1931-2022/, чийто житейски път започва от Ивайловград. Роден в семейството на бежанци от Беломорска Тракия, той завършва през 1955-а специалността „Българска филология“ в Софийския държавен университет. Верен на тракийските си корени, учителствува в родния си край, след което става асистент в катедрата по български език на Софийския университет. Към академична кариера го насочват неговите преподаватели, сред които са известните учени проф. Кирил Мирчев, проф. Стойко Стойков и проф. Любомир Андрейчин.

След специализация в Прага Т. Бояджиев разработва и защитава докторат на тема „Говорът на с. Съчанли, Гюмюрджинско“. Негов научен ръководител е проф. Стойко Стойков. Ето какво пише авторът за своето проучване: „Първото ми запознаване с говора на с. Съчанли стана през 1956 г., когато посетих като учител селата Ботурче, Вис и Ветрушка в тогавашната Ивайловградска околия, които бяха населени с преселници-съчанлийци. По-късно за пълно-

Проф. д-р Тодор Бояджиев

то проучване на говора бях подпомогнат от Тракийския научен институт, който през 1962 г. ме командирова за двадесет дни в селата Книжовник, Долно Войводовино и Жълти бряг, Хасковско, и в квартал „Веселчане“ в Кърджали, където живеят също голям брой преселници. През 1964 г. отново посетих Книжовник и Кърджали. Така последователно в продължение на няколко години имах възможност да посетя всички места, където живеят преселници от селото, и да събере необходимия материал за това описание. Разлики в говора на преселниците в различните селища със съвсем малки изключения /явни по-късни влияния/ не се откриват. От многобройните преселнически тракийски говори изборът ми падна върху с. Съчанли, защото селото е било едно от най-големите чисто български села в Западна Тракия, населено със старо българско население, и защото многобройните преселници от това село живееха и продължават да живеят компактно, запазили добре своя диалект“.

Научният труд за съчаналийския говор, издаден от БАН, днес е библиографска рядкост. Това задълбочено изследване,

както и трудовете „Говорът на тракийските преселници в с. Орешник, Елховско“ и „Български говори в Западна /Беломорска/ и Източна /Одринска/ Тракия“ утвърждават Т.Бояджиев като най-добрия познавач на тракийските говори. Тракийският говор обхваща южната половина на Тракийската равнина по течението на Марица. В пределите на България той заема Първомайско, Хасковско, Харманлийско, Свиленградско, Тополовградско и Елховско. В миналото е включвал значителни части от Гръцка и Турска Тракия, чието население е насилствено изселено след Балканската и след Първата световна война.

Проучвания на проф. Бояджиев на особености на тракийски говори в с. Еникьой, Узункюприйско, с. Дервент, Дегазачко, Еникьой и Габрово, Ксантийско, в села в Странджа и на други места са публикувани в списанията „Известия на Института по български език“, „Българска диалектология“, „Език и литература“, „Годишник на Софийския университет - Факултет „Славянски филологии“, „Славистични изследвания“ и други академични издания. През 1991. г. е отпечатана неговата книга „Българските говори в Западна /Беломорска/ и Източна /Одринска/ Тракия“. Избрани негови трудове, които бележат етап в развитието на българското езикознание, са поместени в книгата му „Книжовен език и диалекти“.

Респектиращата му професионална биография включва дългогодишна преподавателска работа по съвременен български книжовен език, българска диалектология и езикова култура в университетите в София, Шумен, Велико Търново, Пловдив, а също в Москва и Хамбург. Името му стои на кориците на университетски учебници, сборници и помагала, на учебници по български език за българското училище. Той е дългогодишен главен редактор на списание „Български език и литература“, дългогодишен ръководител на катедра,

заместник-декан и декан, ръководител на архива по диалектология в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Ръководител е на лабораторията по експериментална фонетика към Софийския университет и Института по български език на БАН. Директор е на Института за български език. През 1989 г. е избран за член-кореспондент на БАН. Заради научните му приноси проф. Бояджиев е избран за член на Международната комисия по фонетика и фонология на славянските езици и за председател на българската секция към Международния комитет на славистите. Носител на държавни ордени и отличия.

Значителен е неговият принос за изграждането и укрепването на Висшия педагогически институт в Шумен, по-късно Шуменски университет. Там е ръководител на катедрата по български език, заместник-ректор и ректор. През 2001 г. е удостоен с титлата „Почетен доктор на Шуменския университет“, а общинският съвет на Шумен го удостоява със званието „Почетен гражданин“. По случай достолепната 90-годишнина на проф. Бояджиев ректорското ръководство на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ го удостоява с почетен плакет. „В академичната памет Вие сте един от най-значимите и талантиливи изследователи на съвременния български език, българската диалектология и езиковата култура, с оригинални научни идеи и мащабно творческо мислене“, се казва в поздравителния адрес. Незабравим преподавател с пословична работоспособност и човечност, утвърден автор на учебници, сборници и помагала, дългогодишен главен редактор на списание. „Български език и литература“, с висок научен авторитет, носител на академична нравственост и почтеност. В годината, в която нашият университет отбелязва половин век от основаването си като самостоятелно висше училище, с респект и признателност Ви

благодарим за приноса и значителните заслуги за превръщането на ВПИ-Шумен в модерен университет с перспективни специалности и съвременна материална база“, завършва поздравлението.

Академичният състав на катедрата по български език подготвя специален том с международно участие от поредицата „Отговорността пред езика“. „Изданието се посвещава на човека и учения, осмислил целия си съзнателен творчески път под знака на изключителната отговорност пред езика. Той не само умее по интересен начин да представи езиковата материя в лекциите си, но и да работи със студентите и кръжоците по диалектология и по съвременен български език, да организира диалектоложки експедиции, да помага на изявените студенти в подготовката и участието им в научни конференции“, пише в предговора. Телевизия - Шумен посвещава на проф. Бояджиев и на 50-годишния юбилей на катедрата по български език своя филм „От първо лице“, реализиран с помощта на община Шумен.

По повод 90-годишнината Съюзът на тракийските дружества в България и Тракийският научен институт награждават учения с най-високото отличие - медал „Капитан Петко войвода“ с лента за неговите научни приноси и активна гражданска позиция. През 2012 г. на проф. Бояджиев е присъдено високото звание „Доктор хонорис кауза на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ по предложение на Филологическия факултет. „Да се напомня за езика никога не е излишно; да се ратува за усъвършенстването му, е винаги полезно. Наше неотменно задължение е да защитаваме родния си език, като същевременно търсим разковничето за неговото обогатяване и използването на всичките му многоцветни багри, които да го направят модерен, витален и самобитен“, казва той в академичното си слово на тържествената церемония.

Извървял пътя от Ивайловград до голямата наука, чл.-кор. проф. Тодор Бояджиев оставя име на учен с всепризнат авторитет сред българистите и славистите у нас и чужбина, с дейно участие в националния и международния научен живот, на езиковед с широки интереси, ерудиран познавач на диалектното богатство, лексиката, фонетиката и фонологията, изследовател с модерно виждане и размах, учител на поколения езиковеди. „Българският, като един от езиците на християнството, ще продължава да има авторитета и значението си за света. Целта на лингвистите е именно да го запазят, да го обогатяват разумно с чужди думи, да се грижат за неговата чистота“, казва проф. Бояджиев на научна конференция на тема „Българският език – история, настояще, бъдеще“.

В края на 2024 г. библиотеката към Шуменския университет получава дарение от езиковеда проф. д-р Андрей Бояджиев, син на проф. Тодор Бояджиев. На разположение на студенти и преподаватели са броеве от списанията „Съпоставително езикознание“ и „Български език“ от личната библиотека на покойния учен, останал в паметта с модерното си мислене и възрожденски дух.

Този скромнен текст не претендира за изчерпателност. Той е още един поклон пред паметта и делото на големия учен и университетски преподавател, сред чиито студенти в Софийския университет бе и пишещата тези редове.

ИЗТОЧНИЦИ

1. *Своден каталог НАБИС* - <https://unicat.nalis.bg/>
2. *Сайт на Софийския университет* <https://www.uni-sofia.bg/>
3. *Сайт на Шуменския университет* <https://www.shu.bg/>
4. *Сайт на Пловдивския университет* - <https://uni-plovdiv.bg/>
5. *Сайт на СТДБ* - <https://www.stdbg.org>

☞ НА ЕЗИКОВ ПОСТ ☞

ЗА ГЕОГРАФСКОТО „ДИРЕНЕ” НА ЕДНА ДУМА ОТ РОДОПСКОТО СЛОВНО БОГАТСТВО

Ефим Ушев

„Родопско бурило за маяко от началото на 20 в. и поукрасено бурило на две родопчанки от днес, чиито родители още през 1887 г. са се изселили и живеят в Чанаккале, Турция. Това са снимките, които представям, и както е видно, същите са запазили и стила на някогашните родопски одежди на своите родители...”

Този текст под двете снимки по-долу, пуснати наскоро във ФБ-страницата ми, отприщи маса коментари и допълнения от приятели от различни краища в цялата страна, че дори и от съседна Македония. Както се оказва от станалия открит дебат, родопското бурило за биене на мляко, от което се добиват масло и вкусната т. нар. мътеница (айран), има своето специфично и характерно за съответните райони наименование, което по-долу ще се опитам накратко да предам на читателите, изкушени от интереса към богатството на българските диалекти.

И така, въпросното бурило си е бурило само в родопския ни вилает, така си го наричат и в миналото, и днес родопчани, и те отнасят и запазват неговото наименование дори и в близки и далечни земи, където по едни или други, исторически или битови, причини се изселват от родните си земи.

Родопско бурило за мляко от началото на 20 в. и поукарасено бурило на две родопчанки от Чанаккале, чиито предци още през 1887 г. са се изселили в Турция

Това става ясно от включването в „разговора“ на наши сънародници в съседна Турция. Не е така обаче за сънародниците ни от съседно Вардарско, където на бурилото му казват „бучка“, а самото действие е „бучкане“, обяснено с глагола „бучкам“. Че това е така, стана ясно от факта, че те веднага бяха подкрепени от своите братя в Пиринска Македония, където бурило също е „бучка“, например в Неврокопско, в Сандански, Гоце Делчев, но не и в Разложко, където използваната дума е „чурило/чурилка“. В с. Краището (на 80 км югозападно от София), бурилото е също така „бучка“, както е и в Самоковско и Ихтиманско.

„Бучка“ (и бучкане) е бурилото и в Северозападна Бъл-

гария, но щом бурилото е бучка, как ще кажете за бучка сирене? – любопитствам аз, за да чуя веднага, че във Вардарско му казват „калап сирене“, а в Пиринско си е пак бучка сирене. „Бучка“ на бурилото казват и в Самоковско, става ясно от включванията в дискусията, а продуктите от нея – „матеница, извара, урга“. Но това не е всичко. Оттук идва още по-интересното. Защото родопското бурило има наименование „чутура“ в Добруджа, и по-точно – в с. Карасинан там, а в селата по Средногорието се нарича „буталка“, както е, оказа се, и в Чирпанско.

И сега внимавайте – в с. Смочево, община Рила, бурилото е... „бутимо“, в с. Калище, Радомирско – „батънка“, докато в с. Коркино, Дупнишко, е „бутелкя“... В Западните Родопи, разбира се, са си башка „луди“ и на бурилото в с. Сатовча, например, му викат „бутило“. За да завършим с „най-стряскащото“ засега название, до което се докопахме. Защото в с. Избегли, Асеновградско, на обикновеното родопско бурило му казват... „грън“!

И така, граги приятели-читатели, когато сте свидетели на днешните спорове за това Е ли, или не Е език македонският говор на запад от нас, спомнете си за нашето родопско бурило и за неговите разновидности в наименованието му по цялото езиково землище на изстрадала България. И дано си отговорите...

П. П. Дори и когато този текст беше публикуван в сайта на „Златоградски вестник“ във ФБ, не престанаха да ваят варианти за родопското бурило и от още български краища. От тях подбираме още няколко.

Първото идва от с. Долна Диканя, Пернишко, където „бутелкя“ се казва на самия съг, в който се бие мътеницата, а това, с което се бие, се нарича „чурило“. Кое то мал-

ките деца обърквали с ручилото на гайдата. „Чутура” пък там наричат онзи съд, подобен на бутелкята, но по-малък и издълбан от цял къс дърво, в който се счукват пипера, солта и т. н. Второто е от с. Хлеvene, Ловешко, където на бурилото казват „матилка”, с ударение на първото А - за същото избиване на масло от мляко. Но аз лично се съмнявам, че думата „матилка” е за самото бурило. С нея по-скоро се назовава, вероятно, получената след избиването на маслото напитка, наричана по други места „мътеница”, или просто айран...

И още има - бурилото в с. Ястребна наричат „стъпа“, в което също, както и в Долна Диканя, се чука и сух червен пипер на ситно за зимата. В Якорудско пък бурилото се назовава и „мътилка“, а в с. Ситово, Елховско, близо до Голям Дервент на турската граница, внимавайте и с това ще завършим – на бурилото казват „бийница“, явно от глагола „бия“ (за млякото), както наричат там и самия продукт от бурилото, т. е. на айрана...

Добавка на редактора: Да живеят източнородопските говори, които са единни в своето многообразие! В моето родно хасковско село Мандра на съда, в който се избиваше млякото, за да се извади маслото, казваха както и в уж далечния Златоград – бурило. Остатъчния продукт пък наричаха бърканица – явно заради здравето бъркане с буталката.

❧ ТРАКИЙСКИ РАЗКАЗИ ❧

ПАМЕТТА НА СЪРЦЕТО

*В памет на баба ми Евгения,
бежанка от Одринска Тракия*

Генка Богданова

Годината беше 1913. А тя - все още малка, за да разбере защо майка ѝ, с потръпващи от горестно хлипане рамене и очи, плувнали в сълзи, нервно тичаше от стая – в стая, събираше грехи, завивки, посуда... и ги връзваше в няколко големи тъкани покривки. Имаше вид на обезумяла. Дръпне някоя вещ, хвърли я в разстланата на леглото покривка, после, сетила се за нещо, изтича в съседната одая, припряно бъркаше в булчинския си сандък и се връщаше с нещо друго, което заменяше с това, което преди малко беше сложила. Тичаше, носеше, слагаше и вадеше ту греха, ту съдина, връзваше и развързваше припряно покривките, за да види какво точно вече е сложила в тях и от време – на време изхлипваше, сякаш да се освободи от буцата, заседнала в гърлото ѝ, която я задушаваше.

Най-после седна отмаляла сред събрания вече багаж и като се огледа с отчаян поглед наоколо, заплака като на умряло. Виеше като ранено животно, хванала с две ръце пребрадената си с черна забрадка глава, а сълзите сякаш извираха направо от препълненото ѝ с мъка и страх сърце и

мокреха скута ѝ. Евгения я гледаше ужасена. Тъй сърцераздиращо плачеше и жално нареждаше майка ѝ преди година наг ковчега на баща ѝ.

- Божичко, мили Боже, какво сме ти сторили, че продължаваш да ни наказваш? Какъв грях сме сторили, Богородице, че синът ти остави децата ми сираци, а мене вдовица на тридесет години с четири невръстни рожби на ръце? Не ни ли стигаше тази мъка, малко ли са мъката и мизерията, ами сега и без дом оставаме, от родния край ни прокуждат, от корените ни изтръгват? Къде ще ида, Божичко, с тези четири гребни гечица? По кои непознати краища ще се скитаме, на чия порта за подслон ще почукаме, как покрив над главите си ще струпаме, като нищичко вече си нямаме? Как ще храня четири гладни гърла, като останах сам-самичка на този свят и съм им и за баща, и за майка? Ти ли ни прокуждаш, Господи, или дяволи в човешки образи си изгряят жестоко със съдбата на нещастните българи? На кого ще оставим гробовете на близките си, кой ще ги прелее, кой свещица за помен ще им припали? Ще угасне в къщата ни и кандилото пред иконата ти...

Уплашени и разтревожени не по-малко от Евгения, двете ѝ по-малки братчета се държаха за полата ѝ и подсмърчаха тревожно, а в люлката се късаше от плач бебето Димитър. Децата паднаха на колене и прегърнаха майка си. Сълзите им се лееха като порой и падаха върху гърдите им – там, където тревожно биеха развълнуваните им от раздялата с родния дом сърца, ужасени от неизвестното бъдеще, което ги очаква.

След миг майка им нещо се сети, скочи и изтича в съседната стая, откъдето се върна с кръщелните им свидетелства, завити в тъкана кърпа. Срязва кърпата на три парчета, от които уши малки торбички. Сгъна и сложи грижливо в тях всеки документ, после разгърна дрешките на синове-

те си и ги окачи на вратлетата им до гърдичките. После подаде на дъщеря си и своето кръщелно свидетелство, прегърна я и рече тихо:

– Евгенийо, дъще, тръгваме по опасни пътища към неизвестни краища. Къде точно ще отидем, и аз не знам. Утре всички българи от Одрин трябва да го напуснат. Ще тръгнем и ние с кервана на бежанците към българските земи. Запомни, чедо, какво ще ти кажа! Ако по пътя се случи нещо с мене, заклевам те, дъще, не се отделяй от братята си! И ти си още малка, едва на дванадесет години си, но ако и аз се загубя, ти ще им бъдеш и баща, и майка, и сестра. Помни, чедо, кръвта вода не става! Без родина и близки хора човек е като отронен от дървото лист. Животът го погледна безмилостно, докато падне в калта и се затрие, без да остави следа. Дръжте се един за друг и дано Бог да бди над вас, ако мене ме няма! Свърши се, Евгенийо, твоето детство! От тук нататък трябва да сме много силни, да ми помагаш, за да оцелеем и опазим невръстните ти братя! И дано Бог се смили над нас, да ни посочи верния път и да ни пази от кръвожадните турски главорези! А сега, мили мои, елате за последен път да запалим свещици на гробовете на скъпите ни хора, които остават тук, и да се простим завинаги с тях!...

Призори на другия ден макар и нарами кобилицата с двете тежки бохчи, третата задяна на гърба си, прекръсти се пред иконата, хвана Стоян и Петър за ръчичките и се сля с потока от разплакани и разтревожени хора на мездана. Евгения я последва, носейки на гърба си в цедилката Димитърчо, с бъкела в едната ръка и вързоп с храна в другата. Краката ѝ се огъваха под тежкия товар, сърцето ѝ пърхаше като ранено птиче в гърдите, а тя не спираше да се пита защо всички напускат домовете си. Откъде можеше да знае едно малко, неграмотно още момиче за войната, за

грозните политически игри и интриги, за продадените национални интереси, за това, че чужда воля на хора алчни и безскрупулни къса жива плът на мъченицата България и съсипва живота на сънародниците ѝ?

Едно-едничко нещо разбра Евгения и то я изпълваше с голяма болка и ужасен страх: никога повече нямаше да види нито родния Одрин, нито тихата калдъръмена уличка и свидната бащина къща, нито старото гробище, където спяха вечен сън дядовците, бабите ѝ и скъпият ѝ баща. В душата ѝ, докато е жива, щеше да отеква тъжния камбанен зов, който събираше изгнаниците на мездана и проплакваше своето последно "Сбогом!"

Керванът потегли под тъжните звуци на скрибуцащите волски коли, натоварени с багажа на по-имотните, съпровождани от плача на камбаната и грозно надвисналата тишина над обезлюдения град. Трудни и тежки бяха крачките на бежанците. Страхът, разумът и надеждата да се спасят ги водеха напред, към неизвестния нов живот, а сърцата и отчаянието ги теглеха назад, към заключените с тежки катинари порти на родните им домове, към неугасналите още родни огнища, към дюкяните и работилниците, където изкарваха хляба си, към опустелите ниви с ронещото се вече златно зърно... Денем хората мълчаливо следваха скрибуцащите коли, капнали от умора, с подбити от дългото вървене по неравните пътища нозе. Нощем спираха на някое закътано място за почивка, хапваха набързо по някой залък и даваха час-два почивка на смазаните си от умората тела, преди да потеглят в тъмни зори, наплашени от слуховете за турски набези, за убийства, грабежи, отвлечени жени, посечени деца и поругани девойки...

Добри съседи бяха взели на колата си част от багажа им, затова Евгения и майка ѝ се редуваха да носят бебето и да водят за ръцете двете постоянно хленчещи от умора

и глад момченца. Малките искрици надежда и последните сили вече напускаха изтощените до краен предел изгнаници, когато спряха за почивка в рядка горичка, на километър-два от последното селце, което привечер подминаха. Докато майка ѝ се опитваше на нахрани малките, Евгения се строполи като подкосена на голата земя край един храст и заспа тежък и неспокоен сън... Няколко часа след това, когато ни луна, ни звезди огряваха рехавата горичка, а успокоителните пламъци на огъня бяха изгаснали, тревожен вик събуди заспалите хора и ги накара да скочат и се пръснат из горичката като подплашено от вълци стаго овце.

– Турците, турците идват! Бягайте, спасявайте се, хора! – само това чу пробудилата се от неспокойния си сън Евгения. Сърцето ѝ заблъска като ковашки чук в гърдите, обля я студена пот, мяташе се като обезумяла между гърветата, но не смееше да извика. Хората бягаха накъдето им видят очите, зарязали багажа си. Чуваше се трополенето на тичащи нозе, далечни писъци и проклетия, смесени със зловещите звуци на разбудената гора. Евгения бягаше напосоки, заслепена от сълзите и разлюляна от страх, че ей сега ще изскочи пред нея някой от главорезите с голя сабя, ще отсече русата ѝ глава или..., не дай, Боже, ще я просне на земята и ще ѝ стори нещо още по-лошо от смъртта!

Когато най-после разсъмна и слънцето изгря над гората, се разбра, че тревогата е била фалшива. Но хората от кервана приличаха на разпръснато от диви животни стаго. мъжете се защураха да търсят избягалите волове и биволи. Майки пицяха и търсеха изгубените си в мрака деца, опитваха се да намерят мястото, където бяха оставили багажа си. Немошни старци се надигаха изпод храстите, където бяха потърсили убежище, стиснали бохчички със случайно грабнат багаж... Чак по обед се намериха Евгения и майка ѝ. Тогава с ужас откриха, че бебето беше изчезнало. Отвеж-

гайки двете си по-големи момченца, майка ѝ викнала на Евгения да вземе братчето си, но в мрака, заради настаналата суматоха, момичето нито я чуло, нито разбрало с кого и накъде е тръгнала майка ѝ. До вечерта обикаляха като обезумели от мъка и страх двете - от човек на човек, от кола на кола да търсят детето, с надежда, че някой го е взел със себе си. Надничаха под храстите, из тревите, в малкото дере, обрасло с къпинак, но никъде не откриха Мумко.

А наплашените и изнервени хора от кервана, неспокойни, че отново се задава нощ, настояваха да тръгват, за да се отдалечат от тези зловещи места. Какво оставаше на клетата вдовица, освен да тръгне с тях, за да спаси поне останалите ѝ три рожби. С кървави съзи беляза клетата майка извървения край Тунджа дълъг път от крайграничната горичка, където изчезна детенцето ѝ, до Ямбол, където най-после спряха и се заселиха в стара, изоставена от турците къщица. Не можа да преживее майката този пореден страшен удар по нещастното ѝ сърце. Не можа да забрави и прежали малката си рожба. Денем и нощем в гушата ѝ отекваше плачът на изгубеното ѝ детенце. Сърцето ѝ се късаше и гореше в гърдите ѝ. Едва дочака да задоми Евгения, за да осигури дом и закрила поне за нея, макар че момичето беше едва на четиринадесет години. Спомина се, непрежалила родния край, оплакваща несретната им съдба, съсипана от мъки и тревоги, че оставя тежък товар на неукрепналите рамене на дъщеря си, но с надеждата, че доброто момче, за което я беше омъжила, ще се грижи и за невръстните ѝ синове..

„Поне дъщеря ми ще живее спокойно и щастливо в това добро и състрадателно семейство!“ – озарени от този единствен лъч надежда, угаснаха завинаги очите ѝ. Добре че не дочака новата трагедия, застигнала дъщеря ѝ Евгения! Само две кратки щастливи години ѝ беше отредила

сирашката ѝ съдба, преди да я направи вдовица - едва шестнадесетгодишна, с две малки рожби на ръце. А трябваше да се грижи и за двете си напълно осиротели братчета. След година, пряко волята си, Евгения се реши да се омъжи за един студен, жесток и безчувствен, но имотен вдовец в съседното село и пое грижата за неговите три малки момчета. Желязко отказа да приеме нейните деца и братята ѝ, затова те останаха при родителите и брата на починалия ѝ съпруг. Единственото, което обеща на Евгения, бе да ѝ позволи да пригответи на малката си гъщеричка чеуз.

Млада, хубава и силна беше Евгения. Грижовна майка за заварените си синове и добра стопанка на новия си дом, тя стискаше зъби и угаждаше за всичко на проклетия си втори мъж, от когото природи още три деца – двама сина и гъщеря. Заварените момчета я обичаха и почитаха като родна майка, престарелия и тежко болен баща на Желязко най-после разбра какво значи да го гледа добра и състрада телна жена. Хората в селото я опознаха и уважаваха. Но светлината в очите ѝ помръкна от потоците сълзи, които тайно проливаше за изоставените си дечица, от постоянни тревоги и угризения на съвестта, че малките ѝ братя чиракуват вече за коричка хляб.. Най-жестоко я заболя и най- тежки рани в сърцето ѝ отвори смъртта на Георги, двадесетгодишния ѝ природен син, на първородния ѝ син - Еньо, и на милата ѝ внучка Нейка.

Мъката беше непоносима, защото беше придружена от чувството за вина и от мисълта, че Бог я наказва за малкото ѝ изгубено братче в онази злокобна нощ край границата. Думица не беше промълвила майка ѝ, за да я обвини за тази загуба, но тя живееше, смазана от тежестта на самообвинението и проклятието, което сама беше стоварила на душата си. Целият ѝ живот премина под надвисналата черна сянка на следващите една след друга трагедии в нейния

живот... Но Съдбата, трогната от душевните ѝ мъки и терзания, все пак беше решила да даде покой на душата ѝ, да я утеши и зарадва в последните години на живота ѝ. Ето как ѝ поднесе този безценен дар случайността...

Съпругът на една от внучките ѝ пристигнал по служебна работа в крайграничното село Сладун. Наложило се да пренощува и приел поканата на кмета да гостува в неговия дом. Когато седнали да вечерят, гостът видял и бащата на домакина, чието лице му се струвало много, много познато. Хапнали, пийнали и от дума на дума станало въпрос за бежанците от Одринско и Беломорска Тракия и за тяхната трагична съдба. Тогава дядо Димитър споделил, че и той е навярно дете на бежанци, изгубено или изоставено в една горичка, където го намерил осиновителят му – добър и по една случайност бездетен овчар от съседното село. Той видял поличба в намирането на това дете и решил, че Бог му го изпраща, за да запълни празнотата в живота им и да озари с радост тъжния им дом. Още същата вечер занесъл детето по тъмно в дома на тъста си, където живеел временно със съпругата си, а рано призори двамата натоварили покъщниката си на каруцата, шибнали конете и не спрели, докато не отишли през девет села в десето, където никой не ги познавал и не знаел, че детето не е тяхно. Никой никога не узнал, че Митко е осиновен, защото те скрили кръщелното му свидетелство, а по-късно му изкарали нови документи на свое име. Не било трудно, защото скоро преди тези събития черквата и кметството в селото им били изгорени при нападение на плъзналите наоколо вилнеещи башибозуци. Името на момченцето запазили от уважение към родителите му и от страх пред Бога, в чийто храм било кръстено, преди да го намерят. Самият Димитър узнал, че е осиновен едва когато баща му вече бил на смъртния си огър.

Слушайки разказа на стареца, гостът с развълнувано

сърце и дума, по дума си припомнил тъжната история на баба Евгения за изгубеното братче и в този миг открил защо старецът му изглежда толкова познат. Същите сину, благи очи, същата гъста, къдрава коса, същата достолепа осанка имала и баба Евгения. Разтреперил се от вълнение, но не казал нищо на домакините. Решил сам да изиграе ролята на съдбата, като тайно уреди среща между двамата. За осъществяването на този замисъл много помогнала и поканата на новите му приятели да им гостува след две седмици на селския събор със семейството си. Точно след четиринадесет дни баба Евгения, без да подозира нищо, се върнала с внуците и дъщеря си по същите пътища, белязани от сълзите им преди шестдесет години. Трудно се решила тя на това далечно пътуване, но внуците толкова настоявали да я вземат със себе си, че сърце не й дало да им откаже. Но през цялото време, докато пътували, тя си повтаряла безмълвно:

„Божичко, защо тръгнах с тях? Нещо става със сърцето ми. От жегата ли е, от дългия път ли или от спомените, които ме връщат в ония страшни моменти, които изживяхме в този край, не знам, но сърцето ми бие като лудо и ми подсказва, че нещо скоро ще се случи...”

Не посмяла да сподели мислите си с близките си, за да не развали доброто им настроение, но още щом пристигнали в чуждия двор, тя помолила да я оставят за малко на пейката, под големия орех, за да подиша чист въздух и да се съвземе, преди да влезе вкъщи. След малко бавно изкачила стълбите, нитайки се какво в тази чужда и непозната къща я привлича толкова силно. Посрещнала я младата стопанка, поканила я любезно. Пристъпила прага баба Евгения, огледала се и очите й се спрели на едно лице, което не се надявала да види, преди да отиде на оня свят. Като че ли гръм от ясното небе разтърсил душата й. Дълго гледала кръглото румено

лице на стареца, сините му бистри очи и побелелите вече гъсти коси – досущ като нейните. В изправената стройна снага открила прилика с осанките на другите си дъма братя, а в усмивката му - незабравимата майчина усмивка, изтрита от лицето ѝ преди толкова много години. В този миг у нея проговорил гласът на кръвната им връзка. Трепнала, пробудена, паметта на сърцето.

– Димитре, братче, ти ли си? – проплакала сърцераздирателно старата жена и, победена от вълнението и радостта от тази неочаквана среща, се свлякла в безсъзнание на пода пред смаяните очи на уплашените домакини и гости. Но лицето ѝ имало толкова блажен вид, че уплахата им не траяла дълго.

Навярно е излишно да ви разказвам какво се е случило, след като баба Евгения се съвеси и притиснала до гърдите си намерения си брат. Смъкнала се от сърцето на старицата огромната канара на внушаваната ѝ от самата нея вина за загубата на малкото ѝ братче. Намерило най-после покой клетото ѝ, изстрадало сърце. А дядо Димитър най-после почувствал цяла душата си. Онова, което винаги смятал, че му липсва през годините, след като разбрал, че е осиновено дете, изведнъж си дошло на мястото. Никога вече нямало да сънува, че е отронено самотно листо от дърво, което не познава и чиито корени лежат далече от това село.

БЪЛГАРКИТЕ ОТ ДОГАН ХИСАР

Посвещавам на 100-годишнината от изгонването на тракийските българи в периода 1923-1925 г. В памет на баща ми Вълчо Костов-Пандъров (1943-2019 г.) и моите предци от Беломорска Тракия, родени и живели до 1923 г. в селата Доган Хисар, Тахтаджик, Мерхамли

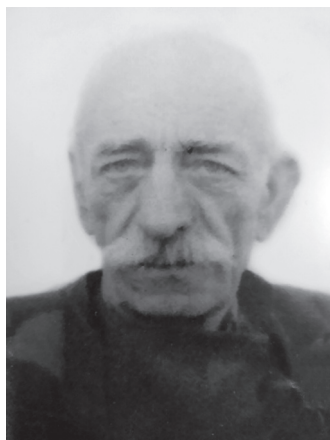

Величка Георгиева-Пандърова

С надеждата, че ще се върнат и виждат родната си земя отново, един по един дедите ни си отидоха тихо, с насълзени очи, гледащи на юг, с тъгата и болката в сърцата.

През 1948 г. на белия камък пред къщата си в Маджарово седеше дядо Вълчо Костов Пандъров. Там четеше новия вестник, донесен от пощальона Пантелей. Дядо Вълчо беше тракийски бежанец, роден на 2.04.1881/2 г. в Доган Хисар. Три пъти през живота си беше принуден да напуска родния Доган Хисар - тази земя, в която дедите му са оцелявали от векове. Само защото бе българин трябваше да остави граденото от поколения негови предци и да стане частица от хилядите бежанци, прокудени от Беломорието. А една невидима, силна болка гореше в него и го връщаше обратно в родните земи на дедите.

Живееше в Маджарово, по-точно тихо оцеляваше във времето, с надеждата, че „иде соа денъ“ (ще дойде този ден, б.а.), в който отново ще стъпва по родната земя. А село Доган Хисар „оживяваше“ наоколо - всеки ден присъстваше в разговорите с останалите тракийски бежанци, в традициите и обичаите им, в песните и в говора им, в разказите им, в

***Вълчо Костов Пандъров
1881/2-1963 г., Доганхисар -
Магжарово. Посочен в разказа
като героя дядо Вълчо***

***Вълчо Андреев Костов
(1943-2019 г., Магжарово -
Хасково). Посочен в разказа
като героя малкият Вълчо***

спомените им, в мечтите
им, в надеждите им, в съ-
нищата.

Малкият му внук Въл-
чо изтрополи по дървени-
те стълби на къщата, за-
стана до него и рече:

***Къщата в Магжарово,
където е живял
тракийският бежанец
Вълчо Костов Пандъров
след прокуждането им от
с. Доган Хисар през март
1923 г., когато селото
е било принудително
интернирано***

- Какво ще ми разкажеш днеска, дядо?

- Сега ще ти кажа за едно събитие, случило се много отдавна в Доган Хисар, още преди самия аз да се родя. Запомних го от майка си Мария, тя описваше преживяното с голямо вълнение и с много гордост, защото като млада е участвала там. С нейния глас - тих и напевен, тя започваше да ми говори така: „Беше едно старо време, към 1881 г. или 1882 г., точно на празника Света Богородица, по време на панаура в селото. Той се провеждаше на 28 август и траеше три дни. Тогава кмет (мюджор) на село Доган Хисар беше видният първенец и чорбаджия Георги Петков Калоянов, втори по възраст от моите 8 братя.

Много хора, наети за работа в турските кърлици, се бяха върнали за празника. От ъгълите в цялата околност бяха слезли овчарите да се видят със семействата си, да посрещнат в дома си скъпи гости и роднини, да слушат празничната черковна служба, да се хванат да играят на хората.

Да се срещнат с близките си и да изберат армаган от панаура бяха дошли да гостуват много родственици от Дедеагач, Гюмюрджина, от съседните села - Мерхамли, Лъджакьой, Тахтаджик, Пишмян, Софулар, Каракурджали, Чобанкьой, Окуф, Дервент, Къзлар, Домуздере, Балъкьой. В тези празнични дни хората в Доган Хисар ставаха два пъти повече, защото идваха роднини от всичките над 23 села, в които се бяха преселили да живеят някогашните доганхисарци. Бяха пристигнали и много видни търговци от градовете Фере, Дедеагач, Енос, Ипсала и Софлу, както и по-гребни прекупвачи - праматари (гребни амбулантни търговци, б.а.) и базирягани. Те се посрещаха в къщите, домакините им осигуряваха храната и спането.

Във всяка къща имаше гости, ние, стопаните, ги посре-

щяхме с „пичинца” - печено агне или яре. Трапезата беше богата, на нея имаше още и погача, сирена, мед, сусамова халва, карпузи (дини), пипони (пъпешу), грозде... Гостите се почерпваха с вино и ракия, опитваха се стоки, определени за продажба, за да се оцени вкусът им и да се види качеството, а също се показваха приготвените за продажба ръчно произведени изделия. Това беше времето, в което се договаряше и се откупуваше цялата ръчна продукция - вълнени платове, аби, гриже, халища, козиняци, чулове, престилки, навуца. Провеждаха се и борби, а на победителите се раздаваха награди, като най-голямата беше овен.

Нека ти кажа сега какво точно се случи на 28 август 1881 г., на празника Света Богородица, когато ставаше съборът-панаир в Доган Хисар, слушай: На този празничен ден се беше стекло цялото село заедно с гостите си и мястото на хорището беше тясно, препълнено с хора, пременени в доганхисарски носии. Измежду тях с по-различни носии се открояваха дошлите гости, защото всяко село си имаше своя характерна носия, с различни пъстри шевици, багри и шарки, отличаваща ги от другите села.

Тогава аз бях млада булка, облечена в бял гриж, без ръкави, красиво извезан на гърдите, отпред отворен до голу, а пред гърдите и ръкавите обшит с черен, пресукан конец, като гайтан, и поръбен отдолу. Под кръста на двата странични ръба на грижа, по самата му дължина, беше пришит с различни по цвят конци и пискюлча - зелени, червени, сини и др. Под него имах бяла памучна риза, отворена отпред до кръста. Яката ѝ беше везана, загъната на шията с бяла връзка (вързулка), подкичена накрая с цветни пискюлча. Ръкавите под лактите бяха обърнати и също везани около два пръста. Същата ширина беше и везмото на полата, което се виждаше под самия гриж.

Пенка Караниколова в доганхисарска носия, 1930 г.

Долният ръб на грижа стигаше над везмото на ризата, така че се виждаше цветната шарка в долния край на ризата. Кръстът ми беше пристегнат с цветна тъкана подпаска (до 10 см), дълга 2-3м, която се завиваше три пъти. От двете страни на кръста висяха ресните на подпаската, завършващи с пускюлча. Имаше втъкани от всички

цветове, но преобладаваше вишнево-червеният. С такива пъстри цветове беше и престилката (пристелката). Още при тъкането поставяхме цветни основа и вътък и така се образуваха разноцветни квадрати с различна големина. В долния ѝ край падаха ресни от основата, като към тях имаше пришити разноцветни хундички (цветни снопчета вълнаена прежда, поставяни за оформяне на шарка, б.а.).

Над тях по цялата ширина на пристелката стоеше широка, красива дантела. Двата ръба по дължината на престилката бяха подшити с едноцветни ширити. В горния край има захванати зунки - цветни възли, които се кръстосват отзад и се връзват отпред. На кръста имах колан от две сребърни копчи (пафти) пришити към цветна ленка, изпъстрена с малки и големи червени цветчета и зелени листенца, захванати на черни гръжки. Коланът беше обшит с цветни мъниста в седем цвята - светло кремав, зелен, син, червен, бял, светло син, черен.

На краката имах бели калце, дълги до коляното, закопчани с телени копчета, които на стъпалата бяха отворени. Правехме ги от бяло вълнено тупано платно. По ръбовете

бяха обшити с черен гайтан. Отпред и встрани бяха изпъстрени с гайтанени цветчета с червени точки в средата (украсените с цветя калце се носят от момите и младите жени, б.а.). Ние, младите невестки и годениците, носехме много накити.

*Сребърен гердан
с платна халка*

На главата носех бял ръченик (0,50м./1.50м.), който в двата края беше богато везан с цветни копринени конци, завършваше с копринени ресни, дълги около лакет. Ръченикът се поставяше на главата върху вързалото. Вързалото беше захванато с подбрадна припaska. Ръченикът се слагаше презгнат в диагонал по дължина. Покриваше главата, но винаги се виждаше малка част от косата ми. Русите ми коси бяха сплетени на две плитки. В края на едната плитка имах заплетен черен усукан памучен конец, на който бяха захванати комплект от голяма и малка сребърни монети (целка), синец (байник), посребрен зъб от диво прасе. В края плитките бяха захванати една с друга с връзка, дълга до една педя, за да не се размятат. Върху ръченика имах праву перу, направено от сребро, което стоеше право над главата, на което бяха закачени „трепки“. Това беше сребърно украшение с пет кухи пръчици от сребро, по тях има закачени триъгълни, тънки, сребърни пластинки - трепки, треперушки. Закрепваше се в основата си върху вързалото и ръченика с игла. Пръчиците стояха изправени нагоре и бяха така закрепени, че при всяко движение трепките тихо призивняваха.

*Невестински колан
от Доган Хисар*

Ръченикът имаше подбрадник от панделка, украсена с пулчета, а дълбенът - черна копринена лента (5-6 см ширина, 2 м дължина) излизаше изпод ръченика и беше отметката назад. От двете страни на ръченика имах криву перу, от което нанизите висяха като верижка от двете страни над ушите. Отзад на ръченика имах закачена с чапрази (заклучки) една верижка - металически кутка, дълга около половин

метър, простираше се по цялата ширина на краищата на ръченика до кръста, казвахме ѝ крондир.

Носех широк - гerdан с алтъне, закачен на врата, сребърен гerdан с плътна халка, на която бяха закрепени 9 сребърни треперушки с различна дължина, кръстче на верижка, гerdан от синце (мъниста), ушници (обеци), гузия от златни/сребърни пари, гривни (гримни), пръстени.

Тракийски подбрадник от XIX век

В черквата поп Никола отслужи празничната литургия на български език, взе се причастие. Отпред на мездана народът изпълваше целия мездан - Хорището, Януво гумно и Марулево гумно. На Хорището хората се правеше два ката. Отвред се чуваше шумна, весела гълчава, примесена с гайдарската песен. Гайдата продължително изпуска, народът се нареди за хората... Гълчавата утихна и замлъкна, а се сложи началото на празничните хора, които винаги се съпровождаха с нашата песен, придружена от звуците на гайда, кавал и гъдулка (от началото на XX век, б.а.).

Започна се моминското отворено хоро, на него се хващаме момите и младите жени. Повече ни водачката, наричахме я „баша” - мома хоровадка. Песента изпълняваха две двойки певици, първите две се хващаха след водачката. Те заедно с гайдаря подаваха началото на песента, запяваха първи. След тях се нареждаха момите, захванати една с друга на „пояс”, а в края на хорото играеха другите две певици, които отвърщаха с песен на първите. Редуваха песента, като се застъпваха едни с други, така че нашата песен никога не секваше. След вторите две певици хорото продължаваше с малките девойки, наредени по възраст, като

накрая последни оставаха седемгодишните, най-малките. Момите и младите жени носеха тъмносин гриш, пък ние, младите невестки, бяхме пременени с бял гриж и бяла рица, а високо на главите ни, над белия ръченик, стоеше красивото украшение право перу - изработено ръчно, всяко от което звънеше различно, със своя нежна, неповторима песен.

Застанаха в средата гайдарите Енчо Иванов Пелтечев и хаджи Коста и надуха гайдите, Тодор Дянков - с гъдулката, Стамо Груцилов с кавала. Гайдите писнаха и над селото се разнесе изгивият им звук. Момите Добра Костова и Петкана Николова подхванаха песента:

ТОЙКА СЪНЯ СЪНИЛА (За панаур)

Тойке, млада невясто!

Тойка съня сънила (2)

Великата неделя:

Де ѝ баба донела

Криво перо сребърно,

На три места сковано,

С три ябълки зградено.

- „Стойке, млада невясто,

Върви, върви, невясто,

Я съм тебе бендисал

Катаднешина премена,

Кайно мале перуничка,

От Загорье донесена,

На сук пясък рассадена,

Бес юдица, бес капчица,

Од дъно ѝ роса роси,

Од върше ѝ капки капят!”

Захвана се на мездана моминското хоро, момите запяха и се понесоха надясно, извиха глас и припяваха, очите им блестяха, усмивки разицфтяваха по лицата им, държаха се с ръце на „пояс”, ситняха и пристъпяха леко на пръсти. Пъстрите цветове на носиите им се гонеха и грееха като слънце, трепките на правото „перу” звъняха и шушнеха своя тиха песен, златните и сребърни накити подскачаха и проблясваха, моминските гласове се издигаха и затихваха,

*Невестинска
бяла носия
от Доган Хисар*

подсилени от силата на гайдарската песен, хорото се завърташе и омайваше всеки, който го погледне.

Всички те се надпяваха и стъпваха често-често, завъртяха се в кръг около свирачите, наредени една до друга, всяка се държеше за колана на съседките си, празнично пременени моми и булки - Александра, Бърза, Васила, Велика, Вуда, Вила, Вълка, Гела, Груда, Дава, Дара, Дена, Добра, Дона, Дяка, Енгелина, Ера, Ерина, Злата, Ивана, Ирина, Кера, Калина, Кале, Керана, Киряка, Кирияка, Клавира, Комна, Комня, Комне, Кръстина, Мара, Мата, Марина, Мария, Милкана, Минке, Мира, Мумра, Наста, Неда, Недялке, Пенда, Петкана, Плума, Петра, Рага, Руса, Ружа, Руже, Руса, Светлана, Стояна, Стана, Стамата, Стоя, Тодора, Тойка, Тойке, Търня, Търне, Яна.

Със своята естествена красота моминското хоро събра хората от цялото село. Млади и стари дойдоха на Хорището за да видят с очите си тази неповторима хубост. Гледаха с умиление, а сърцата им заиграваха с ритъма на хорото, щом чуеха да се извисяват нежните гласове на певиците в моминското надпяване, приплетени с изгивите звуци на гайдата и кавала. Всички се взираха и не можеха да се нарадват на видяното. Пред тях в средата на хорището моминското хоро се движеше живо и обикаляше в кръг, върташе се и омагьосваше с онази несравнима женска прелест, която извира като бистър извор, обاغрен от пъстрите празнични момински носии. Завъртаха се и момите, а лица-

та им искряха с огромна и неповторима българска красота, гарена от боговете.

Не устояха да гледат дълго момците и те се захванаха за хорото, поведе го момък-хоровод. За смесеното хоро спазвахме правилото последният, който се хване на хорото го момата-хороводка, трябва да ѝ бъде роднина. Тя му подава везана кърпа, която той хваща за единия край. Момците поведоха хорото и се завъртаха бързо-бързо, те силно набиваха крак и вдигаха кълбета от прах, които премрежваха белите им навуца. Ние бяхме излезли от черквата, в която празничната служба вече беше привършила. На хорището отпред, пред конака при Янову гумно, хората тъкмо започваха, песента им се носеше навсякъде из улиците на селото. Гледаме - в далечината откъм пътя за Домусдере отдолу се задават в редица десетина конници. Когато наближиха, се откриха турските таксилдари, тези, които събираха данъка. Тръгна шепот от един на друг да се предава:

- Бедел парасъ, бедел парас - разнесе се мълвата сред хората - за това са дошли, данъка да събират. Данък бедел парасъ плащаха всички мъже в селото от 16 до 60 години, защото не служеха в турската войска. Освен този данък плащахме още: емляк (поземлен данък), беглик (десятък върху овцете и козите), юшур (десятък (върху селскостопанските произведения) и др. Нищо произведено не можеше да се прибере вкъщи или в хамбаря, докато не бъде премерено и платено.

Рано напролет или преди жътва данъците на всички български селища се продаваха на търг. Търгът за Доган Хисар се провеждаше в гр. Фере, защото селото беше причислено към Ференска кааза. Явяваха се конкуренти и чрез наддаване закупуваха данък „юшур” - десятъка, който се налага върху житните храни, фасула, лещата, сусама, дините, гроздето, орехите, бадемите, бубите. Тези таксил-

дари - субашията или забитинът, идваха в селото, когато прибирахме реколтата. Водеха със себе си своята свита от помощници събирачи, писари, заптии. Престояха в селото 3-4 дни и вземаха по списък от всяка къща дължимото.

Ние, стопаните, жънехме, пренасяхме снопите на хармана, отделяхме зърното от житните класове с диканята, вършеехме и след като зърното беше отделено от сламата, един човек от семейството беше длъжен да покани субашиите да премерят зърното. Отделяше се всяка десета част и веднага се отнасяше в селския хамбар от членовете на семейството. Чак тогава можеше да приберем своето зърно. Така плащахме всички данъци на това, което произвеждахме, първо се отделяше дължимото на турските таксилдари.

Кои ли таксилдари идваха днес, точно на панаура и на празника на Света Богородица на 28 август 1881 г.? Селските първенци се запътиха към тях, посрещнаха ги още в началото на селото. Искаха да разберат за какво са дошли, какво ще искат, за да не се развали започващото празненство. Неканените таксилдари приближиха, наредиха се пред конака под старите брястове и загледаха играчите на хорото. Техният субашия извади голям кожен тефтер и отсече:

- Който дължи бедел парасъ – и огледа свирено празнуващите селяни - да си плати сега!

До тях отпред бяха събрани десетина от нашите първенци, нещо говореха, а кметът Георги се обърна към водача им:

- Ефенди, да не разтуряме празника днеска, събрахме общо едни пари. Всеки от първенците в селото даде по 20 лири, вземете ги сега, а до месец всички длъжници ще се изплатят. Сега още хората няма откъде да вземат пари, не са им наплатили още кърската работа.

Таксилдарите за житото вече бяха минали и взели дължимото зърно, но грагоманинът още не беше разплатил на хората надниците за кърската работа. Надникът за жертвата се плащаше така: от по 3 до 5 гроша за жените и 5-6 гроша за мъжете.

Субашията пресече гумите на мюджорина Георги:

- Сус, сус... в кауша! Който не плати, да се заварди в кауша!

Щом чу това, кметът Георги защити хората от селото:

- Ефенди, чак толкова зорлен не бива! Лично аз отговарям за тях - ще се изплатят хората, нека първом да си получат изработеното!

Субашията, нисък турчин, вече на години, гледаше със суров поглед празнуващите селяни. Носеше закачен на кръста си колан от дървени четала и робуша. Отново бръкна в дисагите и извади тръстиков калем. От време на време плънчеше палец и отгръщаше страниците на голям тефтер, в който пишеше нещо, като подгрънкваше с дървените четала и робуша.

Четалата - това са две малки изгладени дървени парчета, на които таксилдаринът отбелязва с ножче определени знаци, като чертички, точки, деления, те показват сумата, платена от дължника. Четалата има две половинки, които прилепват добре една към друга, когато се съединят. Едната се дава на дължника, а другата остава при таксалдарина. Коланът с четали или робуши той носеше на кръста и когато вървеше, се чуваше силен звук от подгрънкването на дървените дъсчици. Отделно се водеше регистър за платените суми и в тефтера. Думите на кмета го разгневиха, с изкривено и зачервено от гняв лице субашията се провикна:

- Арестувам и тебе, щото защитаваши селяните и не ми съдействаши! - и махна с ръка към стражата си: - Затво-

рете го в кауша. - Двете заптиета се спуснаха и изпълниха заповедта. Арестуваха кмета Георги за неподчинение, поведоха го към конака, затвориха го вътре и заключиха вратата.

Тогава аз се бях хванала на хорото, играех. Изведнъж гледам, карат брат ми Георги, избутват го вътре в кауша и заключват вратата... Чу се мъжки глас:

- Арестували кмета Георги, задържали го в мюджурлъка! Отвели го, защото не се бил подчинил на таксилдарите!

Откъснах се веднага от хорото, заобиколих бакалията и отидох от задната страна да надникна през прозорчето на мюджурлъка, да разбере какво става. Викам му тихичко, за да ме чуе... Да чуе, че викам аз - Мария, сестра му. Тогава той ми даде важна поръка, закле ме да я изпълня точно!

Тичам и си шепна на глас: „Майко, Света Богородице, помагай! Помагай, майчице!“ Отидох право при жените, които бяха събрани настрани и гледаха хорото. Думам им:

*От кмет Георги нося заръка,
заръка, важна поръка,
думата му на вас предавам:
“Само жени да се съберем!
Камъни в престилки да сложим!
Всичките вкупом да идем!
Отпред наедно да застанем,
да застанем, да се изправим
отпред пред таксилдарите!
С камъни да ги изгоним!
Камъните долу да хвърляме,
уприж (отпред), пред краката им!
Мъжете само да гледат!
Да стоят и да се ненамесват -
събрани отзад, настрана!”*

Това се предаваше от уста на уста и се чуваше навред. Тръгна тих шепот и тази заръка на кмета Георги Петков Калоянов обиколи народа. Субашията гледаше дълго в тефтера, след малко извикваше името на някого, а после двете заптиета го отвеждаха от хорото. Изправяха го пред него и човекът трябваше веднага да си плати. Тези, които нямаха пари и не можеха да се изплатят, бяха арестувани и затворени в мюсюлърка. Хората стояха объркани, гледаха как първо затвориха техния кмет, защото защити дължниците и как един по един започнаха да залавят мъжете от хорото. В това време гайдата жално изпуска, издъхна и отведнъж замлъкна, таксилдарите отведоха и гайдаря Енчо. Хорото се разтури...

Един тих шепот се разнасяше сред народа:

- Кметът Георги заръчал: „Мъжете да не се намесват, да стоят настрана!” - това се чуваше и се предаваше от уста на уста. Заръчал кметът: „Само жените да се съберат, вкупом да идат! Камъните долу да хвърлят, пред краката на таксилдарите!”

Наговорихме се и отидохме решени да изпълним заръката на кмета и да изгоним таксилдарите. Заделихме се и преминахме зад оградата на черквата, от северната ѝ страна. Там имаше струпана грамадна купчина от камъни, донесени за изграждане на камбанария. Набързо събрахме дребните камъни и счупените парчета тикли. Всяка взе в престилките си по десетина камъка, а отделно в ръцете си носим по няколко дребни, коя по 5-6, коя по 8-9. Вкупом се събрахме и тръгнахме ние, всички жени от селото, в защита на своите синове, мъже и бащи, в защита на семейството, святата вяра и стародавните традиции. Изправихме се силни и гневни, готови на всичко, като яростно ято пчели защитнички на пчелина си, като огромна вълна, готова да залее. Застанахме вкупом всички ние, доганхисарските бъл-

гарки - и млади, и стари ...

Първо се чу сърдитият глас на старата баба Добра, една от дъщерите на Калоян кехая. Казвахме ѝ Караянка, защото беше съпруга на Петко - Кара Ян кехаята. Арестуваният кмет Георги Петков Калоянов ѝ беше племенник, син на брат ѝ Петко Калоянов.

- Защо днеска сте дошли, не знаете ли свят ден е днес, Света Богородица е?

След нея извика Тодора, женена за Вълчо Петков Калоянов, държеше за ръка тригодишния си син Петко:

- Ще платим, ага, кога не сме си плащали.

- Защо на Богородица ни арестувате мъжете? - провикна се и Ружа, жената на Стоян Петков Калоянов. Отзад, зад жените, се бяха събрали момите, оттам се чу гласът на Калина Делигьоргова:

- Защо ни разтуряте хорото, защо ни разваляте празника?

Руса Илиева Армутлиева-Армутлиевца се провикна:

- Плащаме си, ще се издължим и този път!

После се извисиха още гласове на други жени - на Абаджиевица, Айдарувица, Айманувица, Армутлиевца, Бадурувица, Балабанувица, Бакшувица, Бакърджиивица, Браянувица, Бобевица, Бойкувица, Бояджиевица, Бузгунувица, Галгучевца, Гозувица, Гручувица, Грушилвица, Гъркувица, Гульмезувица, Гурунувица, Далгабановца, Делигьорговца, Делиевца, Демирувица, Диманувица, Делимитрлюви, Жанкувица, Ивилювица, Инджебуазувица, Каванозувица, Калаенувица, Камушевица, Каравълчовца, Караянувица, Каракирковца, Караланувица, Караматлювица, Карамитрлювица, Каранелювица, Катранджиевица, Кирукхайовца, Кишкувица, Кочовца, Крайнувица, Куджебулюкувица, Куртлювица, Мантарувица, Марулювица, Милушувица, Митрлювица, Мишкувица, Моревца, Магжарувица, Мизамувица, Пандърувица, Памаку-

вица, Пачаманувица, Пачелувица, Пелтекувица, Радикувица, Райкулвица, Рудювица, Сабунджювица, Саръиванувица, Саръичипишувица, Сиракувица, Стамбулвица, Стуеневика, Стуянкехайовика, Сулювица, Терзюловица, Тупачерувица, Туковица, Тупчиевица, Турничка, Чекърувица, Челекувица, Черкезувица, Чулакувица, Шокаревица, Шопувица, Щерлювица, Юсюзувица, Ялабукувица, Яламовица, Янъюзовица, Янтарювица:

- Вие майки нямате ли, жени и деца не храните ли?

- Отивайте си сега, не ви искаме днеска! Празник е на Света Богородица!

Вкупом жените вдигнахме ръце и хвърлихме пред тях първите камъни...

- Пуснете мъжете ни!

- Вървете си, не ви искаме...

След това полетяха камъни от всички страни към смаяните таксилдари.

Субашията, водачът им, вдигна ръка, понечи нещо да издума:

- Дур, гур, гур... - но гласът му заседна в гърлото, закри с лакет очите си, не знаеше що да прави, не беше се случвало никога жени да вдигат ръка срещу него! Не беше чувал, не беше видял жени да вдигат ръка срещу властта! Как може тези жени да се не подчиняват, да го гонят? А ето ги днес, пъдят го, разгневени излезли насреща му! Колко ли бяха, 400-500 или 800? Не разбра... лицата им се сливаха в едно. Едно гневно женско лице - това на цялото село, опълчило се насреща му! За миг се стресна, почуди се: Брей, какво да прави сега? Да ги арестува ли, ама кого, жените ли? Коя да затвори, те са толкова много! Гледа - мъжете ги няма, те всички стоят далече отстрани, в другия край на мездана.

Понечи да тръгне напред да им покаже кой командва тука, но не можа и крачка да направи. Долу, ниско пред него,

вече се беше изкупчила цяла грамада, която не спираше да расте, защото камъни от всички страни, като куршуми, се стоварваха пред нозете му. Субашията отстъпи назад, вдигна нагоре ръка, за да предпази очите си и само измърмори:

- Вай, вайй, вайй... - после отново отстъпи, обърна се заднешком, набързо успя да прибере тефтера в големите джаси, а робушите и чаталята се разпиха по земята. Забързано се запъти към коня си, а другите таксилдари го последваха. Качиха се на конете си и заминаха, същисани от куража на българките.

Ние, жените - огромна канара, въоръжени с камъни в ръцете, стояхме пред таксилдарите. Последвахме ги, вървяхме подире им и гледахме как се отдалечават и препускат надолу по пътя за Домусдере. Спряхме извън селото и стояхме там, докато не ги изгубихме от поглед.

След няколко дни кметът Георги Петков Калоянов беше арестуван и отведен във Фере. В края на август 1881 г. се започна дело против него, но в съда той сам успя да защити своята невинност и съдията го оправда. Този ден ние, доганхисарките, наложихме своята воля за справедливост. Показахме силата, с която сме закърмени, че можем да защитим рода си и да опазим светите традиции. Това е огромната сила на българската жена, готва да защити семейството си! Това е силата на нейния дух, силата на волята ѝ за справедливост, за защита на рода и пазителка на традициите!

И накрая майка му Мария завърши разказа си с думите:

- Чего, от векове всеки, закърмен от тракийска майка, носи и предава тази сила! Нека и ти знаеш и да разказваш! Лето 1881-во, на деня на Света Богородица, ние, жените - вашите майки, баби, прабаби от българското село Доганхисар, изгонихме турските таксилдари! Нека се знае и помни!“

Сведението за изгонване на турските максилдари е дадено от Тодор Иванов Сабов (Сабахов), роден в Доган Хисар през 1895 г., тракийски бежанец, заселен след 1923 г. в Хасково. В разказа си Тодор Иванов Сабов посочва още за кмета Георги Петков Калоянов, че когато турците угват в Доган Хисар да броят овците и да определят данък - безлик, за меренето на вината и джибрите и др., кметът съобщавал това тайно на хората, а когато гломрукчиите (акцизните) влизали в къщите, той заставал отпред, пред укритите вина и джибри, за да не могат да видят турците какво е укрито. Населението било много благодарно на строгия, но справедлив кмет-защитник.

Голям защитник на селото бил и големият му брат - мюджуринът на нахията Калоян Петков Калоянов, който запазил дължността чак до смъртта си 1903 г., след което бил назначен вече мюджурин-турчин. Третият му брат Стоян Петков Калоянов бил постоянния ятак на Капитан Петко войвода. Когато веднъж турците разкрили присъствието на Петко в селото и предприели обиск в къщата на Стоян Петков Калоянов, последният с цел да даде възможност на войводата да избяга, ги забел в яханата и започнал да върти напразно ключа на вратата, която водела към скривалището. През това време Петко Киряков избягал през другата врата. Турците разбрали израта и подложили него, майка му [Кера] и брат му Комню Петков Калоянов на жесток побой. Образуваното по този случай дело във Фере пропагнало, защото кадията бил подкупен.

Четвъртият брат Вълчо Петков Калоянов пък бил непримирим борец за българско училище и българска църква, поради което бил отровен от гърците през 1893 г. По инициатива на Калояновци била построена черквата „Света Богородица“ в центъра на селото през 1835 г. Съгласно спомените на някои доганхисарци, тая дата е била записана

на входа на черквата. Тя е изградена изцяло с камък и заобиколена с висока каменна стена. Ето защо през 1913 г. турците успели да изгорят само олтаря ѝ, който бил дървен, но сградата останала здрава. През 1888 г. е била построена камбанарията с голяма камбана, донесена от Русия - подарък от Стоян кехая, а след това и училището „Св. св. Кирил и Методий“, което било двуетажно - с по две учебни стаи на всеки етаж.

„Особено много дължа на стария 75-годишен дядо Георги“ - казва Стою Шишков за Георги Петков Калоянов. От страниците на „Родопски напредък“, год. 5, кн. 2, м. юлий и август, 1907 г., четем:

БЕЛЕЖКИ ПО ГОВОРЪТЪ В С. ДУВАНЪ-ХИСАРЪ ДЕДЕАГАЧКА КААЗА

„... Аз избрах за сега за езиковите си бележки само селото Доган-Хисар, защото, колкото визираната покрайнина и да има общи свойства в бита и езика си, нямах до сега възможност да събера материали от всичките там български села. С хора от Доган-Хисар съм се срещал по-често, а напоследък ми се отдаде случай да се срещна, проверя и допълня по-предишните си бележки по за дълго с хора, дошли за малко време в Пловдив.

Особено много дължа на стария 75 годишен дядо Георги от родът на твърде много заслужилите обществени и народни дейатели в оня край - Калояновци.

От друга страна Доган-Хисар е най-голямото и най-бележито българско село в Дедеагачко, село с юначно, будно население, което като гранитна скала е устояло в бурите и е запазило своята българска самобитност, обиколено само от турски села в планините и далече от влиянието на чужда култура.”

След 1900 г. се провежда среща на Стою Шишков с Георги Петков Калоянов, роден в Доган Хисар. От него изследвателят записва и допълва сведенията за Доган Хисар, както и описанието на самите села и местности в Дедеагачка околия, с техните имена и местоположение; сведения за броя на българите, техния поминък, занаяти и земеделие; развитие на училищата и отстояване на българщината в цялата Дедеагачка област; разкази за създаването на Дедеагач; за изграждане на пристанището; за построяването на железницата; за създаване на ученически пансион при Дедеагачкото българско третокласно училище; за създаване на търговско агентство в Дедеагач, а така също и: 1. Правоговора за с. Доганхисар, Дедеагачка област; 2. Родови и прякорни и имена в с. Доганхисар; 3. Названия на местностите в с. Доганхисар; 4. Имената на месеците в с. Доганхисар; 5. Народни поверия и прокобявания в с. Доганхисар; 6. Народни песни от с. Доганхисар, Дедеагачка област; 7. Коледни песни и обичаи в с. Доганхисар, Дедеагачко, сведения за които е дал Комню Георгиев Калоянов (син на Георги Петков Калоянов (1838/9 г.-1909 г.) и внук на Петко Калоянов (1806/7 г.-1876 г.)).

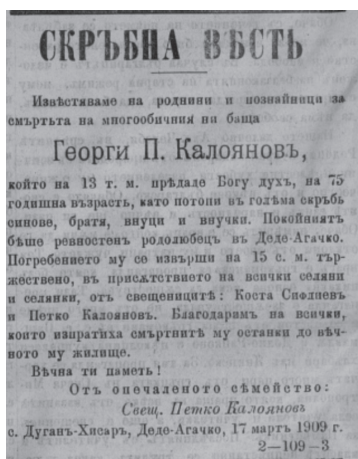
Това са първите подробни публикувани сведения за говора на Доган Хисар, а също и за родовите и прякорни имена, поверия и наричания, сведенията за които дава Георги Петков Калоянов.

СКРЪБНА ВЕСТЬ

Известяваме на роднини и познайници за смъртта на многообичния ни баща

ГЕОРГИ П. КАЛОЯНОВЪ,

който на 13 т. м. предаде Богу духъ, на 75 годишна възраст, като потопи въ голяма скръбъ синове, братя, внуци и внуци. Покойниятъ беше ревностенъ родолюбецъ

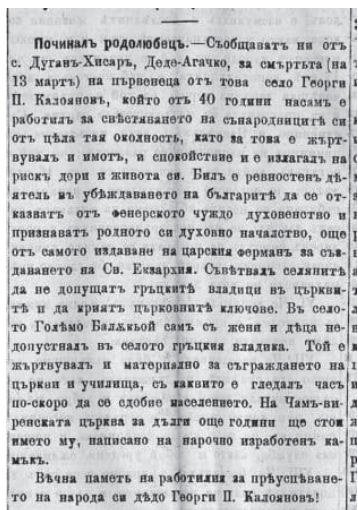
въ Деде-Агачко. Погребението му се извърши на 15 с. м. тържествено, въ присъствието на всички селяни и селянки, отъ свещениците: Коста Сифлиевъ и Петко Калояновъ. Благодарамъ на всички, които изпратиха смъртните му останки до вечното му жилище.

Вечна ти памет!

Отъ опечаленото семейство:

Свещ. Петко Калояновъ

с. Дуганъ-Хисаръ, Деде-Агачко, 17 мартъ 1909 г.

Починалъ родолюбецъ -

Съобщават ни от с. Дуган-Хисар, Деде-Агачко, за смъртта (на 13 март) на първенеца от това село Георги П. [Петков] Калоянов, който от 40 години насам е работил за свестяването на сънародниците си от цяла тая околност, като за това е жертвувал и имот, и спокойствие и е излагал на риск дори и живота си. Бил е ревностен деятел в убеждаването на българите да се отказват от фенерското чуждо духовенство и признават родното си духовно началство, още от самото издаване на царския ферман за създаването на Св. Екзархия. Съветвал селяните да не допускат гръцкитъ владци въ църквите и да криятъ църковнитъ ключове. Въ село Голѣмо Балжкѣо самъ съ жена и дѣца не допусналъ въ селото гръцкия владика. Той е жертвувалъ и материално за съграждането на църкви и училища, съ какито е гледалъ частно-скоро да се одобне населението. На Чамъ-видренската църква за дълги още години не стои името му, написано на парочко изработенъ камъкъ.

Въчна паметъ на работилъ за прѣусъщаването на народа си дѣдо Георги П. Калояновъ!

В. „Вести“, год. XIX, бр. 82, 27 март, 1909 г. стр. 7

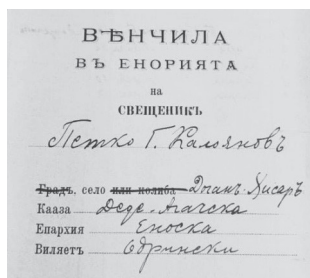
селяните да не допускат гръцките владици в църквата и да крият църковните ключове. В селото

Голямо Балтъкой сам с жени и деца недопуснал в селото гръцкия владица. Той е жертвал и материално за съграждането на църквими училища, с каквито е гледал част по-скоро да се сдобие населението.

На Чам-виренската църква за дъзги още години ще стои името му, написано на нарочно изработен камък.

Вечна памет на работилния за преуспяването на народа си дядо Георги П. [Петков] Калоянов!

Собствени женски имена, които са записани от свещеник Петко Георгиев Калоянов в списъка с венчила в енорията на населението на Доган Хисар, Дедеагачко, по данни от 1906/1907 г.

Брой	Глава на семейството, име на всеки член в семейството и какъв е в него.	Занятие (занаят)
1	Петко Г. Калоянов Баба	46
2	Мария	32
3	Георги	14
4	Керана	10
5	Мария	7

Родови и прякорни имена в Доган Хисар. Публикувано от Стою Шишков в „Родоски напредък“, 1907 г. по сведения, предадени му от Георги Петков Калоянов

II. Родови и прѣкорни имена въ с. Доганъ-хисаръ.		
1 Аймануци,	17 Калъдънуци,	34 Райкулевици,
2 Армутайуци,	18 Кър'уке'хайуци,	35 Ступан-ке'х'ойуци,
3 Айдаруци,	19 Кра'уци,	36 Сабунджийуци,
4 Бадъбануци,	20 Кара Киргуци,	37 Стамболуци,
5 Буе'жйуци,	21 Кара Мигруци,	38 Суз'уци,
6 Бамшуци,	22 Куже'буиуци,	39 Сарж Йолануци,
7 Бойкуци,	23 Катранджик'уци,	40 Те'ратйуци,
8 Бузгунуци,	24 Карас'нуци,	41 Тупчиуци,
9 Бакаржйуци,	25 Кара-Маг'уци,	42 Туначе'руци,
10 Боб'уци,	26 Кавалозуци,	43 Турпакуци,
11 Гурунуци,	27 Караджуци,	44 Чузакуци,
12 Г'уа'жбуци,	28 Курт'уци,	45 Че'калуци,
13 Гручуци,	29 Милушуци,	46 Че'рнезуци,
14 Дадъбануци,	30 Миткуци,	47 Шокаруци,
15 Де'жир'уци,	31 Маже'руци,	48 Шобуци,
16 Идже'бузуци,	32 Пандъ'руци,	49 Ябалакуци,
	33 Паче'айуци,	

Списък на всички собствени мъжки имена, които са записани от свещеник Петко Георгиев Калоянов в списъка с венчила в енорията на населението на Доган Хисар, Дедеагачко, по данни от 1906 /1907 г.

Ангел, [Ангел], Ангели, [Ангели], Андрея, [Андриа], Апостол, Атанас, [Атанас], [Атанаш], Бойко, [Бойко], [Бойо], [Бонче], Борис, Браян, [Браян], [Бране], [Брезо], Васил, Васо, [Васло], Вълко, [Велко], Вълчо, [Велчо], Вълчю, Георги, [Йорги], [Йорго], Георго, [Гьорги], Грозо, [Гроз], [Грози], Груцил, Гого, [Гого], Груг, [Груде], [Груди], [Дасо], [Далко], [Делко], [Делчо], Димир, [Темирко], Димитри, [Димитри], [Димитре], Димитър, Димо, [Димо], Димур, [Темур], [Добче], [Дуйче], [Дуйчо], Иван, [Йиван], [Йован], [Йончо], [Йофчо], [Йони], Ивил, [Авил], Илия, [Илия], Илю, [Илю], [Ильо], [Йован], Калоян, [Калоян], [Калиян], [Кълиян], [Калкън], Кирил, Киро, [Киро], Курко, [Курко], [Керко], Комно, [Куман], [Кумне], Комню, Коста, [Коста], Костагин, Костандин, [Костандин], Кръстю, [Кръстю], [Кръсте], [Красте], Курти, [Курди], Мавер, Мавре, Маври, [Маври], Манол, [Манол], Марин, Марко, [Марко], Мамю, [Мамю], [Мамо], Милош, [Милош], Милуш, Мину, [Минчо], Мумро, [Мумро], [Мемро], Михо, [Михо], Неделко, [Неделко], [Недалко], Неделчю, Никола, [Николи], [Никола], [Пано], [Паско], Панайот, [Панайот], Петко, [Петко], Петри, [Петри], Петър, [Петро], [Петре], Пелю, [Пелю], [Пейо], [Пено], Рагю, [Раг], [Раго], [Райо], Ругю, [Рюсти], Славко, [уСлафко], [уСлафчо], Спиро, Стайко, [уСтайко], [уСтайо], Стамат, [уСтамат], Стамо, [уСтамо], Стаю, [уСтайо], [уСтанил], Стилю, Стою, [уСтойо], [уСтоил], Стоян [уСтойан], Ташю, [Ташо], Тойчю, Тогор, [Тогре], Тогори, Томо, Трендафил, Хараланби, Христо, [Христо], [уЩерйо], Ювчю, Янайки, [Янаки], Янко, Яни, [Яни], Яну, [Яно], Янчю, [Янчо], [Янколи]*

Село Доган Хисар винаги е било българско. Към 1896-1900 г. е наброявало над 400 къщи. По сведения към 1912 г. селото е имало над 640 къщи, население - 3200 души. При преброяването от генерал Шарпи в началото на 1920 г. част от населението му вече се е било изселило по други съседни селища, а друга част е било принудено да избяга в България и е записано като 1450 души.

До 1886 г. Доган Хисар влизало в пределите на Одрински вилает, Галиполски санджак, Ференска кааза, а след това, когато новият град Дедеагач станал и административен център, се включило в Дедеагачки санджак и Дедеагачка кааза. През всичкото време на своето съществуване - до 1913 г., Доган Хисар е било нахия, т. е. сборна община на околните села – българското Тахмаджик (90 къщи), смесеното Ходжакьой (25 къщи), турските - Каракая (35 къщи), Фъндаджак (70 къщи), Бадурен (30 къщи). Начело на нахията стоял мюлюрин -българин. Когато през 1913 г. село Доган Хисар влязло в пределите на българската държава, то било включено в новия Гюмюрджински окръг, Дедеагачка околия.

Село Доганхисар

Снимка от края на октомври 1913 г. Отляво на дясно – Стамо Георгиев Армуталиев, съпругата му – Руса Илиева Педева, синът им Илиа Стамов Армуталиев, четник в четата на Димитър Магджаров, дъщеря им Мара Стамова (Шенкова по мъж), жената с детето е Калина (сестра на Калоян Топчаров), съпруга на Илиа Стамов Армуталиев. Отсъства другият им син – Вълчо Стамов Армуталиев, който е мобилизиран на сръбския фронт. По-късно той се връща и разговаря с проф. Любомир Милетич. След трагичните събития от 4.10.1913 г. войводата Димитър Магджаров се завръща в разрушените и опожарени български селища в Беломорска Тракия. Заедно с него е и проф. Любомир Милетич, който документира преживяното разорение на тракийските българи, записва разказите на очевидци и заснема видяното. В село Доган Хисар те отседат в дома на Стамо Георгиев Армуталиев, който е вуйчо на войводата.

Семейство Стамо Вълчев Армутаиев и Фила Костова Армутаиева (Дервишева по баща), отаяво на снимката. Вдясно са сем. Гъркови, техни кумове, също тракийски бежанци. Стамо Вълчев Армутаиев е роден през 1916 г. в Доган Хисар и носи името на дядо си – Стамо Георгиев Армутаиев. Стамо Вълчев Армутаиев е син на Вълчо Стамов Армутаиев и Керана Петкова Бакърджиева (по мъж Армутаиева). Умира от туберкулоза в Маджарово едва 30-годишен.

ПОСЛЕДНАТА КОЛЕДА

Кирил Сарджев

Наближаваше Коледа. Кромката и топлодавна есен току-що беше предала царската си корона на зимата, а тя, разгорделена от това, започна да се разпорежда с времето както ѝ хрумне вече цяла седмица. Сутрин, преди още уморената земя да се събуди от сън, посрещаше я леден ураганен вятър, докаран от най-студените и необитаеми кътчета на планетата. От яростта му подготвените през есента орници за миг се превръщаха в огромни ледени късове. Не бяха пощадени и гордите дървеса, които стенеха от болка, разделяйки се завинаги с прекършените си клони. Вечер зимата, още неукротена от обхваналата я възбуда, изсипваше от дълбините на мрачното си небе нечакан гъжд, който за миг покриваше с дебела ледена кора всичко. Снегът, който всички очакваха, не падаше и не падаше, само студ и вятър, вятър и студ.

Казармата в Търново Сеймен, днешния Симеоновград, беше разположена на единия бряг на река Марица, прикрита зад дебелогънерестите тополи. Леден пронизващ вятър се разхождаше на воля по плаца на поделението, където полкът се готвеше за сутрешната проверка. Под напора му шинелите на войниците се издуваха като парашути, готови всеки момент да ги понесат във въздуха. Командирът - полковник Виденов, млад, възнисьък здравеняк, винаги с гладко избръснато лице, по което играеше закачлива усмивка, се обърна към премръзналите си подчинени:

- Момчета, това е нашето време! Това е никакъв студ! Я се стегнете! Ние отдавна чакахме това време! Така се изгражда и укрепва волята на войника! Бъдете силни и устойчиви! Това е нашето време, истинското воинско време! Войници, днес на поздравя ми ще отговаряте като на генерал, защото скоро ще имаме проверка от такъв ранг, генералски. Трябва да репетираме колкото се може по-добре уставно този поздрав!

Всички от полка бяха наясно, че проверка от такова началство не се чака, но за полковник Вигенов думата „генерал“ действаше като опиум. Знаейки за слабостта му, войниците на драго сърце приеха да изпълнят командата.

- Здравейте, войници! - изстреля като куршум полковник Вигенов.

- Здраве желаем, гусин генерал!

- Отлично отговаряте!

Мощно „ура“ раздра студената утрин в отговор на поздравя му. Доволен, полковникът с генералски мераци съобща, че щабът награждава с отпуск за коледните празници войници, които са показали високи моралноволеви качества при носенето на службата си. Сред наградените бяха съселяните Ивил, Димитър и Калоян - трима братовчеди, деца на бежанци от Беломорска Тракия, прокудени от родните си места след трите злощастни за България войни - Балканска, Междусъюзническа и Първа световна.

Калоян, тънък, стегнат, с малки като миши опашки мустачки, които красяха винаги усмихнатото му лице, нетърпеливо запита двамата си братовчеди:

- Какво се мислите? Времето нас няма да чака, да тръгваме за село! Колко са 20-25 километра, до вечерта за Коледа ще сме по къщите си. Какво ще кажете? Една работа не стане ли навреме, никога после няма да стане.

- Да тръгваме тогава, докато е още светло, че дните са къси - одобрително отговори Димитър. С него се съгласи и Ивил.

Тесният коларски път се виеше като разплетена връв в далечината покрай ниви, лозя, глогини, храсти и стърнища, които се белееха, покрити от тънък скреж. Друмът беше пуст, безлюден, иначе в други дни беше шумен, огласян от гърлестите подвиквания на каруцарите и мъжете от околните села, връщащи се от пазара. Колелата на каруците бяха оставили по него дълбоки коловози, в които отеклата се вода от есенните дъждове беше замръзнала и лъщеше като сребро. Доволни, тримата отпускарки, като деца се опитваха да се пързаят по тънкия лед. Неми свидетели на радостта им бяха десетките мишелови, сгушени в клоните на крайпътните дървета в дебнене на дребните мишки полевки, и само разрошената им от вятъра перушина ги издаваше, че са там. Студена тишина покриваше с невидимото си одеяло всичко наоколо. Само от време на време ята от гладни гарвани се осмеляваха да я разкъсат, кацайки и отлитайки над вкаменените угари.

Студът и брулещият вятър караха тримата войници да бързат като при „марш на скок”, който те често тренираха, „превземайки” околните височини и селища около казармата. Радост, че скоро ще бъдат сред своите родители, близки и приятели изпълваше душите им. Калоян, като най-разговорлив от тримата, започна да разказва какво очаква да му се случи, като пристигне в село:

- Като отворя вратата, всички ще ахнат от изненада, че след близо година пак ме виждат жив и здрав. От радостта им къщата ще потрепери, врати и прозорци ще проскърцат, ако е тъмно - ще просветне. Но най-много от всички ще се зарадва баба Рада, тя ми е като майка. Тя, също като дядо Мимрю, дето е събирал и гледал изоставе-

ните дечица в Армаганската долина, много обича децата. Нейните съвети още ме водят в живота. Казваше: „Човек е най-щастлив, когато се радва на малкото. Ако не се радва на малкото коматче, после и цялата фурна да му дадеш, пак ще си остане гладен и недоволен”. И още: „Многото е като нищото, защото, като се хванеш на дружба с дявола, той започва да ти дава, дава, дава, но като започне да си иска от тебе, ти взема, взема - чак до най-милото ти”.

Може за вас това да изглежда смешно и наивно, но за мене обичта към родителите и смиренieto са най-ценните неща. Понякога се питам какво е богатството: да имаш и да имаш от повече повече, та толкова свят се мами по него? Всичкото е като че ли в това да се пребориш с онова малко зверче, наречено богатлък, което се крие в нас. То е якичко и човек трудно се преборва с него, но веднъж победиш ли го, тогава ще разбереш, че си най-богатият човек на земята, защото душата ти ще е спокойна и радостна.

Още недоиздумал, Ивил побърза да го прекъсне:

- Братчед, твоята работа е лесна, ама моята се пообърка. Чудя се кой път да хвана, тревожен съм. Както знаете, годихме се преди да замина за казармата с Марушка, хубавица, кротка, работлива. Като ходехме на погрелки в село, все нас коментираха, че сме били рядкост - на едно място да се съберат две хубави глави. Година мина, не се виждаме, нито чуваме. Сънувам я как мете бащиния двор, а метеното се връща към нея, цялата се покрива с прах. Искане да избяга от прахоляка, а той я гони, пада върху нея. Друг път сънувам, че ме гонят кучета, най-злобното ме ухапа по крака.

Майка подочула, че Марушкиният баща говорел в крчмата: „Сгрехихме много с тази главилка. За Стаю бежанеца мислехме, че имат тракийски облигации за имотите

им в Гърция, а се оказа, че са голтаци. Не си намери наше момче с имане, а тръгна с тоя бежанец”.

- Алчност, само алчност и нищо друго не чакай, братко, от това семейство! Добре че сега се разкриха, да не страдаш още повече след време - опита се да го окуражи Калоян. - Аз знам една истина: две хубави глави никога не спят на една възглавница. Така че гледай да забравиш побързо за тази главилка! Димитре, ти какво си се умълчал, нищо не казваш!

Настроение ли нямаш, какво ти е? - запита го нетърпеливо Калоян.

- Като слушам вашите приказки за очакванията ви, щом се приберем на село... За мене са това са бели кахъри, защото от хубавото има по-хубаво, но и от лошото има по-лошо. И двамата ми родители са болни, болестта им е неизлечима, няма надежда за оздравяване. Като се върна вкъщи, чакам ме проблеми от тежки по-тежки. Колегата, която очаквате с нетърпение и радост, за мен ще бъде мъка, тежка мъка.

Унесена в разговори, малката дружина беше преминала по-голямата част от пътя до селото. Постепенно след танца на срамежливите снежинки от свъсеното небе се понесоха други - напористи, едри като парцали, които за кратко време покриха всичко с бяла премяна.

- Нали ви казах, че времето ще се обърне. Докато още не се е стъмнило, трябва да потърсим място, където да се подслоним, защото, както вали силно и вятърът навява в големи преспи, ще бъдем затрупани по пътя. Затова, оглеждайте се, докато още се вижда, за изоставени постройките, колиби – предупреди Калоян другите двама.

За кратко време снежната покривка достигна до коленете им. Пробивайки си път през пресните, Димитър пръв съзря сред лозята стърчащи над снега стени на изо-

ставена постройка. Без да се двоумят, тримата войници се спуснаха към нея. Озоваха се пред малка колиба. За късмет вътре имаше черга и рогозка, с които запушиха отвора. Подгизналите им шинели висяха по тях като ледени кори. Пръстите на ръцете им стърчаха плашещо, подобно на висулки, а лицата им бяха побелели от студа и изглеждаха страшни и грозни.

- Какво мислехме, а какво стана - едва шепнеше съсковани от студа устни Калоян. - Така ни е било писано, Коледата да прекараме навън на студа, в схлупена колиба. Да опрем гърбовете си, за да се топлим един друг. Трябва да не заспиваме, както сме уморени и мокри от главата да петиме; заспим ли веднъж, с нас е свършено. Бялата смърт ще ни сполети веднага.

Сега разбирам страданията, които са изживели нашите родители, когато са пренощували на връх Коджаели в края на септември 1913 година. С летни дрехи, върху снега и срещу пронизващия вятър...

Наближаваше полунощ, когато огромна светкавица проряза снежното небе, въздухът трепна като жив, а земята се залюля и тревожно проскърца.

- Какво е това? Какво стана? - изплашен от случващото се запита с пресипнал глас Ивил.

- Какво се плашите, забравихте ли, че тази вечер е Рождество Христово? Бог ни праща хабер! Бог е с нас! Не сме сами, ще се спасим! Живи и здрави ще се приберем при нашите родители! Ние сме праведни! Това чудо е за нас, няма да е последната ни Коледа - пророчески отбеляза Калоян.

Миг след това тримата усетиха лека топлина да пролазва по вкочанените им тела. Топлина като майчина прегръдка ги обгръщаше и им вливаше сили. Надежда - мъничка, крехка, по-слаба и от полъх, се прокрадна в отчаяните

им души, поразходи се по телата им, накрая погали измъчените им лица.

Навън снегът беше спрял. Светлината, идваща от зараждащия се нов ден, се прокрадваше настойчиво през малките процепи на колибата и прогонваше студения лепкав мрак. Снегът беше спрял, но преспите, които беше натрупал, стигаха на места до кръста и по-нагоре. Но това не плашеше тримата отпускарни. Не след дълго в далечината сред снежната белота се откروه първите къщи на селото и стърчащите над тях огромни прътове дим, излизащи от комините. Посрещнаха ги малките коледачета. Веселите им гласчета изпълваха студената декемрийска утрин с настроение и празничност.

Времето на отпуската изтече бързо и пак започнаха дългите войнишки дни. Една сутрин поделението се събуди с новината, че войските на Трети украински фронт са на Дунава и България е изправена пред война със Съветите. Мълвата, че полкът ще бъде включен в състава на Българската армия, която ще участва във втората фаза на войната, обикаляше от уста на уста между войниците и ги тревожеше със своята неизвестност. Заповедта за строяване в пълно воинско снаряжение сложи край на съмненията им.

За фронта заминаха и тримата братовчеди - Калоян, Ивил и Димитър. Наближаваше Коледа, сух студ сковаваше земята, а сняг не падаше и не падаше. Студ сковаваше и душите на хората от селото, които имаха мъже на фронта. Повечето от тях лягаха и ставаха с мислите дали са им живи децата. Най-накрая от смръщеното небе полетяха едри парцали сняг, който набързо покри с дебела покривка замръзналата от студа земя. Хората се чудеха да се радват ли на падащата бяла благодат, или да се боят със страховете за своите синове и близки, сражаващи

се на чужда земя и сред чужди хора.

Тих колежен сняг се сипеше и над чуждите земи, където се водеше битка, жестока битка на живот и смърт. „Съдбата си е съдба, понякога е мила като майчина милувка, друг път е жестока и несправедлива, но е наречена съдба”. Тези думи, изречени от Калоян пред Ивил и Димитър, малко преди да тръгнат за фронта, сега се носеха тихо и невидимо заедно с падащия колежен сняг над гробовете на тримата братовчеди, и тримата горди чеда на Тракия...

☞ ДРУГАТА БЪЛГАРИЯ ☜

НЕДЕЛНОТО НИ УЧИЛИЩЕ В ОДРИН С НОВИ КЛАСНИ СТАИ, НОВ ДИРЕКТОР И НОВИ ПРОЕКТИ

*Радослава Кафеджзийска,
генерален консул на България
в Одрин, Турция*

Българското неделно училище „Отец Александър Чъкърък“ в Одрин, Република Турция, е създадено през 2017 г. по инициатива на българския свещеник в Одрин и съпругата му Мария Чъкърък с помощта на Генералното консулство на Република България в Одрин. Първоначално школото носи името на патриарха на българската литература Иван Вазов. Днес, след кончината на отец Александър, то е названо на него. В началото създаването на училището е подпомогнато от тогавашния областен управител на Одрин г-н Гюнай Йоздемир и г-н Сезаи Ърмак, сега председател на Одринската търговско-промишлена палата. Последният предоставяше помещения за провеждане на учебните занятия и осигуряваше заплащането на учителя по български език. Впоследствие училището получи финансиране по програмите на Министерството на образованието и науката на Република България – „Роден език и култура зад граница“ и „Български неделни училища в чужбина“.

През учебната 2025-2026 година в училището се обучават 62 деца, от които 22 в подготвителна група. Децата са

предимно от град Одрин и са български и турски граждани - представители на общността на изселниците от България, но има и местни деца – само турски граждани, които заедно с приятелчетата си с корени от България искат да научат български език. През настоящата година по инициатива на родителското настоятелство всички учебни занятия ще се провеждат само в присъствена форма, тъй като, според родителите, дистанционното и интернет-обучението е неефективно за учениците от първи до четвърти клас, каквито са в мнозинството си нашите деца. Те изучават български език, български традиции и обичаи, музика.

От настоящата година школото има нов ръководител – г-н Христо Христов – дългогодишен преподавател в Тракийския университет в Одрин и преподавател по музика в неделното училище. Сред преподавателския състав са и бившият директор на училището – г-жа Бахтъшен Мутлу, както и един от основателите на училището – г-жа Руджинан Ергюн. Има и нови попълнения – двама филолози - г-н Александър Александров и г-жа Айра Шен Тилки. Всички учители владеят едновременно български и турски език, като това ще помогне за по-ефективното обучение по български чрез използване на различните възможности на преподаваните предмети.

С активното съдействие на родителите и училищното ръководство през лятната ваканция бяха подготвени и новите помещения на училището, които се помещават в двора на българския православен храм „Свети Георги“ в Одрин. Училището разполага с три класни стаи, учителска стая и стая за дежурните родители. Класните стаи са оборудвани с всичко необходимо за провеждане на учебните занятия, а училището има на разположение и богатата библиотека с книги на български език на читалището в Одрин, клон на Народно читалище „Просвета -1870“, Свиленград.

През изминалата година в рамките на Националната програма „Неразказаните истории на българите“ на МОН учениците работиха по проект, свързан с Българската мъжка педагогическа гимназия „Д-р Петър Берон“ в Одрин. Децата подготвиха две книжки – на български език и двуезична на български и турски език, направиха изложба и посетиха наследника на гимназията – СУ „Д-р Петър Берон“, Свиленград. През 2025-2026 година учениците решиха да се фокусират върху изследователски проект, свързан с бележитите българи, живели и работили в Одрин и Тракийския регион на Турция, както и върху проект, свързан с традициите и обичаите на българите и другите народности от Тракия. Съвместно със свои приятели от училища в Турция, Гърция и България те са решили да подготвят етнографска изложба на основата на богатата колекция от български традиционни облекла, съхраняваща се в музея в храма „Свети Георги“ в Одрин.

Възпитаниците на Българското неделно училище в Одрин с дипломите за завършено образование в края на учебната година

Деца от неделното ни училище празнуват в български народни носии настъпването на новата 2026-а

РАЗПОЗНАВАНЕ НА РОДНАТА КЪЩА В ДОГАН ХИСАР И ДРУГИ ВЪЛНЕНИЯ

*Константина Петрова,
Хасково*

„Някога, когато бях много малка, татко ми е разказвал за родната Беломорска Тракия. Толкова интересни неща чувах, че исках да отида и да видя всички тези приказни неща с очите си, но уви, това беше невъзможно”, споделяше ми баба. Попитах защо, а тя отговори с тъга: „Заради строгите ограничения”. „Измина много време оттогава, станах майка, а после и баба. Съдбата най-сетне бе благосклонна към мен - международните отношения се подобриха и ние, тракийците, получихме възможността да посетим родните места на дедите си”, доверяваше ми тя с голямо умиление към миналото.

„Първа посети родното място леля ми Калина, сестрата на баща ми, който за жалост бе починал вече. Всички внуци слушахме с охота, застанали един до друг на масата, разчитаме на нейните спомени, за да разберем къде е била къщата им. А тя, милата, щом слезла от автобуса в родното си село - Доган Хисар, застанала срещу черквата, замижала с очи, поела дълбоко дъх и показала: „Ей, на, туа е нашта къща” и се затичала по уличката, вдясно от черквата, махайки с дясната ръка, страхувайки се да не избледне-

ят спомените за миналото. Тичала, та се спряла до къщата с големия орех. От очите на всички потекли сълзи и още в същия момент се притекли към нея, гледайки как спомена за най-милното ѝ я отнася”, със сълзи на очи баба говореше така, сякаш го е видяла...

„Едвам я настигнали. Търчейки напред, тя се спряла до къщата с големия орех и се заоглеждала. През това време мъж на години около нейните, любопитен да види какво става, се приближил до тях. Леля ми, обзета от вълнение, му викнала: „Знаеш ли на кого е тая къща тук?”. С интерес бати попита: „Ама на български ли?”. Баба поклати глава и продължи: „Той отговорил на български и казал, че там са живели едни хора - Мара и Вълчо, с децата им - Кръстю и Калина, познавал ги, споделил, че даже си играели заедно. Тогава леля Калина подскочила и започнала да се тупа в гърдите: „Я съм, я съм това, я съм Калина”. Така леля показала родната къща.”

Баба замлъкна... Всички се спогледахме, „иииии” казахме всички с глас, чакахме да разберем... „Докато спомените още я владеели, предложила да им покаже къде е къщата на нейния дядо Стойчо Чакалов (дядо Чакал) - родоначалник на рода Чакалови, с 3 пълни мандата кмет на селото, и все повтаряла: „Да помните дяца, да помните и да казвате на другите.” „С нея беше така Бонка, голямата ѝ дъщеря. Така желанието ми се засили, знаейки къде са отраснали моите баби и дядовци и къщите, запазили техните спомени”, продължи баба.

„Двехилядната късметът ми се усмихна и получих възможността да отпътувам и да видя и аз със собствените си очи. С нетърпение чаках автобусът да спре на площада на селото и мира не ми даваше сърцето ми да седна. Първото нещо, което очите ми съзряха, бе красивата изписана черква и у мен забушуваха чувства и въпроси: „Тук ли са се

венчавали дедите ми? Колко ли деца са кръщавали тука, - увеличавайки Чакаловия род?”. След това с братовчедките ми забързахме - каква Бонка да ни покаже родната къща на баща ми и леля ми. Гледахме и плачехме, а каква Бонка разказваше за спомените си от миналия път. След това ни заведе да видим къщата на дядо Чакал. От къщата излезе една жена и заговори на руски. За щастие се разбихме и тя разказа някои спомени за истинския стопанин на къщата. Там, в изоставените къщи, живееха полтавски гърци, завърнали се в родината - като нея”. Дядо добавяше към разказите на баба и се смееха, а ние все още слушахме в захлас: „Оглеждах се и попивах красотите на селото. - В една къща очите ми привлече червен нар, пълен с плодове, в друга къща - ядлив кестен, отрупан с огромни плодове като окичена елха, във всеки двор виждах бадеми и орехи с много плод, растеше и красив рошков около площада, видяхме и прочутата Горчица чешма и ръководителите ни заразказваха истории за нея. И още, и още красоти видях. И тогава разбрах защо баща ми не е могъл да забрави тая чудотворна плодородна земя. Това, което остави впечатление у нас, - сподели баба, бе, че е забранено да се събарят къщите, всички все още бяха там. Всички, дори тези с орфаните покриви и порутени стени, стояха. Всички къщи бяха там. Всички бяха”.

„Да помните, да помните, деца, и да казвате на другите”, си повтарях аз в опиянение думите на леля ми и се зарехох: „Всички внуци ще заведе там, всички да я видят тая чудна родна земя”.

Така и у нас се породи желанието да видим, да видим и усетим тези земи на спомени и красоти.

На 7 юни 2025 г. в Ивайловград се проведе ученически диспут на тема „Ангорският договор – исторически и съвременни измерения”. Предлагаме ви част от текстовете на участниците в проявата.

ПРАПРАДЯДО МИ ИЛЧО Е ЗАКЛАН В ХУХЛА

По разказ на Петя Вълчева, 91 г.

Марин Кондузов

Тежки изпитания е преживяло населението на Ортакьойска околия (дн. Ивайловградска) през трагичната 1913 г. Сред пострадалите села е и моето родно Хухла. Тук безчинствата се повтарят. Зверски е убит и селският свещеник. По-голямата част от мъжете ги избиват в една къща край селото, а жените повеждат към Ивайловград. Селото е опожарено. 40 мъже и 1 жена са жертвите. Такава е и съдбата на моя прапрадядо Илчо Димитров Аганев.

Той е родом от село Хухла, Ивайловградско. По време на Балканските войни повече от половината село е заселено от турци и почти всички къщи са турски. Моят прапрадядо, заедно с още няколко човека, се завръща в селото след работата през летния сезон в Одрин като въглищари. С парите, които е изкарал, купува за себе си красиво палто, както и предмети за бита – газова лампа, маса и др. Не след дълго в селото се пуска мълва, че ще дойдат турци, за да изколят всички жители. Първоначално никой не вярва на

това, но по-късно се оказва жестока истина.

Един ген Илчо заедно с негов приятел се разхождат в долната част на селото. Прапрадядо ми съобщава на своя приятел, че ще идват турци, за да ги изколят. Като чува това, приятелят му започва да се смее и му отговаря: „Ние да не сме добитък, че да ни коля“. След разходката, леко смутени, се прибират по домовете си. Вече започва да се говори навсякъде за неканените гости. Двама от местните турци тайно издават на група от селяните, че тази новина наистина е вярна и че скоро главорезите ще пристигнат в селото. Така и се случва.

На 28 септември турците пристигат в селото, извеждат всички хора от домовете им и ги водят в местната кръчма. Докато са там всички, заптиетата получават нареждане да се помилват жените и децата, като се изколят всички мъже от селото. Около 40 мъже се доверяват на глумите на турците, че няма да ги убият и тръгват след тях по малка селска уличка. Там обаче с големи ножове и щикове турците по най-жестокия начин са ги изклали. Същата е и съдбата на моят прапрадядо. Той с този същия негов приятел тръгват с един турски главорез, който им обещава, че ще ги помилва. Турчинът изиграва ролята си на спасител, докато навлизат в една горска пътека. Там прапрадядо Илчо и неговият приятел са заклани. За да бъде напълно сигурно, че няма да оживеят, заптието полива телата им с бензин и ги подпалва, като наблюдава всичко, за да се увери, че ще изгорят напълно. Свещеникът на селото още не бил влязъл в черквата и бил промушен с нож. Всички мъже са избити, най-напред с щикове, после с пушки. След това са запалени къщите и изгорени хората вътре. Дали е имало живи сред тях, не се знае.

НАСЛЕДСТВОТО НА ГЕОРГИ И МАРИЯ БОЯДЖИЕВИ

*Преселници от Малък Дервент, Беломорска Тракия
в Ивайловград*

Ивет Бояджиева

Моите прапрапрабаба и дядо– Георги Дяков Бояджиев и Мария Бояджиева, са част от онези хиляди българи, изтръгнати от родните си земи в Беломорска Тракия в началото на XX век. Те произхождат от Малък Дервен – изцяло българско село, разположено в близост до днешния гръцки град Софли. Селището им е било живо средище на български дух, традиции и трудолюбие, но е попаднало под тежестта на османското владичество, което продължавало да властва в този край дори и през последните години на робството.

Георги, когото наричали Бояджията, е упражнявал занаята на бояджия на вълна – труд, който осигурявал препитание на семейството му, макар и скромно. Както много други българи от Беломорието, и те са били принудени да изкупуват своето спокойствие с пари – давани на турските власти, за да осигурят временно и измамно примирие. Но когато репресиите се засилили, една съдбоносна нощ променила живота им завинаги. В селото им дошли турски чиновници, за да съберат обща сума от населението. Докато парите били събирани, седем мъже, сред които и дядо Георги, били арестувани. По-късно били освободени само трима от тях – един от които бил той. От този момент нататък съдбата на семейството се променя – те вече знаели, че не

могат да останат в Малък Дървент.

Без сигурност, но водени от инстинкта за оцеляване, Георги и Мария се качили с децата си на волска кола. Постлали черга, взели две тенджери и един тиган, вързали овцата и хванали кокошките. С последни сили напуснали дома си – не по своя воля, а за да спасят живота и честта си. Пътят им свършил в Ивайловград, където намерили безопасност и ново начало. Тяхната история е документирана – макар и с кратки щрихи, в книгата на акад. Любомир Милетич „Разорението на тракийските българи през 1913 година“.

Като тяхна наследничка, чувствам дълг да разкажа тази история. За да не забравим. За да знаем откъде идваме. И за да предадем на следващите поколения не само имената, но и силата, с която тези хора са преминали през най-трудните изпитания на времето.

ЗАВРЪЩАНЕТО НА МОЯ ПРАПРАДЯДО ХРИСТО ОТ БУЛГАРКЪОЙ

Деница Райкова

*Как искам да започна отначало,
когато тук дошли дедите нашите -
и селото в бадеми разцъфтяло
пред вечните закани на апашите.*

Винаги, щом чуя тези стихове, мислите ми започват да препускат назад във времето и сякаш пред мен оживяват картините от завръщането на малоазийските българи. Стиснали в ръце малкото покъщнина, събрали в една бохча малко хляб и вода за децата си и път, път гълъг и жагуван към родната земя. Така на този гълъг път се ражда историята на моя прапрадядо Христо Атанасов Стоянов, роден и живял в Булгаркьой, Кешанска околия, Турция.

Булгаркьой било най-голямото чисто българско село, с над 2000 жители. Всички те имали животни и земи, които обработвали и живеели спокойно. По време на Балканската война започват турските набези над българското население. Башибозуците избиват мъжете, а малките момчета вземат за еничари. За да се спасят, те бягат в гората, а от там в съседните села докато стигнат до пристанището. Семейството на моят прапрадядо също бяга. Заедно с родителите си Стоян и Неделя и с по-голямата си сестра тръгат към пристанището, за да се качат на кораба, който ще ги върне в България. По неговите оскъдни спомени той разказва за трудностите, през които минават българските бежанци. Спомня си, че по това време започнали да разселват българите по турските села. Тогава руският консул издал

заповед българските бежанци да бъдат освободени. Всички се насочват към пристанището за да се качат на кораба. В тази голяма суматоха прапрадядо ми Христо, едва 10-годишен, се отделя и губи семейство си сред оживената тълпа.

Лутайки се дълго, той не успява да ги открие, но макар и сам се качва на кораба. Слизайки от него, дядо ми започва да плаче и човек от Хасковско го взема със себе си, като го прави овчар на стадото си. Дълги години той работи за това семейство, без заплащане в замяна на направената от чорбаджията добрина. Вече пораснал младеж, дядо Христо се запознава с човек от Ортакьой (Ивайловград) и идва с него в село Свирачи, където отново работи като овчар. Не след дълго се задомява с девойка от селото и създават семейство. Имат пет деца, от които три момчета. До края на живота си прапрадядо ми не успява да открие своите близки, но живее със спомена за тях.

РОДЪТ КОНДУЗОВИ - ОТ МАЛА АЗИЯ ДО ОРЕШИНО

По разказ на Петя Чакърова, 92 г.

Димитър Кондузов

Георги и Маринка Кондузови били бежанци от Мала Азия, с. Чаталтепе. Тръгнали през далечната 1914 г. за Нова България от турското пристанище Бандърма с параход „България“. Оставили кошарите пълни с добитък, приведени от зърно класове, собствената си покъщнина. Взели кой каквото може да носи в двете си ръце, като някои успели да сложат единствено малко хляб за из път. Всички те бягали, защото били тормозени, заплашвани и ограбвани както от турските власти, така и от черкезите. По пътя към пристанището, въпреки турската стража, колоната от хора често била нападана. Дърпали нанизите от жените, претърсвали мъжете за пари. Поради лошата хигиена и липсата на достатъчно храна по пътя умрели невинни бебета, малки дечица, родилки и възрастни хора. В този ужас достигането до Бандърма било като изкупление за всичките им жертви.

Стъпвайки на парахода, голяма радост изпълнила хората. Морето почервенияло от хвърлените във водата фесове. Писнали гайди. Изневиделица, докато пътували към българска земя, някой от пътниците извикал: „Корабът потъва, изхвърляйте товара!“. И така те пристигнали живи до Дедеагач, но с почти нищо в себе си. Георги и Маринка дошли в с. Козлуджа (дн. Орешино), Ивайловградско.

Имали пет деца – Димитър, Георги, Мара, Кера и Калина. Димитър остава до смъртта си в с. Орешино. Георги се заселва в Люляково. Калина се омъжва в с. Белополяне. Мара в Димитровград. Кера в Орешино. Димитър Кондузов има четирима сина – Георги, Петко, Христо и Вълчо. Моят праядо Георги е най-големият син на Димитър и Стойка Кондузови.

ЗАВРЪЩАНЕ КЪМ КОРЕНИТЕ

Преди няколко години ученици от ОУ „Иван Вазов”-Харманли участваха в конкурса на Съюза на тракийските дружества в България и Тракийския научен институт „Завръщане към корените“. Той бе насочен към потомци на бежанците от Беломорска и Одринска Тракия и Мала Азия. Децата, които тогава бяха между 3. и 7. клас, проучиха историята на своите родове и с разказите ни върнаха към едно минало, което още боли. До тях бяха и учителите им – Диана Петрова и Стефка Грозева, които ги насърчиха в това пътешествие през вековете. Децата вече пораснаха, но историите им още вълнуват и допълват летописа за преживяното от народа ни.

Антон Антонов

За мен е много важно да познавам историята на моя род. Животът на предците ми по някакъв начин е свързан и с моя, защото те са моите корени. Бях много малък, когато баба Елена ме заведе за пръв път в с. Ефрем. Показа ми къщата, в която тя е живяла със своите родители. Разказа ми за моя род по бащина линия. Оказва се, че нейната баба и дядо идват от Северна Гърция. Те са потомци на онези малоазийски българи, които по стечение на историческите събития се заселват да живеят в Ефрем. Нейният дядо Тенчо е роден в Коджабунар, а баба Мария - в Дедеагач. Сега ще ви разкажа за пътя, който е трябвало да изминат те и още хиляди българи, за да стигнат до България и село Ефрем.

На 10-11 септември 1913 година в Дедеагач потърсват

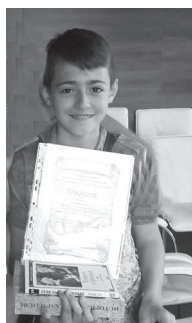
спасение около дванадесет хиляди български бежанци. Гръцките окупационни власти ги настаняват в казармите край града. На 19 септември 1913 година Дедеагач е предаден на гюмюрджинските турци, на тези, от които бежанците бягат. След като превземат Дедеагач турците извикват кметовете на българските села и ги предупреждават в петнайсетдневен срок да намерят начин да си идат в България.

От Дедеагач на Бяло море започва и трудният път, който трябва да изминат, за да намерят спасение. Пред тракийските бежанци има два изхода - или да тръгнат пеш, съпровождани от башибозуци и войници, или по море. Но независимо кой път ще поемат, рискът да загубят живота си бил голям. Голяма част от роднините и приятелите на дядо Тенчо събират най-необходимото и тръгват пеш. Седем дни те се борят с лошите метеорологични условия, вследствие на което губят живота си много деца и старци. Много пъти бежанците попадали в засада, защото пътят минавал през гъсто населен с турци район. На 4 октомври колоната от бежанци стига до село Ятаджик, днес Маджарово. В тази котловина се извършват най-масовите убийства на бежанци. Река Арда се задръства от труповете и дни наред тече кървава. Дядо Тенчо и баба Мария губят много роднини и приятели.

Самите те избират за себе си да дойдат в България по море. Тръгват към село Ефрем, за да се съберат с останалите живи роднини. До края на живота си те живеят с надежда, че ще се върнат по родните земи, но това така и не се случва. Това, което ми разказа моята баба, ме накара да се замисля с колко трудности е изпълнен човешкият живот. Историческите събития могат да разпръснат рода, но представителите му от различни поколения пазят жива връзката със своите предци чрез родовата памет. Науче-

ното от баба Елена някога ще разкажа и на своите деца, за да се гордеят и те като мен с нашия род - рода Ключукови.

В текста са използвани спомени на наследниците на рода Ключукови (на моята баба Елена Господинова, която има и записки, направени в рода ни по разказите на нейните баба и дядо Тенчо и Мария). Конкретизацията на датите е направена благодарение на информацията в книгата „Историята на село Ефрем“ от проф. Георги Янков.

Митко Стаматов

Много отдавна в едно голямо село, населено само с българи – Сачанли, днес в Гръцко, е роден моят прапрадядо Стамат. Той е живял там със семейството си. В селото са отглеждали животни и се занимавали със селско стопанство. Тогава земите са били под турско владичество. Много пъти турците са опитвали да изгонят българите от селото, защото имало пререкания между населението и турските власти.

Поради това, че българите не са се подчинявали на техните закони, през 1913 г. турците решават да опожарят напълно цялото село. От Сачанли остават само няколко основи на къщи. Всички жители избягали из околните гори и построили малки селища с колиби от дърво и слама. Най-много от тях се заселват в село Козлукебир, в което се ражда прадядо ми Вълчо. Прапрадядо ми Стамат и жена му Елена заедно с Вълчо и другите му деца решават да бягат в село Орешец, Тополовградско. След това в село Иваново, Харманлийско, но там имало много жители и не успели да намерят прехрана, защото нямало достатъчно поминък за всички. Пътят им продължил към село Ефрем, а в също-

то време там имало гърци, които се прибирали към Гърция. Техните къщи останали свободни и моят род се настанил в една от тях. Къщата била на два етажа, като на първия се отглеждали животни, предимно кози, на втория били стаите за живеене. В Ефрем дядо Вълчо се оженил за баба Дяла и им се раждат три деца. Елена е най-голямата, родена през 1942 година, след това Стамат и накрая моят дядо Митко Вълчев Стаматов, който е роден през декември 1949 година. На времето всички се раждали в къщите си. Когато дядо Митко е роден, имало много сняг. Затова са го записали на 2 януари 1950-а.

През Втората световна война Германия е съюзник с България и дава на България да администрира земите, където вече живеят гърци. Моят род решава да се върне в Сачанли и там прекарва едно лято, което е било плодородно за него. Семейството изкарва много жито, но през 1944 година пак се прибира към България с каруца, пълна с брашно и кокошки. Продават къщата в село Ефрем и всички се местят на квартира в село Орешец. Дядо Вълчо бил изкарал курс по счетоводство и започнал да работи в селското кметство.

Купуват си стара къща в Харманли на ул. „Братя Миладинови“. Елена се омъжва в Хасково и напуска къщата в Харманли, където остават Стамат и моят дядо Митко. Те построяват нова голяма къща, когато дядо Митко е войник, а след казармата той се жени за баба Недялка. Те имат две деца – Валентин, който е мой чичо, и баща ми Красимир. Аз се раждам на 25.01.2006 г., след като на 4.06.2005 г. баща ми се е оженил за мама Златка.

Преди година ходихме с баба и дядо на разходка в село Ефрем, където къщата е разрушена. Дядо ми разказа за историята на моя род и все повтаряше, че сме бежанци, избягали от Гърция, изоставяйки къщи и имоти.

Борислав Борисов

Моят баща е от род на бежанци от Беломорска Тракия. Баба му Киряка Петкова Габрова е родена в гръцкото селище Доганхисар, а дядо му Борис Михов Стамов е роден в Еникьой. Прабаба ми Киряка е от рода на Капитан Петко войвода. За него тя е разказвала как всички турци се страхували, когато го видят или споменат името му. Той не ги убивал, а нахлупвал торби, пълни с брашно, на главите им.

От разказите на баба Киряка разбрах колко е било трудно на тракийските бежанци да се приберат в България. Тогава тя била само на 6 години. Един ден турците дошли в селото и казали, че ако на сутринта намерят и един българин, той ще бъде убит по най-жестокия начин. Чувайки това, баща ѝ решава да избягат. Нейната майка омесила питка хляб, за да имат храна по пътя, оставили цялата покъщнина и голямо стаго кози и още същата вечер тръгнали.

Пътят към България бил много труден. Криели се през гения ту в горички, ту в някоя черква, а вечер се придвижвали. През цялото време били преследвани от турците. Стигнали до Бяло море, качили се на кораб и точно когато си мислели, че са спасени, били нападнати. Младите момичета, за да не бъдат изнасилени и потурчени, скачали в морето и се давели. Много хора умирали и на кораба - кой от раните си, кой от болест, и техните тела били изхвърляни в морето. Когато пристигнали в България, семейството на баба ми се заселило в село Бориславци. Там се запознали с дядо Борис и след време се преместили да живеят в Харманли.

Събирайки информация за моя разказразбирам колко им е било трудно на всички тези българи да оцелеят и да за-

пазят българския дух в себе си. Има истории, които ми е трудно дори да си представя, че са се случвали наистина. За майки, които са били принудени да изоставят децата си, за деца, които са били отнемани от родителите си, за това колко българи са били заклани, обесени и убити.

Оттогава са изминали много години за прокудените от родните им места наши деди. Те вече не са между живите. Но нека ние, техните наследници, не забравяме тези мрачни времена и тачим тяхната памет, за да не допуснем отново тези трагични събития да се повторят. Горд съм, че съм потомък на такъв велик българин като Капитан Петко Войвода!

Преслав Димитров

Бях чувал в разговорите на семейството си думата „тракийци“. Според пращадото ми началото на рода ни е от Беломорска Тракия. А дядо ми разказа история, свързана с бягството им от турците, които са ги преследвали. Когато сварвали в селото, го посичали, добитъка избивали, а къщата и покъщнината изпепелявали. Всички били изплашени до смърт да не ги заловят..

Стана, бабата на дядо, също е бягала, за да се спаси заедно със семейството си от турския ятаган. Криели се в гората през деня, а вечер вървели на път за България, за да търсят спасение. Най-малката ѝ сестра е била пеленаче и плачела много силно. Оставили я в гората, за да не бъдат разкрити. На първите сто крачки въпреки страха цялото семейство се върнало да вземе бебето. Продължили пътя всички заедно. Били гладни, жадни и почти без сили, но всич-

ки се радвали на решението, което взели.

Минали границата. Заселили се в България в с. Лясковец. Мъката не свършвала, но с общи усилия си построили дом и с много труд стъпили на краката си. Бебето, което не изоставили, пораснало и станало чудна хубавица. Всички ергени я заглеждали и мнозина идвали да ѝ искат ръката, но тя си избрала най-личния между тях. Създали семейство и доживели до дълбоки старини.

Всичко това ми звучи приключенски и по-скоро интересно, но ми дава повод да се гордея, че в моето семейство има герои, които са били смели и не са се предавали. За тях честта, българската земя и вярата са били на първо място, а не парите. Поклон пред паметта на всички тракийци, дали живота си за свободата ни и оставили костите си далеч от родината си! Аз съм горд потомък на тракийски род от Беломорска Тракия!

Георги Панчев

Разказвай ми, дядо, слушам те, историята на моите предци. Нарамили кръста съдбовен, с тежката си орис на ръце, по неволя, немили-недраги, по прашни пътеки да се лутат, прогонени от родните си домове. Бродили са, дядо, казваш по планини, дерета и ничии земи... вървели... и с усти пресъхнали молитвите си към Бога отправяли ме.

Тръгнала с потока от съдби човешки и твоята баба с бебе невръстно и своите три по-големи чедра да търсят утеха в нова земя. В бохчата сложила е само комат от хляба, стомната с вода. Малкото кандилце взела и иконата - опора в тежката съдба. На тръгване камъче от дво-

ра тя прибрала, увила го в кърпичка една - наследство тъй безценно, за вечни времена. Сили нямала да се обърне, дома си за последно в далечината да съзре. Сълзи, тежки сълзи обливали невестинското ѝ лице.

Лутали се, казваш, дядо, по пътеки дълги и безкрайни. Не знаели за новото си утре. Какво ще им предложи таз съдба?! В страх и ужас по пътищата кални срещали са много дни, гората нощем ги обгръщала в презръдката на майчица добра. А наоколо врагът жесток посичал, на смърт невинни хорицата е обричал. Реката от кърви все по-червена била - граница между живота и смъртта. Душмани зли ги следвали обезумели, тършували сред урви, избивали наред. Вятърът разнасял виковете предсмъртни. Бащи от гняв пресат се! Стенания! Майките нищят!

Успяла баба пролука да намери в една скала... Скрили се с дядото и своите чеда. И таз каменна дупка за нея била Раят, спасение от душманската беда. Тогаз обаче бебето неволно заревало. Гладно, жадно... усетило сякаш на близките страха. Тогава, казваш, дядо, баща му с длан покрил невинната детска уста... плача да спре, на врага да ги не издаде... да не превърне Рая в костница на другите деца. А врагът тъй близо бил, настървен и озверял... готов да посича със своя ятаган. Тишина и ужас! Молитва и надежда! Таз тишина обаче си имала цена... не издържала без въздух невръстната детска душа... и полетяла в презръдката на смъртта. Оттогаз таз майка свята спряла да говори, ужасът сковал и нейната уста. Тихомълком и заради другите чеда обаче продължила по пътя към неизвестността.

След дни на мъки по пътищата прашни в едно селце на българска земя, разтворила жената отново скъсаната си бохча. „Тук ще е новата ни стряха!“ – решила тя и поставила кандилото наред пръстта. Запретнали с мъжа си те ръкави за чедата си подслон да изградят. Калта забърквали

със сълзи, споявали от камъните дом. След време там кандилото отново затрептяло, огрявало със светлина малката одая. Икона няма! Образът на Бог навеки там остана, в оназ скала студена - за детската гуша последен дом. Дар от майчицата изтерзана за своята невръстна дъщеря.

Не чули в село нивга гласа на бежанката. Не отронила дума до сетния си час. Само забрадката ѝ черна на главата сякаш разказвала, и то без слова, за мъката огромна в сърцето на една скърбяща за детето си жена. Не минало много време, тежка болест покосила я... Един ден вятърът отнесъл и нейната съдба... Отлетила гушата на бежанката. Навярно върнала се е отново при скалата, там... при своята дъщеря.

Подай ми камъчето, дядо, в кърпичката свито то стои, както сложила го баба на тръгване от родните земи. Този камък е светиня! Ще го пазя аз доде съм жив и чрез него ще разкажа на своите деца историята за съдбата тежка, бежанска.

Михаил Делчев

Роден съм в малко, но красиво градче, което в своята петвековна история пази легендите за Вълкашин и Гергана, за кервани и пътници, за един мост, по който минават и просиякът и господарят, за писани каруци и шарени черги, везани ризи и момински накити... Днес тези съкровища представляват интерес за малко хора, но аз с трепет ги разглеждам при посещение в местния исторически музей и все повече и повече нараства любопитството ми - какви са били хората, строили Гърбавия мост и кервансарая, дали ръцете на жените, поставяли бог подир бог, при-

личат на ръцете на мама? И макар днес моят роден град да е известен с други неща, интересът към миналото ме кара да мисля върху въпроси, чийто отговор е очевиден - какво е майката за всеки човек и какво представлява родът? Може ли човек да бъде щастлив без родина? Наскоро се случи да попитам какво означава човек да бъде бежанец, защо хората бягат от родината си и къде отиват да търсят своята нова родина?

И когато преди няколко дена нашата класна ръководителка ни публикува обява за конкурс, на мен много ми се прииска да участвам в него. Но преди това трябваше да направя проучване дали имаме в нашия род бежанци. Става дума за онези българи, останали извън териториите на свободното отечество, които на няколко вълни боси, с деца на ръце, тръгват по дългия път на спасението, устремени към своите братя в България. Своето бъдеще те виждат единствено възможно, ако успеят да преминат заветната гранична бразда. И тръгват по дългия път. Майки остават без децата си, жени стават вдовици, деца остават без майки. Родовете се разпръсват, а какво е човек без род - дърво без корен! Несравнима с всички загуби за мен е загубата на родината, защото тя е онази земя, която има най-синьото небе, най-красивите планини, най-сладкия хляб и най-звучния език...

Мислех си всичко това и бях щастлив, че живея тук, където съм се родил, където е бащиният дом и семейството ми, близките и спомените на моя все още кратък живот. Търсейки информация, стигнах до селата, откъдето са тръгнали моите баби и дядовци по майчина и бащина линия - едните от с. Долни Главанак, а другите от с. Елена и с. Лешниково. Разбрах, че съм наследник на трудолюбиви и честни, достойни и горди българи. А това означава много – това ме задължава да бъда достоен техен наследник!

И тъкмо се бях примирил, че няма да мога да участвам в конкурса, когато съдбата ми направи подарък. От много отдавна имам приятелка, която е много по-голяма от мен, но е много добра, приветлива, щура. С нея често си говорим и когато в разговор с нея споделих, че не мога да участвам в предстоящ конкурс, защото нямам в рода си бежанец от Тракия, тя възкликна – аз съм потомка на бежанци, ще ти разкажа за своите предци! И така се получи разказ в разказа - моя и на Дарина, за нашите родове. Ето и нейния разказ.

„Родът ми по майчина линия носи фамилията Божинови и е от село Сачанли, Беломорска Тракия. Днес неговите наследници живеят в село Ефрем, където са се установили част от останалите живи сачанлийци през 1913 г. заедно с бежанци от още няколко тракийски села. Прабаба ми е разказвала на майка ми, а тя на мен, че напускатки Сачанли, тяхното семейство е било с пет деца, като най-малкото е било пеленаче – момче. Заедно с други семейства, подгонени от турците, те изминали целия път от Сачанли през Дедеагач до Маджарово – „кървавият път“, за няколко дена. В Армаганската долина - „долината на смъртта“ от около 800 души сачанлийци 100 човека намерили смъртта си от турския ятаган, а тридесет били пленени и след дълги изтезания били откарани в Ивайловград. Достигайки до Маджарово, бежанците изживели поредния ужас - избили голяма част от тях, като не били пощадени и пеленачетата. И Арга потекла кървава...

В този път на спасението семейството на прабаба губи своето едногодишно момченце. „защото плачело неутешимо. Ужасени и обезумели от страх, че ще бъдат разкрити и убити всички, спрели плача му насила. Заселили се в днешното село Ефрем, наред с бежанци от други села, но и до днес ги наричат сачанлийците. Животът полека-лека потръгнал. Продължили да се занимават с животновъд-

ство, както в изгубеното Сачанли. Построили си домове, отгледали челяд. Останал им болезненият спомен за Сачанли, за който напомня носията, предаваща се от поколение на поколение, както и песните, „Злато лъо, бяла българко“, „Баш калугерка да стана“, „Исоко лъо плонино „и гр., които се пеят винаги на родовите срещи, които са ежегодни през май.

Питали са ме дали се гордея, че съм потомка на българ-бежанци от Тракия? Да, горда съм, че съм наследила от предците си безкористна любов към родината си! И имам една мечта, която не е само моя, а и на моята прабаба – да посетя олтара на моя род – Сачанли.”

Един от известните българи с родови корени от Сачанли е проф. Делчо Порязов, икономист. Сигурно има и други българи от национална, но и от световна величина, чрез които Сачанли ще остане живо... Завинаги!

АКО БЯХ БЕЖАНЕЦ, КАКТО МОИТЕ ПРЕДЦИ ПРЕДИ ПОВЕЧЕ ОТ 100 ГОДИНИ

Историческият музей в Свиленград организира конкурс за есе на тема „Ако бях бежанец, както моите предци преди повече от 100 години“. На първо място бе класиран текстът на Антоан Вигев, първа в групата над 18 г. бе Антония Тонева. Второто място си поделиха есетата на Гергана Митева и Никол Господинова. Четиримата автори са ученици от Любимец.

Антоан Вигев

Историята на бежанските потоци през вековете е обширна и многопластова. Всяко преселение носи със себе си различни мотиви – войни, политически конфликти, икономически кризи. Хиляди хора напускат родните си места, принудени от неизбежни социални и исторически промени. Аз съм потомък на бежанка от Одринска Тракия и се гордея с това наследство, което носи тежест, но и дава сила.

Годината е 1913-а, два месеца след началото на Междусъюзническата война. В село Узункьопрю, разположено извън съвременните български граници, живее заможното семейство на Атанас и Мануша, което има три деца – Господин, Теменуга и 9-месечната Тодорка, моята прабаба. Цяла Одринска Тракия очаква победната българска армия, която да освободи региона и да достигне до Цариград. Армията така и не пристига.

Един ден, докато Атанас като свещеник води литургия, а Мануша с други жени от селото разговаря на моста, разделящ селото на две, река Ергене внезапно започва да тече кървава. От съседното село се чуват отчаяни викове: „По-

мощ! Помогнете! Изклаха всички... Турците пак дойдоха... Бягайте!“ Виковете прозвучават като зловещо предизвестие за очакваното насилие. Мануша хуква към черквата, предупреждава съпруга си и двамата с децата тръгват към дома. Тодорка, още бебе, е облечена набързо, като семейството взема малко хляб и сирене, няколко златни монети и бижута.

След няколко километра най-големият син Господин се сееща, че в паниката е забравил алтъна, който е получил от баба си на смъртния ѝ одър. Той се връща, за да го вземе, но по пътя се натъква на ужасни сцени – турци са хванали баба, която убиват пред внучето ѝ, а цели семейства са изгорени живи. Турските нападатели избиват безпощадно мирните българи. Господин, който е само на 13 години, става свидетел на зверствата. Те се запечатват завинаги в съзнанието му. След време той полудява и умира.

Прабаба ми Тодорка, която е само на 9 месеца, е принудена да преживее трагедията на изселването два пъти. За да спасят останалите две деца и себе си, семейството ѝ я изоставя в района на днешния гръцки град Орестиада. Тодорка не спира да плаче от преживения шок. Съдбата е благосклонна и малкото бебе е намерено от младото семейство на Лука и Божа, което я взема със себе си. След няколко дни обаче те също са принудени да бягат, защото голяма гръцко-османска армия прогонва хората от земите им.

С новото си семейство Тодорка преживява второто преселение. Всички успешно достигат до село Хибибче. Настаняват се в малка къща и започват новия си живот. Финансовото им положение е тежко. Тодорка започва да работи като прислужница в дома на семейство Мазгалови, когато е само на 12 години. Именно в този дом тя израства и става свидетел на живота на бъдещия известен артист Стойчо Мазгалов. През 1936 година Тодорка се омъжва за

прадядо ми Ангел. През 1937-а се ражда първото им дете Радка, а през 1943 година на бял свят се появяват близнаците Теменуга и Борис, който е и мой дядо.

Историята на прабаба ми Тодорка е изпълнена с неумоверни изпитания и страдания. Тя е доказателство за несломимата човешка воля. Дядо ми в разговор с нея я попитал дали не ѝ е мъчно, че е в Любимец, а не в Узункьопрю, а тя му отговорила: „Не, защо да ми е мъчно, ако турците не ни бяха отнели земята, нямаше да имам вас!“.

Тази история ме разтърси не само заради преживяванията на предците ми, но и заради обстоятелствата, при които ми беше разказана. Дядо ми Борис е на 80 години, а близначката му Теменуга почина миналата година. Голямата му сестра Радка е все още жива, на преклонна възраст. Дядо реши да ми предаде историята като част от семейното наследство и спомен за най-силната жена в рода ни, прабаба Тодорка, преживяла войни, глад и преселения.

Сега, когато разказвам всичко това, осъзнавам, че тези спомени са моето истинско наследство. Те трябва да бъдат съхранени и предадени и на следващите поколения. Историята на прабаба ми Тодорка е част както от моята лична биография, така и от историческата памет, която трябва да съхраним, за да не забравим преживяното от предците ни и да черпим сила от техния пример.

За мен, потомъкът на бежанка, разказът за Тодорка не е просто част от фамилната ми биография, а е важен момент за разбиране на човешката воля за оцеляване и адаптация към най-стряскащите условия на живот. Историята на прабаба ми показва колко ужасни могат да бъдат последиците от политическите и етническите конфликти за обикновените хора. Демонстрира как същите тези хора намират сили да оцелеят и да започнат живота си отново, въпреки трудностите.

Днес, 110 години след трагичните за моето семейство събития, отново бежанци преминават границата и живеят в родния ми град. Въпреки техническият напредък на човечеството все още има хиляди хора, които напускат родните си места заради конфликти, насилие и икономическа принуда и търсят да съградят живота си отново, някъде.

Историята на прабаба ми ме накара да осъзная какво означава да си бежанец. Днес всеки човек може да бъде принуден от различни обстоятелства да напусне дома си, да започне от нулата. За мен разказът за нейното оцеляване е не само вдъхновение, но и предупреждение. Да си бежанец не е просто физическо пътуване, а емоционално и психическо изпитание, в което оцеляват най-силните. Всяка жертва и всяко страдание са част от голямата човешка история, те трябва да бъдат съхранени, за да не бъдат забравени онези, които са преживели ужасите на войната.

Разказът за съдбата на прабаба ми Тодорка ме накара да осмисля отношението си към бежанците и миграцията. Това са не само исторически и икономически явления, но и отделни човешки съдби, дълбоки преживявания, които оставят трайни следи в живота на отделния човек и на обществото. Тодорка губи трагично родния дом и семейството си, но съдбата ѝ предлага ново начало. Трудностите са част от живота, загубите са неизбежни, но животът остава непобедим.

ИСТОРИЯТА НА СТОЮ И КЕРАНА ДЕРЛАЕВИ

Антония Тонева

В трудните времена на бежанския живот хората се принуждавани да напуснат своя дом и най-близките си хора. Със сълзи на очи те са избирали трудния, но свободен начин на живот. Същия път са извървели моите дядо и баба, които съдбата по-късно събира.

Роден през 1906 година в село Доган Хисар (дн. Гърция), Стою Кирев Дерлаев живее със семейството си, състоящо се от майка, баща и седем деца. Те не са богати и се издържат основно от земеделие, отглеждат и животни. Целият им живот се преобръща с подписването на Ньойския договор на 27 ноември 1919 година, когато земите на Беломорска Тракия са присъединени към Кралство Гърция. Живеещите там българи са принудени да направят избора на живота си - дали да останат по родните си места и да приемат гръцкият начин на живот, или да се преместят на територията на България и да се изправят пред трудностите, които им предстоят.

Семейство Дерлаеви решава да мине по трудния път, като тръгва към пределите на своята родина. Под напора на гръцката армия те са принудени да оставят всичките си налични документи, покъщнина, животни и ожънатата реколта. Когато приближават границата с България, майката на седемте деца решава да остави най-малкото Вълко, тогава само на няколко месеца, в един от близките храсти. Неразбиращото дете плаче непрекъснато и поставя в риск цялото семейство. Така беззащитното бебе остава само,

но не за дълго. Едно от по-големите деца на семейството решава да не оставя малкото си братче на сигурна гибел. Стою се връща при хроста, където лежи малкият Вълко, взема го със себе си и го скрива във вътрешността на палтото си. Той обаче решава да не споменава на никого какво е направил, защото знае, че майка му няма да бъде съгласна с това. Когато пристигат в България, 14-годишният герой разкрива на семейството си, че братчето му е спасено. Радостта на всички е безкрайна, но първа трудностите и лишенията предстоят. Семейството купува къща в Харманли с голям парцел земя, предназначен за бъдещ строеж на къщи, в които децата да се оженят и да създадат семейства. След като порастват обаче всички сестри на Стою заминават и заживяват в София, една от тях – Зина, умира млада, най-вероятно от болест. Спасеното бебе Вълко Дерлаев живее в Харманли. Сам се учи да чете и пише. Често бива изпращан на полето да пасе овцете, които според негови думи са наброявали около 300. На полето прекарва по-голямата част от лятото, като слиза до града, за да си вземе храна. Умира от старост на 90-годишна възраст. Днешни негови потомци са правнукът му Веселин и сегашната кметица на Харманли Мария Киркова.

Историята на Стою Дерлаев, спасителя на малкия Вълко, е също толкова завладяваща. Съпругата му Керана Петкова през същата година, 1919-а, живее в село Чемерен (дн. Гърция), намиращо се на брега на Егейско море. Семейството е богато и има три деца. Когато родното им място е предадено на Кралство Гърция, родителите продават всичко, което могат, а останалото оставят на произвола на съдбата и заминават за родината си. Пътуват за България с влак. Въпреки че Керана е само на 1 годинка, когато това се случва, то остава в съзнанието ѝ дълги години, благодарение на разказите на нейната майка. Семейство Петкови

бива подпомогнато от държавата. Те предават личните си документи, срещу които получават купюри, които трябва да осребрят. Това са облигациите или помощите, които държавата дава на новодошлите бежанци. Благодарение на тези помощи семейството си купува къща в Харманли и заживява там за постоянно. Сестрата на Керана – Рада, се разболява от неизвестна болест и умира млада в болницата, а брат ѝ Тодор притежава фурна и става най-добрият фурнаджия в целия град. Керана продължава живота си и по-късно среща голямата си любов Стою Дерлаев.

Историята на двамата влюбени започва, когато те се запознават някъде през 30-те години на XX век. Стою тогава е около 30-годишен, а Керана е на около 20 години. Без значение това кой колко пари има, те решават да бъдат заедно и да създадат семейство. Купуват последния парцел в края на Харманли. Там няма нито сгради, нито къщи, а само черници, които предишният собственик е използвал за отглеждане на буби. След покупката на мястото започва и строежът на къщата. Благодарение на будния си ум Стою Дерлаев става директор на керамичната фабрика в Харманли. Керана се грижи за домакинството. Раждат им се две деца - Вълчо и Ваня. Вълчо е по-големият, роден през 40-години на XX век. Той е кръстен на спасеното дете Вълко Дерлаев. Ваня се ражда няколко години по-късно, учи и живее в Хасково, никога не се омъжва и не оставя потомство.

Животът на Дерлаеви е спокоен. Семейството става свидетел на пускането на първото уличното осветление в Харманли. Стою разказва на децата си как цялата махала се събира навън на пътя по тъмно и чака да види какво е това ток. А когато всички електрически крушки светват, една от стоящите жени възкликва: „Денят стана!“. Дерлаеви първи от цялата махала си купуват телевизор. Керана

споделя на внуците си как изваждат телевизора на прозореца към пътя, и всички съседи се събират да гледат.

Въльо Дерлаев, по-големият брат, служи в армията и по-късно среща своята любовна Радка. Заедно имат две деца - Катя и Стойчо. Стойчо още от малък е артистичен, отгаден на музиката и изкуството. Той се жени за Динка, учителка от Стара Загора, а двамата имат син на име Въльо. Заради музикалния талант на Стойчо те заминават за Канарските острови. Катя Дерлаева решава да се премести в Любимец, където среща своят любим Кирил Узунов. Ражда се дъщеря им Таня Узунова, която е моята майка. Благодарение на спомените на баба Катя имам възможността да ви разкажа тази невероятна и завладяваща история.

Животът е много странно и интересно нещо. Преплитата съдбите на хората и те дори не разбират какво се случва. Именно такъв е случаят със Стою Дерлаев и Керана Петкова. Дватама са изправени пред трудности, но въпреки всичко намират път един към друг. Ами ако Ньойският договор никога не беше подписан? Те щяха ли да се срещнат изобщо? Щяха ли да създадат семейство заедно? Щеше ли историята им изобщо да бъде такава? Щях ли да съществувам сега и да ви разказвам това? На тези въпроси може би никога няма да получим отговор, но е факт, че едно събитие може да промени съдбата на поколения напред. Един различен полъх на вятъра и всичко може да се промени. Точно затова животът е толкова интересен - защото е непредвидим.

Интересни факти за моето семейство:

- *Аз и моят прапрадядо Стою имаме точно сто години разлика. Той е роден през 1906 година, а аз през 2006 година.*
- *Когато моята баба Катя е била абитуриентка, жената на Вълко Дерлаев (чичо ѝ) ѝ е подарила един пакет брашно.*

Гергана Митева

В началото на 20. век Балканите са място на нестихващи конфликти и политически сътресения. Принудителните изселвания и културната асимилация са част от ежедневието на българите от Одринска Тракия и Егейска Македония. Османската империя се опитва да задържи контрола си над тези земи. За много семейства това означава разделение, страх и отчаяние. Хората напускат родните си места, за да не ги видят никога повече.

Моето семейство е вплело в себе си историите на бежанци от Беломорието, преминали през бурните времена на войни и преселения. От страна на майка ми знаем само, че дядо ѝ Васил е пристигнал от Гърция, но никой не е разказвал подробно неговата история. Мистериите около неговия живот остават неизяснени и до днес – той е едно от онези мълчаливи присъствия, за които можем само да гадаем. За разлика от него историята на дядо Коста, прагдядото от страна на баща ми, е запазена и предадена през поколенията с много любов. Това е не просто разказ за едно обикновено момче, а история за куража, борбата и силата на духа.

Дядо Коста Василев, дядо Коци, е на около пет-шест години, когато майка му, за да го спаси от ужасите на войната, го изпраща на дълго и опасно пътешествие към непознатото. Той е единственото момче в семейството и майка му се опитва да го спаси. Със сълзи в очите тя му дава торбичка с хляб и го изпраща към границата, шепнейки последните си думи: „Обещавам, когато свърши войната, ще те намерим.” Сърцето ѝ е изпълнено с болка, но надеждата, че някой ден ще се съберат отново, ѝ дава сили.

Малкото момче скита дълго, скрито в храстите, далеч от пътищата, за да не бъде заловено от войниците. Дни-

те му са изпълнени с неизвестност, а нощите – с глад и страх. Спн, където намери подслон, а хлябът в торбичката му скоро свършва. Но Коста не се предава. Бягството му е път към живота – живот, който тепърва предстои да изгражда. След дълги дни на лутане съдбата го отвежда до малкото българско село Йерусалимово. Там го намира овчар, който приема в своето семейство слабото и измъчено момче. Благодетелят му казва на жена си, че където могат да изхранят четири гърла, ще има място и за него. Така дядо Коци намира първото си убежище в България. Той е трудолюбив и всеотдаен, помага в грижите за животните, но расте дребничък и болнав.

Загрижен за здравето на момчето, овчарят решава да го заведе в Любимец при доктор Карчев. Лекарят го преглежда и предписва хранене по часове, но лечението е твърде скъпо за овчарското семейство. Тогава докторът прави неочаквано предложение – ако е трудно за семейството да се грижи за момчето, той ще го вземе при себе си като ратайче. Карчев има много лозя и може да му осигури дом и храна. Така дядо Коци остава да живее в дома на доктор Карчев, който го отглежда като свой син. Любовта и грижата на доктора спасяват младия бежанец, който се привързва дълбоко към новото си семейство. Когато става пълнолетен, доктор Карчев му купува къща близо до черквата и му намира съпруга – Мария от Свиленград, става кум на двамата млади.

Животът на дядо Коци с Мария е изпълнен с радост. Двамата създават здраво и щастливо семейство, в което се раждат две деца – момче и момиче. Момичето, Василка, е моята прабаба, която продължава рода на дядо Коци в България. Той е обичан и уважаван от съгражданите си човек. Животът му е изпълнен със смисъл и любов, но все пак дълбоко в сърцето му остава една празнина от неизвестната

съдба на неговото семейство в Гърция.

Годините минават, но спомените за майка му и сестрите му не избледняват. През 1987 година в дома на вече над 80-годишния дядо Коци пристигат неочаквани гости – негови племенници от Гърция. Те решават да изпълнят обещанието на неговата майка – да го намерят. С преводач от София племенниците разговарят с дядо Коци и неговото семейство. Предлагат му да се върне в Гърция, за да се срещне и с другите си роднини, но старецът отказва. Въпреки радостта от срещата, дядо Коци не може да се върне обратно – тежестта на спомените е непосилна.

След тази среща, която изважда на повърхността образа на майка му, сестрите му и родния дом, дядо Коци изпада в депресия. Той се бори със своите вътрешни демони – понякога вижда образи, места, говори с някого. Но, въпреки това, продължава да бъде част от живота на своето семейство, да вижда своите внуци и правнуци. Умира на около 97 години – точната му възраст остава мистерия, защото никой не знае кога точно е роден. Животът му е дълъг и пълен с предизвикателства, но дядо Коци оставя наследство, което се предава и до днес. Той е символ на сила, издръжливост и обич – качества, които се предават в поколенията след него.

Сега, докато разказвам историята на дядо Коци, се поставям на негово място и си представям какво би било да бъда бежанец днес. Да бъда принудена да напусна дома си, да оставя всичко познато зад себе си и да се отправя към непознатото, без гаранции за бъдещето. Сигурно е, че страхът и болката щяха да бъдат мои спътници. Бих усещала тежестта на изгубеното - родината, близките, дома. Но бих търсила сила, както и той е намирал, за да продължа напред и да победя страха и отчаянието. Знам колко трудно е да се открие човечност в един свят, който понякога изглежда

студен и безсърдечен. Аз щях да благодаря за всяка малка доброта, за всеки жест на съпричастност.

Дядо Коци успява да изгради нов живот сред непознати хора и създава семейство след всички прекеждия. Адаптивността му е пример за всички хора, които живеят, учат или работят далече от семейството си. Ако бях бежанец, щях да нося със себе си не само спомените за дома, но и надеждата, че човек може да намери светлина в тъмнината, ако не се откаже да се бори. Щях да се убедя, че истинската сила не е в това да победиш, а в това да оцелееш, да намериш смисъл и мир във всичко, което си преживял.

Историята на дядо Коци е пример за всички нас, че въпреки страданията и превратностите на съдбата винаги има шанс за ново начало, стига да имаме вяра и сила да продължим напред. Хората в периоди на война могат да поемат по два пътя. Единият е да оставят всичко зад гърба си, тръгвайки незнайно накъде, като единственото нещо което ги крепи, е надеждата и желанието за свобода. Другият път е примирението. Те просто се примиряват с това, че са поробени, започват да живеят по различни норми и правила, принудени да забравят своите традиции и обичаи, в някои случаи дори и своята идентичност. Моят род избира да се бори в името на свободата си.

Никола Господинова

Родът на баба ми Петя (по майчина линия) е от Беломорска Тракия. Нейната баба Яна е от град Фере, намиращ се днес в границите на Република Гърция. Дядо ѝ Никола е от град Узункьопрю, който днес се намира в Република Турция. По време на Междусъюзническата война (1913 г.), след настъплението на турските войски, двата рода са принудени да се изселят в България. Моята прапрабаба Яна Димитрова е дошла в България в търсене на спасение заедно със своята майка Дела и баща си Димитър. Със себе си те водят и стаго от 300 овце и 300 кози. Къщата и земята им остават във Фере. Тръгват от Фере с волска кола и стигат до Сливен, като се установяват в село Речица, но поради липса на пасища за тяхното стаго те продължават да търсят друго място, което би им осигурило по-благоприятни условия за живот. Така те стигат до село Васково. Там получават възможността да си построят къщи, благодарение на решението на България, която също така отпуска и безвъзмездно земи в размер на 60 декара на всички изселници от Беломорска Тракия.

Прапрадядо ми Никола Иванов Даев, родом от град Узункьопрю, остава сирак на 4 годишна възраст когато турците убиват баща му (Иван Николов Даев). Убит е пред семейството си. Никола с двамата си чичовци, майка си (Злата) и брат си тръгват към България, като оставят зад гърба си 200 декара земя и воденица. По време на бягството братът на дядо Никола е убит. Заселват се в село Дрипчево. Дватама чичовци обаче не остават на село. Единият заминава за Пловдив, а другият отива в Кричим, като взема със себе си дядо Никола. Поради системния тормоз от страна на собствения си чичо дядо Никола се връща при своята майка, която се омъжва повторно във Васково. Така те двамата се

установяват там трайно, а след години пътищата на дядо Никола и баба Яна се преплитат.

Майката на баба ми Петя, моята прабаба Нели, от Васково е дошла да учи Любимец. Тук тя се омъжва за Ангел Димитров Андонов, чийто род е от село Главан. През 1913г. в днешния имот на улица „Църковна” е имало къща, в която живеела фамилията Андонови. При настъпването на турските войски, които са завладели и опожарили Любимец (тогавашно село Хибибчево), тяхната къща е изгоряла до основи. На нейно място е построена нова. Единственият спомен, останал от това време е черницата, чийто ствол е бил опожарен наполовина, но въпреки всичко съществува и до ден днешен. Възрастта на дървото е над 200 години.

След като научих за изпълнения с предизвикателства живот на моите предци, се замислих, че ако днес аз бях бежанец, не бих напуснала моята родина. Не изпитвам страх към непознатото, но не мога да оставя целия си живот – дома си, родителите и приятелите си. Живеем в динамично време, на много места по света бушуват войни, хората напускат домовете си. Съвременният човек трябва да се научи да цени мира и да направи всичко, за да го запази. Понякога човек оценява нещо едва когато го изгуби, но веднъж изгуби ли се мирът, се губи абсолютно всичко, независимо дали избираме да бягаме от опасността, или да се сблъскаме очи в очи с нея.

Конкурс „Героите на Тракия” бе проведен в ПГДС „Иван Асен Втори” - Хасково. Представяме ви текстове на ученици от 10. клас.

Памела Милева

През 1913-а баба ми Ивана е само на 16 години. Баща ѝ Георги отишъл да воюва с още много други българи, жадни да издигнат България като държава. Те били решени да завладеят уж непреземаемия Одрин. Българските войски стояли дълго време на пост жадни и гладни. След дълги мъки, потънал в дим, Одрин бил превзет. Баба ми разказа как смелите българи гордо са крачели радостни, че са постигнали целта си.

Моят праядо се прибрал и съобщил новината. Радост изпълнила къщата, жив бил той, не бил сред многото жертви. Но не след дълго щастието им видяло своя край. Турците решили да отвърнат на удара и жестоко прогонили всеки, що е българин, от тяхната земя. „Къщи и села горят, хора пицят. Семейства, изплашени, бягат. Старци прикуцват. Всичко потъна в страх и шум.“

За някои хора тази година остава в паметта с великата победа, а за други - само като спомен за уютния дом.

Гергана Георгиева

Дядо ми Вълко обича често да ми говори за нещата, които са му разказвали неговите баби и дядовци от тяхното време и дори преди това. Днес ми разказа за българите тракийци, които бягали от родните си места заради войната през 1913 година.

Тогава хората живели спокойно, докато не идва Междусъюзническата война. Изведнъж се чули гърмежи и всички оставили къщите и нивите си и тръгнали пеша с децата си на ръце. Вървели дълго време, докато намерят място, за да се заселят и да започнат наново.

Дядото на моя дядо и семейството му живели в Одринска Тракия, близо до Лозенград. Когато започнала войната, те били принудени да напуснат родното си място и тръгнали към България. След дълго пътуване се заселили в хасковското село Въгларово. Там ги посрещнали дружелюбни хора, които им помогнали. Започнали да работят усърдно и с времето си построили къща на нова земя. Сега тази къща е обновена, все още е наша, и пази спомените в моето село.

СПОМЕН ЗА СЕЛО СЪОЮТ И ИЗГУБЕНАТА ТРАКИЯ

Маргарита Димитрова

Това, което знам, ми е разказано от баба ми. Тя го е чула от своя дядо, който е бил още момче през 1913 година. Те са били българи от село Съют в Мала Азия (Анадола). Това е споменът за едно лято на пожари и безкрайно пътуване. Нашите хора, българи от Тракия, живеели по селата си. След победата в Балканската война през 1912 г. мислели, че мирът е дошъл завинаги. Но избухва Междусъюзническата война и всичко се преобръща. Не минало много време и дошла страшната вест: „Игват!“ Хората бягали не от военни части, а от това, което ги следвало: кланета, грабежи и опожаряване на българските къщи и черкви. Решението било мигновено и безапелационно: или бягаш, или умираш.

Прадядо ми, който е бил кмет на село Съют, успял да вземе само малко брашно, една икона и единствената ценност – стария алтър. Къщата била оставена заключена, а добитъкът – пуснат на свобода. По пътя било пълно с хиляди хора – имало шествие на бежанци. Жени с деца, старци, които едвам се държали на краката си. Всички вървели пеша, без сигурна посока, водени само от инстинкта за самосъхранение. Гладът и болестите били неизбежна част от всеки ден. Не се плачело, защото сълзите не помагали. Всички били изтощени, но следвали единствена цел: да достигнат пределите на Царство България.

След дълго и мъчително пътуване те влезли в Майка България и били разпределени в различни краища на страна-

та. Нашите пра-
геди били насо-
чени към района,
където впослед-
ствие се засел-
ват, в село Сенок-
лас. Там започнали

живота си от нулата. Строили къщи с малкото им останало средства, обработвали новата земя. Но никога не забравиха старата. Майка ми винаги казваше, че въпреки че са пуснали корени в Сеноклас, те остават тракийци. Техният живот е бил завет към децата им да помнят: „Ние не си тръгнахме по своя воля, нас ни прогониха. Родната земя не се забравя.“ Това е споменът, който се предава през поколенията – разказ за загубата, за силата и за това как коренът продължава да живее, дори когато земята е отнета.

❧ СТИХОВЕ ❧

ЗА ТРАКИЯ НЕЗАБРАВИМА

Недялко Диев

*И винаги, когато мина
през границата, съм напрегнат.
Въпрос за свидната родина
на бежанците е засегнат.*

*И всичко пак се зеленее,
морето бяло се вълнува,
но друго знаме тук се вее
и друга реч тук се чува.*

*Тринадесетата година
на оня двадесети век
тракиецът до днес проклаина
навред по пътя си нелек.*

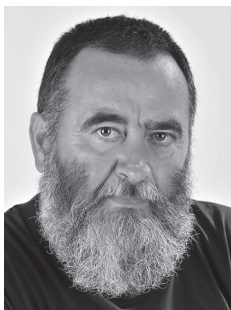
*От политика настрани
тракийци с мирен труд живяха,
но катастрофи и войни
ги гонеха от родна стряха.*

*Страдалеца – откъснат лист
в гостоприемната гържава,
отвяха чуждият каприз
и безчовечната разправа.*

❧ РЕЦЕНЗИЯ ❧

ТРАКИЙСКАТА ОРГАНИЗАЦИЯ ИЗ ЛАБИРИНТИТЕ НА ВРЕМЕТО*

Недялко Бакалов

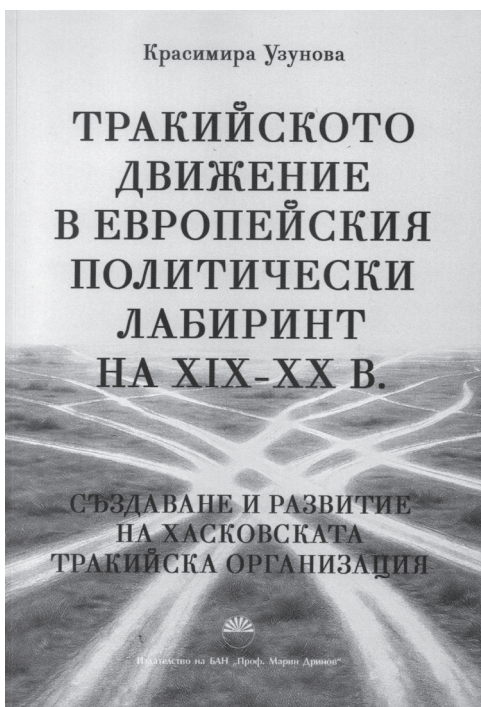

Знаете ли, че трима хасковлии в различни периоди от време са председатели на националното ръководство на тракийската организация? Коста Георгиев, Никола Спиров и Костадин Карамитрев са натоварени с доверието и отговорността да оглавяват този родолюбив съюз. А известно ли ви е, че на три пъти политбюро на ЦК на БКП закрива същия този съюз „поради изчерпване на основните му задачи“? Това се случва през 1950-а, 1958-а и 1977-а. След намесата на вездесъщия Вълко Червенков в първия случай закриването се осуетява, тракийската структура минава към Отечествения фронт и става културно-просветно дружество. След преврата на 19 май 1934 година пък тракийската организация е забранена, а дейността ѝ е възстановена чак през октомври 1944-а.

Тези и други важни събития са припомнени в новоизлязлата книга на д-р Красимира Узунова „Тракийското движение в европейския политически лабиринт на 19.-20. век. Създаване и развитие на хасковската тракийска организация“. Историческото изследване обобщава дългогодишните усилия на д-р Узунова да проучи и осветли нерадостната съдба на бежанците от Западна и Източна Тракия, опитите им да създадат организация, която да изразява и брани техните права и интереси.

Голямото преселение започва в периода 1828-1830 година, когато над 100 000 християни, основно българи, са принудени да напуснат Беломорието и Одринско и да се заселят в района между Стара Загора, Одрин и черноморското крайбрежие. Половината от това огромно множество идва от Източна Тракия. В Хасково бежанците са подслонени в изоставените турски имоти, припомня д-р Красимира Узунова. Тя се спира подробно на

ролята на Великите сили, за да бъде разрешен източният, българският и тракийският въпрос. Берлинският конгрес жестоко ревизира решеното в Сан Стефано и още повече заплита възела. Тракийците виждат, че трябва да си помогнат сами. Одринският учител Христо Коцев, подтикнат от Дамян Груев, започва създаването на революционни комитети в Източна Тракия под името „Странджа“. Дружеството се учредява през 1896-а и стартира издаването на вестник със същото название. Тракийската организация не предвижда междинен етап на автономия, както е при ВМОРО, а се бори за директно присъединяване на Одринска Тракия към България, уместно отбелязва авторката.

В Хасково тракийските и македонските бежанци са сред първите в страната, които се обединяват в обща структура. През 1890-а гружество „Странджа“ са саморазпуска, а членовете му се включват във Върховния македоно-одрински комитет. Градът под Ямача става център за подготовка и изпращане на въоръжени чети в поробена Тракия. На конгреса на Петрова нива – тракийското Оборище, през юни 1903 година е взето решение за избухване на Преображенското въстание. 20 дни свобода, удавени в кръв: над 2600 убити, 66 разрушени села, 20 000 бежанци. Красимира Узунова детайлно проследява дейността на „Върховистката чета“ на хасковлията Таню Николов в периода след погрома.

Подир разорението на тракийските българи, с величава драматичност описано от проф. Любимир Милетич, над 10 000 от тези страдалци потърсват подслон в Хасковска околия. През 1914 година е основано гружество „Одринска Тракия“. 1920-а е белязана с гръцката окупация на Западна и Източна Тракия, с насилствено обезбългаряване, нови 50 000 бежанци търсят спасение в Майка България. 3 години по-късно интернират над 10 000 българи по островите в Северна Гърция. През 1928-а създадената 6 години по-рано Българо-турска тракийска организация се разпуска.

Хасковското тракийско гружество се създава в началото на 1919-а, узнаваме от книгата на г-р Красимира Узунова. Така нареченият Мемоар на Тракия е подписан от над 166 000 бежанци и изпратен до Парижката мирна конференция. През 1921 година започва да излиза вестник „Тракия“. Създава се Културно-просветно гружество „Тракия“, една от първите структури на Тракийския младежки съюз е учредена в Хасково, тя носи името на Момчил войвода – последния бранител на Тракия срещу ос-

манското нашествие. През 1925/1926 година е направено първото преброяване на тракийските бежанци в България. С хасковски адрес са 2420 семейства от Източна и Западна Тракия, над 6000 души. Авторката се спира подробно на бежанския заем от 1926-а, на поредния удар срещу тракийци – спогодбата „Моллов-Кафандарис“, на създаването на Комитета за свободна Тракия и взаимоспомагателния фонд „Тракийско дело“. През 30-те години на миналия век се появяват Тракийският научен институт, тракийският студентски и тракийският женски съюз.

Според скромното ми мнение най-интересните и фактологично наситени страници в книгата на г-р Красимира Узунова са посветени на 3-те години временна тракийска независимост в периода 1941-1944-а, когато Царство България административно управлява новосъздадената Беломорска област със седалище Ксанти. В състава ѝ влизат Западна Тракия, Източна Егейска Македония, островите Тасос и Самотраки. 100 000 българи се заселват до пролетта на 1942-ра в областта, а страната ни налива милиарди левове за пресушаване на блата, строеж на пътища, мостове, училища...

В този период полицейски началник на една от 11-те околии в Беломорската област – Саръшабанската, е хасковлията Трифон Петков. Той доживя почти столетие, преборвайки се с присъдата от така наречения Народен съд. Петков обикаля околията с мотоциклет. Един път до него спира лек автомобил, от който слиза главният редактор на вестник „Зора“ – Данаил Крапчев, припомни си пред мене след години дядо Трифон. От колата се измъква и хасковлията Пенка, мома с фриволно поведение. „Ха, ти пък какво дириш тука?!“ – възкликва полицейският началник. „Крапчев се сконфузи: „Петков, работата е ясна. Намери малко кашкавал и да продължавам нататък“. Как-

во да правиш – човешки неща”, обобщи случката Трифон Петков.

Българската войска и администрация са принудени да напуснат Беломорието, изоставяйки имущество за над 20 милиарда лева. По това време сол в раните идва да сипе „народният генерал” Добри Терпешев, командир на партизанската НОВА (Народно-освободителна въстаническа армия – б.а.). През октомври 1944-а в Гюмюрджина той се обръща към местните гърци: „В Беломорието няма българи. Всеки, който е българин, е фашист”. В Драма е още по-хард: „Българите са най-големите убийци на гръцкия народ!” Трудно е да се повярва, че тези думи са изречени от българин от харманлийското село Бунарчево, днешното Изворово. Гърците носят Терпешев на ръце и реват възторжено: „Зито! Да живей!” И започват да изстребват незаминалите овреме българи. Областният управител Стефан Клечков умира мъченически, като преди това го заравят жив в земята и над изкопа остава да стърчи главата му. Терпешев отива в Македония и говори пред Народното събрание в Скопие, сигурно там пък обяснява, че и край Вардар няма българи. Националното предателство не е от вчера.

През октомври 1944-а е възстановен Върховният тракийски комитет. По същото време възкръсва и хасковската тракийска организация, оглавена от Георги Сапунаров. Тракийци, изпратени на летище Враждебна от „вожда” Георги Димитров, летят за Парижката мирна конференция, където исканията им даже не са изслушани, припомня г-р Узунова. Новата „народна” власт убива тракийските войводи Мимрю Аркумарев и Таню Николов. Вече споменахме трите закривания на тракийския съюз. През лятото на 1989-а, покрай така наречения възродителен процес, той милостиво е възстановен от БКП, но само като фор-

мация на бежанците от Източна (Одринска) Тракия. На 10 януари 1990-а организацията официално се възстановява, а олевяването ѝ тече със страшна сила от век насам, та чак и досега. Потомците на тракийските бежанци пък продължават да посещават родните места на предците си като натъжени туристи.

Книгата на д-р Красимира Узунова е придружена с богат справочен апарат, илюстрирана е с уникални архивни снимки. Написана е с дълбоко познаване и със задълбочено анализиране на хронологично поднесената информация за важните исторически събития. Многострадалните тракийци са частично овъзмездени – с горчивата истина за тяхната многовековна нерадостна съдба.

*Красимира Узунова, “Тракийското движение в европейския политически лабиринт на 19.-20. век. Създаване и развитие на хасковската тракийска организация”, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов”, София, 2025 г.

**Автори
КОЛЕКТИВ**

**СБОРНИК
Т Р А К И Я
том XIV**

Редактор: Недялко Бакалов

Българска. Първо издание

Формат: 60/84/16

Печатни коли: 18

Издават:

Тракийско дружество „Георги Сапунаров”
Тракийски научен институт – филиал Хасково

Предпечатна подготовка: „ДИЕМ 3” – Хасково

Печат: печатница „ДЕЙТА” – София

www.pechatnicadata.com